

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η ελληνική παρουσία στη Μασσαλία και
την ευρύτερη περιοχή της σημερινής Γαλλίας
κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ.:
Τα αρχαιολογικά τεκμήρια

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Π.Μ.Σ.: ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Κωνσταντίνα Στεργιούλα

Ιωάννινα 2024

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η ελληνική παρουσία στη Μασσαλία και
την ευρύτερη περιοχή της σημερινής Γαλλίας
κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ.:

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Π.Μ.Σ.: ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Κωνσταντίνα Στεργιούλα

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

Επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων

Κλεοπάτρα Καθάρου

Επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων

Δημήτριος Παλαιοθόδωρος

Αναπληρωτής καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου
Θεσσαλίας

Ιωάννινα 2024

Εικόνα Εξωφύλλου: Ο απόπλους του πλοίου «Γύπτις» (Gyrtis) επί του ποταμού Ρήνου. Το εν λόγω πλοίο αποτελεί αντίγραφο αρχαϊκού ελληνικού πλοίου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο σχεδιασμός του βασίστηκε στα κατάλοιπα δύο πλοίων, τα οποία βρέθηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφών στην πλατεία Jules-Verne (place Jules-Verne) της Μασσαλίας. Η κατασκευή των «προτύπων» ανάγεται στα μισά περίπου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και αποδίδεται σε Έλληνες δεύτερης γενιάς από τη Φώκαια, οι πρόγονοι των οποίων μετοίκησαν στη Μασσαλία γύρω στο 600 π.Χ. Romey & Poveda 2018, 45-55, κυρίως 46, 53-55 εικ. 12b.

Τὸ ἀποδημεῖν εἶ ἀρίστη παιδεία.

Αρχαιοελληνική παροιμία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	1
Συντομογραφίες	2
Εισαγωγή	3
I. Αποικισμός στο παρελθόν και στο παρόν: ερμηνείες και λανθάνοντες συσχετισμοί	7
Μεταναστεύσεις και αποικισμός	9
Εμπόριο, αποικία και σύγχρονη αποικιοποίηση	14
II. Η εικόνα της Γαλατίας πριν την έλευση των Φωκαέων και η πρωιμότερη εμφάνιση του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή	22
Πρώτη γνωριμία με το ελληνικό στοιχείο	25
Béziers, η αρχαιότερη (ελληνική) πόλη της Γαλλίας;	27
III. Μασσαλία, «μία αρχαία πόλη δίχως αρχαιότητες»	31
III.i) Ιστορία	31
Η γέννηση μίας κτήσης: ποιοι και πότε	32
Πολιτικό και νομοθετικό καθεστώς	36
III.ii) Η θέση της Μασσαλίας και το ελληνικό άστυ (600-49 π.Χ.)	37
Τα όρια και η σταδιακή επέκταση του τείχους της ελληνικής πόλης	38
Δημόσια οικοδομήματα	44
III.iv) Νεκροπόλεις	48
III.v) Λιμενικές εγκαταστάσεις	50
IV. Η παρουσία και άνθιση του ελληνικού στοιχείου σε terra incognita (Gallica) κατά τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ. και ο ρόλος της Μασσαλίας στη διαδικασία αυτή	53

600-540 π.Χ.: Αναγνωριστική φάση επαφών	53
540-400 π.Χ.: Καθιέρωση σχέσεων	59
Non progredi est regredi...	71
Βιβλιογραφία	76
Παράρτημα	93
I. Εικόνες	93
II. Κατάλογος εικόνων	130

Ευχαριστίες

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία, κατά το έτος 2024.

Θα ήθελα, αρχικά, να προκρίνω την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μου στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κυρία Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στην οποία οφείλω τα μέγιστα για την αμέριστη στήριξη και καθοδήγηση καθ' όλη τη διάρκεια των προ- και μεταπτυχιακών μου σπουδών. Η εμπιστοσύνη της προς το πρόσωπό μου υπήρξε καταλυτική σε ακαδημαϊκό, επαγγελματικό και προσωπικό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, την κυρία Κλεοπάτρα Καθάριου, επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και τον κύριο Δημήτρη Παλαιοθόδωρο, αναπληρωτή καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, τόσο για την τιμή να αποτελέσουν μέρος της διαδικασίας αυτής όσο και για τα πολύτιμα και εποικοδομητικά τους σχόλια. Θερμές ευχαριστίες ανήκουν, επιπλέον, στο λοιπό διδακτικό προσωπικό του Τμήματος, το οποίο συνέβαλε σημαντικά στη συγκρότηση της ακαδημαϊκής και επαγγελματικής μου ταυτότητας.

Οι φίλοι είναι η οικογένεια που επιλέγουμε• θα ήθελα να πιστεύω, επομένως, ότι οι επιλογές μου αντικατοπτρίζουν τη ρήση αυτή. Τόσο η παρουσία όσο και η κατανόηση, ενθάρρυνση, εγκάρδια στήριξη και αγκαλιά τους κάνουν τη διαφορά και σημαίνουν τα μέγιστα για μένα.

Τελευταίο, αλλά όχι αμελητέο, το μεγαλύτερο δυνατό ευχαριστώ προορίζεται για την οικογένειά μου: τους γονείς μου, Ζωή και Οδυσσέα, την αδερφή μου, Αφροδίτη, καθώς και τους παππούδες μου, Κωνσταντινιά και Αριστείδη. Χωρίς τη δική τους στήριξη, παρουσία, φυσική και νοητή, καθοδήγηση, παρότρυνση, ταπεινότητα και ευρύτητα πνεύματος, δε θα έφτανα στη θέση που βρίσκομαι σήμερα. Αυτοί ήταν και παραμένουν εκεί, για να με ανυψώσουν περισσότερο στις χαρές και να με παρηγορήσουν και ενδυναμώσουν στις λύπες.

Συντομογραφίες

<i>BCH</i>	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
<i>Bulletin de l'APRAB</i>	<i>Bulletin de l'Association pour la Promotion des Recherches sur l'Age du Bronze</i>
<i>CAG</i>	<i>Carte archéologique de la Gaule</i>
<i>CAH</i>	<i>Cambridge Ancient History</i>
<i>CRAI</i>	<i>Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres</i>
<i>CahNum</i>	<i>Cahiers numismatiques</i>
<i>Hesperia</i>	<i>Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>IJNA</i>	<i>International Journal of Nautical Archaeology</i>
<i>JAnthArch</i>	<i>Journal of Anthropological Archaeology</i>
<i>MÉFRA</i>	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
<i>OJA</i>	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
<i>RA</i>	<i>Revue archéologique</i>
<i>RÉA</i>	<i>Revue des études anciennes</i>
<i>RN</i>	<i>Revue numismatique</i>

Εισαγωγή

Η αρχαία Γαλατία ή *Gallia*, όπως συναντάται στις λατινικές πηγές, υπήρξε αρχαία περιοχή της ευρωπαϊκής ηπείρου. Περιλάμβανε τις σημερινές χώρες της Γαλλίας, του Βελγίου, του Λουξεμβούργου και τμήματα της Βόρειας Ιταλίας, της Ελβετίας και της Γερμανίας και κατοικούνταν από τον ομώνυμο λαό και λοιπούς¹. Κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου, αποτέλεσε επαρχία της αυτοκρατορίας, διαιρεμένη, κατά τον Ιούλιο Καίσαρα, σε τρεις μικρότερες επαρχίες: τη Βελγική (*Gallia Belgica*), την Ακουιτανική (*Gallia Aquitania*) και την Κελτική Γαλατία (*Gallia Celtica/Lugdunensis*)². Σε αυτές συγκαταλέγονταν, επίσης, οι επαρχίες της Ναρβωνικής (*Gallia Narbonensis/Transalpinga*) και της εντεύθεν των Άλπεων Γαλατίας (*Gallia Cisalpinga*) (**Εικ. 1**)³. Εντός της μεταγενέστερης *Gallia Narbonensis*, περιοχής που εκτεινόταν στη σημερινή Προβηγκία (Provence) και Languedoc, ιδρύθηκε η αρχαία Μασσαλία⁴, μία περιοχή, η οποία διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην εξάπλωση του ελληνικού στοιχείου επί γαλατικού εδάφους.

Κτισμένη στη θέση της αρχαιότερης ομώνυμης εγκατάστασης, η Μασσαλία ή Marseille, όπως είναι η γαλλική της ονομασία, θεωρείται η αρχαιότερη πόλη της σημερινής Γαλλίας⁵. Βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά της χώρας, εντός του Κόλπου του Λέοντα, στην περιοχή της νότιας Προβηγκίας, καταλαμβάνοντας τον χώρο ανάμεσα στις περιοχές των ποταμών Ροδανού και Ουάρου (Var). Ολόκληρη η δυτική της πλευρά βρέχεται από τη Μεσόγειο Θάλασσα, ενώ στα βορειοανατολικά από τον ποταμό Huneau και τον παραπόταμό του, Jarret (**Εικ. 2**)⁶.

Η ιστορία της ξεκινά περισσότερα από 2.500 χρόνια πριν, στην αρχαία Φώκαια, σημερινή Φοça, της Μικράς Ασίας, βόρεια του Κόλπου της Σμύρνης⁷. Οι πηγές αναφέρουν ότι η Μασσαλία υπήρξε ελληνική αποικία, ιδρυμένη από τους Φωκαείς. Η ίδρυσή της ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, περί το 600 π.Χ., κατά τη διάρκεια της περιόδου όπου έλαβε χώρα η δεύτερη μεγάλη συστηματική μετακίνηση «ελληνικών» πληθυσμών, γνωστής και ως «περίοδος του αποικισμού». Το φαινόμενο

¹ Για μία συνοπτική παρουσίαση των λαών της περιοχής, βλ. Collin Bouffier & Garcia 2012.

² «*Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur*». Ιούλ. Καίσ., *Ο Γαλατ. Πολ.*, 1.1.1.

³ Η τελευταία αφομοιώθηκε από την ιταλική χερσόνησο σε επόμενο χρόνο. Για μία συνοπτική παρουσίαση των επαρχιών, βλ. Bunson 2002, 228-231.

⁴ Goudineau 1996, 471.

⁵ Bouiron 2013, 42. Ενδεχομένως και όχι. Βλ. παρακάτω και δεύτερο κεφάλαιο.

⁶ Scherrer κ.ά. 2011, 21-22.

⁷ Για τις ανασκαφικές εργασίες στη Φοça και τα αποτελέσματα αυτών, βλ. Özyigit 1994. Hermary κ.ά. 1999, 25-29. Morel 2006, 360.

αυτό διαδέχτηκε την επονομαζόμενη «περίοδο των μεταναστεύσεων», κατά τη διάρκεια της οποίας ιδρύθηκε η Φώκαια, η μητρόπολη της Μασσαλίας.

Το 1846, ο Louis Méry, βιβλιοθηκονόμος και αρχειοθέτης στην πόλη της Μασσαλίας, της απέδωσε τον χαρακτηρισμό της «πόλης δίχως αρχαιότητες»⁸ ((Une) ville antique sans antiquités) εξαιτίας της απουσίας αρχαιοτήτων *in situ*⁹. Έκτοτε, με την πάροδο δύο αιώνων περίπου και το αποτύπωμα δύο μεγάλων φάσεων καταστροφής στο εσωτερικό της πόλης (Εικ. 3)¹⁰, η σημερινή αντίληψη γύρω από την εικόνα της αρχαίας Μασσαλίας διαφέρει ριζικά από την προηγούμενη.

Ειδικότερα, η μετάβαση από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα σηματοδότησε μία νέα εποχή για τη σύγχρονη αρχαιολογία στην πόλη της Μασσαλίας. Πρωτεργάτης στον τομέα αυτόν υπήρξε ο Gaston Vasseur, ο επονομαζόμενος ιδρυτής της σύγχρονης αρχαιολογίας της Μασσαλίας και των περιχώρων της, ο οποίος εφάρμοσε στην αρχαιολογία τη στρωματογραφική μέθοδο, αξιοποιώντας τις σπουδές και γνώσεις του στη γεωλογία¹¹. Ανασκαφές πραγματοποίησε, μεταξύ άλλων, στο φρούριο Saint-Jean το 1909, δημοσιεύοντας τα αποτελέσματά τους το 1914, σε τόμο με τίτλο, *L'origine de Marseille: fondation des premiers Comptoirs Ioniens de Massalia vers le milieu du VIIe siècle. Résultats de fouilles archéologiques exécutées à Marseille dans le Fort Saint-Jean*. Οι έρευνές του, εν γένει, αποτέλεσαν τη «βάση» για τη γνωριμία με τους πρώτους αιώνες «ζωής» της Μασσαλίας. Σύγχρονός του υπήρξε ο Michel Clerc, αρχαιολόγος και συγγραφέας του δίτομου έργου, *Massalia: histoire de Marseille dans l'Antiquité, des origines à la fin de l'Empire romain d'Occident*, το οποίο συνέδραμε περαιτέρω στην αποτύπωση της ιστορίας και αρχαιολογίας του τόπου¹².

Παρά τις καταστροφές που προκάλεσε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στην πόλη, η πραγματική τομή σημειώνεται στα χρόνια μετά τη λήξη του, με τη γέννηση της αστικής αρχαιολογίας στη Μασσαλία και τη σταδιακή αποκάλυψη μνημείων τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς και εμβέλειας. Η αρχή έγινε μεταξύ 1946 και 1963, όταν ο Γάλλος αρχαιολόγος, Fernand Benoit, ο τότε διευθυντής Αρχαιοτήτων της Προβηγκίας, εστίασε, εκείνη την εποχή, τις προσπάθειές του στην ανοικοδόμηση της περιοχής της βόρειας ακτής του αρχαίου λιμανιού¹³, ανασκάπτοντας, μεταξύ

⁸ Η φράση, ωστόσο, έγινε ευρύτερα γνωστή μέσω του αδερφού του και συγγραφέα, Joseph, και των έργων του.

⁹ Bouiron 2013, 42-45.

¹⁰ Η πρώτη έλαβε χώρα τον 19^ο αιώνα στο πλαίσιο της διάνοιξης της οδού Impériale (rue de la Impériale) (σημερινής οδού République/rue de la République). Ακολούθησε καταστροφή πολυάριθμων σπιτιών και οδών, δημιουργώντας μία μεγάλη τομή μεταξύ του λόφου Carpes και του υπόλοιπου τμήματος της αρχαίας πόλης. Η δεύτερη προκλήθηκε υπό γερμανική κατοχή, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Bouiron 2013, 50-54.

¹¹ Υπήρξε καθηγητής γεωλογίας στη Σχολή Επιστημών (Faculté des Sciences) της Μασσαλίας.

¹² Hermary κ.ά. 1999, 15-16.

¹³ Bouiron 2021, 40-41.

άλλων, την οδό Négrel (rue Négrel) και τα επονομαζόμενα «κελάρια Saint-Sauveur» (Caves Saint-Sauveur)¹⁴. Ακολούθησαν συστηματικές ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή Bourse (σημερινή συνοικία Belsunce/quartier Belsunce) υπό τη διεύθυνση των Maurice Euzennat και François Salviat¹⁵, μεταξύ του 1967 και του 1976, και του Henri Tréziny από το 1977 έως το 1994¹⁶. Στις αξιοσημείωτες έρευνες συγκαταλέγονται, επίσης, μεταξύ άλλων, εκείνες στη νεκρόπολη Sainte-Barbe από τον Manuel Moliner¹⁷ και στις πλατείες Jules-Verne και Villeneuve-Bargemon (place Jules-Verne και place Villeneuve-Bargemon)¹⁸ από την Antoinette Hesnard **(Εικ. 4)**¹⁹.

Το σύνολο των παραπάνω προσπαθειών κατέστησε, εν τέλει, δυνατή την αποκάλυψη και ανάδειξη τμημάτων της αρχαίας πόλης και την ενσωμάτωσή τους στον αστικό ιστό της σύγχρονης πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο «Κήπος των Ερειπίων» (Jardin des Vestiges), ένας χώρος οριοθετημένος στην περιοχή Belsunce, εντός του οποίου έχουν διατηρηθεί κατάλοιπα του αρχαίου λιμανιού και της οχύρωσης **(Εικ. 5)**²⁰. Με τον τρόπο αυτόν, η ιστορία της πόλης είναι πλέον ορατή από όλους και αποτυπώνεται στη σύγχρονη εποχή μέσω των διατηρημένων αρχαιοτήτων της²¹.

Το πλαίσιο, μέσα στο οποίο εντάχθηκε, εν γένει, η ίδρυση τόσο της μητρόπολης (Φώκαια) όσο και της ίδιας της αποικίας (Μασσαλία) θα εξεταστεί εκτενώς στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Θα επιχειρηθεί μία ερμηνευτική επαναπροσέγγιση των περιόδων των μεταναστεύσεων και του αποικισμού, οι οποίες, ακολούθως, θα αντιπαρατεθούν στα αντίστοιχα γνωρίσματα της σύγχρονης αποικιοποίησης. Για τον σκοπό αυτόν, θα συζητηθούν έννοιες, όπως *μετανάστευση, αποικισμός, εμπόριον, αποικία και αποικιοκρατία*.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα γίνει μία συνοπτική παρουσίαση της εικόνας της νότιας Γαλατίας κατά τον 7^ο προχριστιανικό αιώνα, εστιάζοντας στους τρεις μη αυτόχθονες λαούς που δρούσαν έμμεσα και άμεσα στην περιοχή την ίδια εποχή: τους Φοίνικες, τους Ετρούσκους και τους Έλληνες. Η διττή παρουσία των τελευταίων, i) ανθρώπινη, με την ίδρυση της Béziers, της αρχαιότερης πιθανώς γαλλικής πόλης και ii) υλική, με τη μορφή εισηγμένων αγγείων ως κτερίσματα σε τάφους αυτόχθονων, θα αναλυθεί εκτενώς στη συνέχεια.

¹⁴ Hermary κ.ά. 1999, 17-18.

¹⁵ Euzennat 1976.

¹⁶ Tréziny 1996.

¹⁷ Moliner 2003.

¹⁸ Hesnard 1994.

¹⁹ Hermary κ.ά. 1999, 18. Bouiron 2021, 40-43.

²⁰ Euzennat 1976, 529.

²¹ Μιχέλη 2020, 37-39.

Η οικιστική οργάνωση και η ανασύνθεση της ιστορίας της αρχαίας Μασσαλίας θα είναι το αντικείμενο του τρίτου κεφαλαίου. Θα επιχειρηθεί, αρχικά, μία παρουσίαση της ίδρυσης των κειμενικών πηγών που σχετίζονται με την ίδρυση της αρχαίας πόλης, αντλώντας πληροφορίες από τις φιλολογικές πηγές και κατόπιν, μία γενική επισκόπηση των χωροταξικών χαρακτηριστικών και αξιοσημείωτων οικοδομημάτων της ελληνικής εγκατάστασης, από τη στιγμή της ίδρυσης της πόλης έως την κατάκτησή της από τον Ιούλιο Καίσαρα το 49 π.Χ.

Με σημείο αναφοράς τη Μασσαλία, το τελευταίο κεφάλαιο θα πραγματευτεί τη διάδοση του ελληνικού υλικού πολιτισμού κατά μήκος της σημερινής νότιας και βόρειας Γαλλίας υπό το πρίσμα των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των *νεηλύδων* Ελλήνων, των Ετρούσκων και των αυτόχθονων πληθυσμών. Αυτό θα καταστεί εφικτό εξετάζοντας αφενός τα αρχαιολογικά- με έμφαση στα κεραμικά δεδομένα και αφετέρου τον καταλυτικό ρόλο του «μεσολαβητή», τον οποίο διαδραμάτισε η ίδια η Μασσαλία στη διαδικασία αυτή. Η χρονική περίοδος που θα μας απασχολήσει, αφορά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ., τους δύο πρώτους αιώνες «ζωής» της Μασσαλίας, καθώς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι απαρχές της παρουσίας και εξάπλωσης του ελληνικού στοιχείου στις ακτές και την ενδοχώρα της νότιας Γαλατίας. Για την επίτευξη των στόχων αυτών, θα γίνει μία γενική επισκόπηση των δεδομένων από τις περιοχές της Languedoc και της Προβηγκίας, ενώ θα αντληθούν στοιχεία και από μελέτες περίπτωσης, όπως εκείνων του Vix και του Lavau στα βορειοανατολικά της σημερινής Γαλλίας.

I. Αποικισμός στο παρελθόν και στο παρόν: ερμηνείες και λανθάνοντες συσχετισμοί

Η μετακίνηση ελληνικών πληθυσμών και η εγκατάστασή τους σε νησιά, ακρωτήρια και εκβολές ποταμών στο Αιγαίο, τη Μικρά Ασία, την Προποντίδα, τον Εύξεινο Πόντο και την κεντρική και δυτική Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την αρχαϊκή περίοδο συνιστά ένα πολύπλοκο και πολύπλευρο φαινόμενο²². Εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο των κατά τόπους μετακινήσεων που λαμβάνουν χώρα στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα, καθιστώντας την, εν τέλει, ένα μεσογειακό και όχι ένα αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο²³. Αντίστοιχα, κατά τον Tsetskhladze, οι μεταναστεύσεις απαντούν σε κάθε περίοδο της ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας, καθώς και σ' εκείνη της Εγγύς Ανατολής²⁴, συμπεριλαμβανομένης της μυκηναϊκής περιόδου²⁵. Οι Μυκηναίοι, άλλωστε, υπήρξαν οι πρώτοι Έλληνες που ήρθαν σ' επαφή τόσο με τη Δύση, όπως υποδεικνύει η παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής στην Ιταλία²⁶, όσο και με την Ανατολή, ανοίγοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τους μεταναστευτικούς ορίζοντες προς ανατολάς που ακολουθήθηκαν στην επόμενη περίοδο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου²⁷.

Στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου, οι αρχαίοι συγγραφείς θεωρούσαν ότι η κινητικότητα πληθυσμών ήταν συνεχής και χαρακτήριζε ολόκληρη την πρώιμη ιστορία του, μεταβάλλοντας συνεχώς, κατ' επέκταση, και τις κοινωνίες γύρω της²⁸. Ο Σωκράτης, στον *Φαίδωνα* του Πλάτωνα, για παράδειγμα, παρομοιάζει τους Έλληνες της εποχής του με μύρμηγκες ή με βατράχους που ζουν γύρω από μία θάλασσα²⁹, υπαινισσόμενος την ευρεία εξάπλωση και εγκατάστασή τους σε διάφορα σημεία του τότε κόσμου³⁰.

Η σύγχρονη έρευνα διακρίνει δύο όρους, χαρακτηριστικούς για τη μετακίνηση πληθυσμών κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την αρχαϊκή περίοδο: τη

²² Malkin 2016α, 27.

²³ Papadopoulos 2015, 187. Βλ. και επόμενο κεφάλαιο, όπου γίνεται αναφορά στον φοινικικό αποικισμό.

²⁴ Tsetskhladze 2006, xxiii.

²⁵ Βλ. σχετικά Vanshoonwinkel 2006β.

²⁶ Papadopoulos 2015, 188.

²⁷ Antonaccio 2007, 203.

²⁸ Kotsonas & Mokrišová 2020, 219. Knodell 2021.

²⁹ «ἡμᾶς οἰκεῖν ὥσπερ τοὺς μέχρι Ἡρακλείων στηλῶν ἀπὸ Φάσιδος ἐν σμικρῷ τινι μορίῳ, ὥσπερ περὶ τέλμα μύρμηκας ἢ βατράχους περὶ τὴν θάλατταν οἰκοῦντας, καὶ ἄλλους ἄλλοθι πολλοὺς ἐν πολλοῖσι τοιοῦτοις τόποις οἰκεῖν». Πλάτ., *Φαιδ.*, 109a-109b.

³⁰ van Dommelen 2012, 394.

μετανάστευση (migration) και τον αποικισμό (colonisation) αντίστοιχα³¹. Έκαστος εξ' αυτών χρήζει εξέτασης υπό διαφορετικό πρίσμα, καθώς φέρεται να αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές διαδοχικές περιόδους κινητικότητας, με κοινό παρανομαστή ότι αμφότερες αφορούσαν τη μετακίνηση λαών από την πατρίδα τους σε απομακρυσμένες παράκτιες περιοχές, κυρίως, της Μεσογείου. Ωστόσο, όπως θα καταδειχτεί, οι όροι αυτοί είναι σύγχρονες επινοήσεις, αντανακλώντας συχνά- αλλά όχι πάντα, πεποιθήσεις ταυτισμένες με το σύγχρονο φαινόμενο του αποικισμού. Η χρήση τους, εντούτοις, απαντάται συχνά, καθότι τα γνωρίσματα που παρουσίαζαν οι περίοδοι της μετανάστευσης και του αποικισμού, συγκλίνουν προς εκείνα των σύγχρονων μεταναστευτικών και αποικιακών ρευμάτων αντίστοιχα, ακολουθώντας, εν μέρει, γραμμική πορεία με τη μορφή της μετεξέλιξης της δεύτερης (αποικισμός) από την πρώτη (μετανάστευση).

Η πρώτη περίοδος-φάση αντιστοιχεί στη μετακίνηση πληθυσμών από τον αιγαιακό χώρο στην Κύπρο και τις δυτικές ακτές της Ανατολίας στα τέλη της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., ενώ η δεύτερη σ' εκείνη που πραγματοποιήθηκε στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ.³² Σε δύο φάσεις τη διαχωρίζει, από την πλευρά του, και ο Θουκυδίδης, με σημείο αναφοράς τον Τρωικό Πόλεμο³³. Σύμφωνα με τον ίδιο, μετά το τέλος του πολέμου, ακολούθησε μία ταραχώδης περίοδος μετακίνησης πληθυσμών (μετανάστευση), προτού μεσολαβήσει μεγάλο χρονικό διάστημα, έως ότου «επέλθει ησυχία» στον ελλαδικό χώρο και ξεκινήσει η περίοδος συστηματικότερης ίδρυσης αποικιών (αποικισμός)³⁴. Στην ελληνική βιβλιογραφία, τέλος, χρησιμοποιείται λανθασμένα και, εν μέρει, καταχρηστικά ο όρος *ελληνικός αποικισμός*, για να περιγράψει το εν λόγω φαινόμενο, μ' έναν επιμέρους διαχωρισμό να γίνεται σε «πρώτο και δεύτερο ελληνικό αποικισμό» που αντιστοιχεί στην πρώτη και δεύτερη περίοδο³⁵. Ο αποικισμός- *stricto* και *lato sensu*, αν και συναισθηματικά φορτισμένος όρος κατά τα σημερινά δεδομένα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συνώνυμος της *διασποράς* και της *αποδημίας*, εξού και η χρήση των δεύτερων είναι, εν μέρει, αποδεκτή, αλλά όχι εξ' ολοκλήρου. Ακόμη καταλληλότεροι, ωστόσο, χαρακτηρίζονται επιμέρους όροι, όπως *κινητικότητα* (mobility) και *συνδεσιμότητα*

³¹ Malkin 2016α, 27. Malkin 2016β, 288.

³² Hodos 2020β, 67.

³³ Ωστόσο, στη δεύτερη «φάση» κατατάσσει και την ίδρυση της Ιωνίας στη Μικρά Ασία, αποδίδοντάς την, εξ' ολοκλήρου, στην Αθήνα, με την ιδιότητα της μητρόπολης. «ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἑλλὰς ἔτι μετανίστατό τε καὶ κατῴκίζετο, ὥστε μὴ ἡσυχάσασαν αὐξήθησαν... μόλις τε ἐν πολλῶ χρόνῳ ἡσυχάσασα ἡ Ἑλλὰς βεβαίως καὶ οὐκέτι ἀνίσταμένη ἀποικίας ἐξέπεμψε». *Ιστορ.*, 1.12.1-4.

³⁴ Malkin 2016β, 288-289.

³⁵ Greco 2023, 403.

(connectivity), οι οποίοι, αν και περισσότερο γενικευμένοι, αποτυπώνουν σημαντικές πτυχές του υπό εξέταση ζητήματος³⁶.

Μεταναστεύσεις και αποικισμός

Αναφορικά με την περίοδο της *μετανάστευσης* και παρά τις αντιφάσεις που συχνά απαντώνται, λεπτομέρειες για τους πρωταγωνιστές, τους συμμετέχοντες και λιγότερο, για τις συνθήκες υπό τις οποίες έλαβε χώρα η εκάστοτε «αποστολή», διασώζονται από αρχαίους συγγραφείς. Κυριότεροι εξ' αυτών υπήρξαν ο Ηρόδοτος (*Ιστορ.*, 1.145-147, 7.94-95), ο Στράβωνας (*Γεωγρ.*, 7.7.2, 8.1.2, 8.3.9, 8.5.5, 8.7.1-4, 9.2.3/5, 13.1) και ο Πausanίας (*Ελλάδ. Περιήγ.*, 3.2.1, 5.1.1, 7.1, 7.5.1, 7.6.1-2, 7.18.5, 7.19.1). Συγκεκριμένα, παραδίδεται ότι από τα τέλη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού έως τη μεταβατική περίοδο από τον 10^ο στον 9^ο αιώνα π.Χ.³⁷, πληθυσμοί δωρικής, αιολικής και ιωνικής καταγωγής μετοίκησαν στον νησιωτικό ελλαδικό χώρο, στην Κύπρο και τα παράλια της σημερινής Τουρκίας. Συγκεκριμένα, οι Αιολείς παρουσιάζεται να κατοίκησαν στη βορειοδυτική Ανατολία (από την Τρωάδα ως τη Σμύρνη)³⁸, οι Ίωνες στην κεντροδυτική Ανατολία (Φώκαια, Κλαζομενές, Ερυθρές, Χίος, Τέως, Λέβεδος, Κολοφώνα, Έφεσος, Σάμος, Πριήνη, Μιούς και Μίλητος, γνωστές και ως «ιωνική δωδεκάπολη»)³⁹ (**Εικ. 6**) και οι Δωριείς στη νοτιοδυτική Ανατολία, συμπεριλαμβανομένων των νησιών της Κνίδου, της Ρόδου και της Κω⁴⁰.

Η διαδικασία αποδημίας που ακολουθήθηκε στη φάση αυτή, φαίνεται να έλαβε περισσότερο τον χαρακτήρα σταδιακών, αλλά άτακτων μετακινήσεων ολόκληρων κοινοτήτων ατόμων (φύλων) για μεγάλες χρονικές περιόδους και εγκατάστασής τους σε υπερπόντιες θέσεις⁴¹. Οι παράγοντες που οδήγησαν σε αυτή, παραμένουν αδιευκρίνιστοι, με επιμέρους ερμηνείες να έχουν προταθεί, όπως συνθήκες υπερπληθυσμού, ανεπάρκεια τροφίμων, αναζήτηση πρώτων υλών κ.ά. ή και συνδυασμός αυτών⁴². Οι ομάδες αυτές αποχωρούσαν, επομένως, προς αναζήτηση ενός καλύτερου και πιο ευοίωνου μέλλοντος, το οποίο πιθανώς θα έβρισκαν εγκατεστημένοι σ' ένα νέο, απομακρυσμένο από την πρότερη «πατρίδα» τους περιβάλλον. Η μετατόπιση αυτή δε θα μπορούσε

³⁶ Για τους όρους *διασπορά*, *κινητικότητα* και *συνδεσιμότητα*, βλ. παρακάτω.

³⁷ Vanshoonwinkel 2006a, 115.

³⁸ Για την προβληματική γύρω από την «αιολική μετανάστευση», βλ. Rose 2008.

³⁹ Για την προβληματική γύρω από την «ιωνική μετανάστευση», βλ. Crielaard 2009. Mac Sweeney 2017.

⁴⁰ Vanschoonwinkel 2006a, 115-120. Kotsonas & Mokrišová 2020, 219. Για την προβληματική γύρω από τη «δωρική μετανάστευση», βλ. Hammond 1975.

⁴¹ Malkin 2016β, 288.

⁴² Βλ. ενδεικτικά Graham 1982, 157-159. Tsatskheladze 2006, xxviii-xxx και βιβλιογραφία.

να είναι βραχύχρονη, παρά μεγάλης κλίμακας και ομοιογενής⁴³, η οποία θα διαρκούσε ολόκληρες γενιές και θα διευκολυνόταν, μεταξύ άλλων, μέσω της παρουσίας συγγενικών δεσμών και πιθανών προϋπάρχουσων εμπορικών σχέσεων. Στην περίπτωση αυτή, ο τελικός προορισμός θα τους ήταν, εν μέρει, γνώριμος, καθώς είτε άτομα του οικείου περιβάλλοντός τους, έχοντας κάνει πρωτύτερα τις διαδρομές αυτές, θα τους υποδέχονταν στα νέα εδάφη είτε ή συνδυαστικά, θα είχαν προηγηθεί εμπορικού χαρακτήρα επαφές με τους αυτόχθονες πληθυσμούς των περιοχών αυτών. Η ασφάλεια που παρείχε η συνθήκη αυτή, θα τους επέτρεπε να αποκτήσουν μία νέα ταυτότητα και να επανεκκινήσουν τη ζωή τους υπό ευνοϊκότερες συνθήκες⁴⁴.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά παραπέμπουν σε μία μορφή μετανάστευσης όμοια μ' εκείνη της σύγχρονης εποχής, χωρίς αναχρονιστικές προεκτάσεις⁴⁵. Ο λόγος γι' αυτό συνδέεται με το γεγονός ότι μοιράζεται κοινά στοιχεία με τα σύγχρονα μεταναστευτικά κινήματα, τα οποία χαρακτηρίζουν διαχρονικά τη σύγχρονη ιστορία τόσο της Ελλάδας όσο και της υπόλοιπης ευρωπαϊκής ηπείρου. Με τον κίνδυνο που ενέχει η οποιαδήποτε προσπάθεια συσχετισμού και αντιπαραβολής ανάμεσα σε γεγονότα της αρχαίας και σύγχρονης ιστορίας, αυτό που μπορεί να ειπωθεί με σχετική ασφάλεια, είναι ότι τα κίνητρα πίσω από τις μεταναστεύσεις όλων των ειδών, διαχρονικά, παραμένουν, ως επί το πλείστον, τα ίδια: κοινωνικο-οικονομικά, εν είδει αναζήτησης καλύτερων ευκαιριών εργασίας, πληθυσμιακά, στο πλαίσιο αύξησης του πληθυσμού μίας περιοχής, και πολιτικά. Με την πολιτική πτυχή του ζητήματος, συνδέεται άρρηκτα, μεταξύ άλλων, ο πόλεμος, ο οποίος αναγκάζει μεγάλη μερίδα ανθρώπων να μεταναστεύσει σε άλλη περιοχή, μετατρέποντάς τους αντίστοιχα από πολίτες άλλοτε της χώρας τους και άλλοτε της πόλης-κράτους τους σε «πρόσφυγες»⁴⁶.

Σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια, ο Tilly διακρίνει τέσσερα είδη μετανάστευσης, συχνά συνυφασμένα μεταξύ τους: τοπικό⁴⁷ (local), κυκλικό⁴⁸ (circular), αλυσιδωτό⁴⁹ (chain) και

⁴³ Kotsonas & Mokrišová 2020, 219.

⁴⁴ Hodos 2020β, 67.

⁴⁵ Kotsonas & Mokrišová 2020, 218.

⁴⁶ Tilly 1976, 20-23.

⁴⁷ Αφορά τη μετακίνηση μίας ομάδας ατόμων ή ολόκληρων οίκων σε παρακείμενη από την πατρίδα τους και γνώριμη σ' εκείνους περιοχή για σύντομο χρονικό διάστημα για πλειάδα λόγων, όπως ο γάμος.

⁴⁸ Αφορά τη μετακίνηση μίας ομάδας ανθρώπων για ένα προκαθορισμένο διάστημα σε μία άλλη περιοχή, στο πλαίσιο εκτέλεσης κάποιας αποστολής, όπως (εποχιακή) εργασία, οι οποίοι, μετά το πέρας αυτού, επέστρεφαν στην πατρίδα τους.

⁴⁹ Αφορά τη μακροχρόνια/μόνιμη μετακίνηση ατόμων ή ολόκληρων οίκων από την πατρίδα τους σε μία άλλη περιοχή, όπου θα τους περιμένουν συγγενικά ή μη πρόσωπα, τα οποία θα τους παρείχαν βοήθεια και στήριξη, σχηματίζοντας εκεί ομάδες ατόμων με κοινή καταγωγή.

επαγγελματικό⁵⁰ (career), τα οποία, αν και χαρακτηρίζουν το σύγχρονο μεταναστευτικό κίνημα⁵¹, παρουσιάζουν εξίσου ομοιότητες (και διαφορές) με το αντίστοιχο αρχαίο φαινόμενο. Αντίστοιχα, η Costanzi εντοπίζει τρεις βασικές κατηγορίες κινητικότητας στον αρχαίο κόσμο με παρόμοια (κοινωνικο-πολιτικά και επαγγελματικά) κίνητρα: μαζική (mass mobility) και προσωπική κινητικότητα (personal mobility) και αναγκαστικές μεταναστεύσεις πληθυσμών (forced migrations of populations)⁵². Οι δύο πρώτες σχετίζονταν με την ίδρυση αποικιών και τη μετακίνηση για επαγγελματικούς σκοπούς αντίστοιχα, ενώ η τρίτη για την επιβεβλημένη μετεγκατάσταση ολόκληρων κοινοτήτων ή μεμονωμένων ατόμων σε άλλες περιοχές εξαιτίας του πολέμου ή άλλων πολιτικών λόγων, όπως η εξορία και ο οστρακισμός. Επομένως, ο συσχετισμός μεταξύ της αρχαίας και σύγχρονης μορφής μετανάστευσης ανάγεται στο στοιχείο της μετακίνησης κατόπιν *κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού* εξαναγκασμού, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τον χαρακτήρα του αποικισμού της επόμενης περιόδου ως μίας μορφής μετακίνησης κατόπιν *ιδεολογικού* κελεύσματος.

Συγκεκριμένα, αν και χαρακτηρισμένη ως μία μορφή μετανάστευσης και η ίδια⁵³, η κατ'εξοχήν «εποχή του (ελληνικού) αποικισμού», η οποία διαδέχεται την προηγούμενη περίοδο-φάση και χρονολογείται, κατά προσέγγιση, μεταξύ 730 και 550 π.Χ.⁵⁴ ή 750 και 480 π.Χ.⁵⁵, διέφερε, σύμφωνα με τον Tsetskhladze, από τις υπόλοιπες μορφές μετανάστευσης στο επίπεδο της κλίμακας και της έκτασης⁵⁶. Αναφέρεται στο φαινόμενο, όπου πολλές από τις μέχρι πρότινος νεοϊδρυθείσες, καθώς και προϋπάρχουσες (ελληνικές) *αποικίες*, μετατράπηκαν οι ίδιες σε μητροπόλεις, ιδρύοντας νέες εγκαταστάσεις κατά μήκος της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου⁵⁷. Δεν είχε τη μορφή εξόδου, αλλά προϋπέθετε την οργανωμένη εγκατάλειψη ενός οικισμού από ένα τμήμα του πληθυσμού, το οποίο θα μετοικούσε σε νέες περιοχές, με τη μορφή μίας σειράς μεμονωμένων, προμελετημένων γεγονότων⁵⁸.

Συγκριτικά με την πρώτη φάση, οι εγκαταστάσεις της δεύτερης περιόδου φαίνεται ότι ιδρύθηκαν κάτω από διαφορετικές συνθήκες και με διαφορετικές επιδιώξεις. Οι επιμέρους

⁵⁰ Αφορά τη μετακίνηση ατόμων ή ολόκληρων οίκων προς αναζήτηση καλύτερων επαγγελματικών ευκαιριών.

⁵¹ Βλ. αναλυτικά Tilly 1976, 5-14.

⁵² Costanzi 2020, 14-26.

⁵³ Hodos 2020β, 68, 232-233 σημ. 14.

⁵⁴ Wilson 2006, 27.

⁵⁵ Malkin 2016β, 288.

⁵⁶ Tsetskhladze 2006, xxiii.

⁵⁷ Malkin 2016α, 28. Στις πρώτες ανήκε και η Φώκαια, η μητρόπολη της Μασσαλίας. Tsetskhladze 2006, xxiii.

⁵⁸ Malkin 2016β, 289-290.

διαφορές έγκεινται αφενός, στον βαθμό αξιοπιστίας των ιδρυτικών ιστοριών (μητρόπολη, χρονολόγηση, οικιστές) και αφετέρου, στον χαρακτήρα των νέων εγκαταστάσεων.

Αναφορικά με τις πρώτες, οι βασικές πληροφορίες, όπως και στην προηγούμενη περίοδο, προέρχονται από τις γραπτές πηγές. Αρχαίοι Έλληνες και Λατίνοι ποιητές, ιστορικοί και γεωγράφοι, από τον Όμηρο (*Οδ.*, 6.7-11, 9.116-141 μεταξύ άλλων παραπομπών) και τον Ηρόδοτο (*Ιστορ.*, 1.163-167, 2.33, 2.154, 2.178-179, 4.17-18, 4.24, 4.51-54, 4.78-79 μεταξύ άλλων παραπομπών) έως τον Στράβωνα (*Γεωγρ.*, 4.1.4, 6.1.1 μεταξύ άλλων παραπομπών) έχουν αναφερθεί, εκτενώς και μη, στο φαινόμενο του «αρχαϊκού ελληνικού αποικισμού» (Archaic Greek Colonisation). Μέσω αυτών, παρουσιάζονται πραγματικά ιστορικά γεγονότα, εμποτισμένα εν μέρει, ωστόσο, με μυθικά στοιχεία, συγκριτικά με την προγενέστερη φάση, όπου, πολλάκις, βασικές πληροφορίες, όπως τα πρωταγωνιστικά πρόσωπα, ανήκουν, εξ' ολοκλήρου, στη σφαίρα του μύθου. Για να αντιμετωπιστεί η «σύγχυση» αυτή, κρίνεται απαραίτητος ο συνδυασμός τους με τα υλικά κατάλοιπα της εκάστοτε περιοχής για μία πιο τεκμηριωμένη ερμηνεία του φαινομένου του αποικισμού⁵⁹. Κινητά ευρήματα, όπως ο μεγάλος όγκος αγγείων, καθώς και μεμονωμένα οικοδομήματα, είναι ικανά να αποσαφηνίσουν το χρονολογικό ζήτημα μέσω της εξέτασης των τεχνικών κατασκευής και ανέγερσής τους αντίστοιχα⁶⁰. Ο λόγος γι' αυτό έγκειται στην τεκμηριωμένη «μεταφορά» και διάχυση του πολιτισμού μίας μητρόπολης προς τις κατά τόπους κτήσεις της, με στόχο την αναπαραγωγή και ενδεχόμενη εξέλιξή του⁶¹.

Ειδικότερα, το αποικιακό μοντέλο της δεύτερης περιόδου-φάσης εστίαζε στην παρουσία ενός κοινού σημείου αναφοράς, της μητρόπολης, για τις νέες υπερπόντιες θέσεις, η οποία αποτελούνταν, από κοινού, από τον οικισμό και τους ανθρώπους που έμεναν πίσω⁶². Ο βασικός επιτελικός ρόλος των εγκαταστάσεων αυτών, τουλάχιστον στην αρχή, θα ήταν η «μεσολάβησή» τους, με στόχο την εξυπηρέτηση των αναγκών και την υλοποίηση των βλέψεων των μητροπόλεών τους να επεκτείνουν την κοινωνικο-οικονομική και πολιτισμική τους επιρροή σε άλλες περιοχές⁶³. Παρουσιάζοντας πολλά κοινά στοιχεία με τις μητροπόλεις τους, ιδίως σε τοπογραφικό επίπεδο, η επιλογή τους θα γινόταν με γνώμονα την παρουσία στην περιοχή καλλιεργήσιμων εκτάσεων και την ανάπτυξη θαλάσσιου εμπορίου. Τα κριτήρια αυτά αποτελούν το επιστέγασμα δύο διαδικασιών που λάμβαναν χώρα από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και εξής⁶⁴.

⁵⁹ Βλ. παρακάτω την αντίστοιχη πρόταση του Dietler.

⁶⁰ Βλ. αναλυτικά Graham 1982, 83-92.

⁶¹ Όπως έγινε στην περίπτωση της Μασσαλίας και της Φώκαιας. Βλ. σχετικά τέταρτο κεφάλαιο.

⁶² Malkin 2016α, 36.

⁶³ Όπως θα καταδείξει, εν συνεχεία, το παράδειγμα της αρχαίας Μασσαλίας. Hodos 2020β, 67-68.

⁶⁴ Antonaccio 2007, 204-207.

Η πρώτη αφορούσε την πληθυσμιακή αύξηση, η οποία οδήγησε ομάδες ανθρώπων να αναζητήσουν αλλού μία νέα πατρίδα, κατακλύζοντας, πολλάκις, την υπαίθρο χώρα, ενώ η δεύτερη την εμπορική δραστηριοποίηση, ακολουθώντας, συχνά, διαδρομές προς τη Δύση και την Ανατολή, γνωστές, ήδη, από την Εποχή του Χαλκού και αναπτυγμένες περαιτέρω την ακόλουθη περίοδο των μεταναστεύσεων⁶⁵. Τα κοινά χαρακτηριστικά που παρουσίαζαν οι εκάστοτε μητροπόλεις και εγκαταστάσεις στο επίπεδο του χαρακτήρα και της λειτουργίας τους, επέτρεπαν τον σχηματισμό τους σ' έναν δικό τους ιστό, ο οποίος ενυπάρχει στο ευρύτερο δίκτυο ελληνικών (και μη) εγκαταστάσεων που εντοπίζεται κατά μήκος της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου από τον 8^ο αιώνα π.Χ. και εξής⁶⁶. Συνεπώς, οι εγκαταστάσεις της δεύτερης φάσης αποτελούσαν μέρος ενός κοινού *Greek Wide Web*⁶⁷, άμεσα εξαρτώμενου και προσανατολισμένου στην προσβασιμότητα στις θαλάσσιες οδούς⁶⁸.

Σύμφωνα με τον Irad Malkin, η μητρόπολη μπορεί να συνδεθεί άμεσα, επιπλέον, μ' ένα φαινόμενο εν τη γενέσει του τον 8^ο αιώνα π.Χ., την άνοδο της πόλης⁶⁹. Ο ίδιος υποστήριξε ότι η περίοδος του αποικισμού απέκτησε πολιτικό χαρακτήρα, καθώς συνέδραμε, συνδυαστικά με τους οικιστές, στον σχηματισμό της μητρόπολης σε πόλη⁷⁰. Κατ' επέκταση, μία μητρόπολη οργανωμένη σε πόλη δε θα αποτελούσε βασικό προαπαιτούμενο για ένα επιτυχημένο εποικιστικό αποτέλεσμα, παρά ότι η ίδια η ενέργεια του *ἀποικίζειν* θα έδινε την απαραίτητη ώθηση για την (περαιτέρω) άνθιση του μοντέλου της πόλης⁷¹.

Τέλος, ειδική μνεία οφείλει να γίνει στον ρόλο των γυναικών εντός του πλαισίου ίδρυσης νέων εγκαταστάσεων κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Όταν οι φιλολογικές πηγές αναφέρονται στο φαινόμενο του αποικισμού, παραδίδουν σχεδόν αποκλειστικά ονόματα ανδρών, κυρίως οικιστών, και σε μικρότερο ποσοστό, γυναικών, δυσχεραίνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη διερεύνηση του ρόλου των γυναικών σε αυτές. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί απαραίτητα απόδειξη περί μη συμμετοχής τους εφόσον οι ίδιες οι πηγές δε συνηγορούν υπέρ αυτού, διασώζοντας, μάλιστα, τα ονόματα δύο γυναικών, της Αριστάρχης και της Κλεόβοιας, οι οποίες αποτέλεσαν

⁶⁵ Το στοιχείο της ευρύτερης θαλάσσιας προσβασιμότητας και συνδεσιμότητας συνιστά βασικό κριτήριο για την επιλογή θέσεων από την περίοδο της πτώσης των μυκηναϊκών ανακτόρων και εξής. Malkin 2016β, 286.

⁶⁶ Malkin 2016α, 35. Βλ., επίσης, Malkin 2011 και τέταρτο κεφάλαιο στην παρούσα εργασία.

⁶⁷ Πρβλ. με τη σύγχρονη έννοια του *World Wide Web*. Malkin 2011, 9.

⁶⁸ Κοινός τόπος μεταξύ των δύο αποτέλεσε, επίσης, το μέγεθος και ο προσανατολισμός της (υπαίθρου) χώρας, η οποία, αν και στην αρχή ήταν περιορισμένη, λάμβανε μεγαλύτερες διαστάσεις στη συνέχεια. Malkin 2016β, 294-295, 300.

⁶⁹ Malkin 2016α, 36-37.

⁷⁰ «Colonization, while creating new poleis, provided also the opportunity for refining and defining the polis both in practice and in theory: credit for such developments is due to the oikists, who were both leaders and creators of these settlements». Βλ. σχετικά Malkin 1987, 262-263.

⁷¹ Malkin 2009, 377.

μέρος των εκάστοτε αποστολών⁷². Αντίθετα, οι συνθήκες ενδεχομένως θα επέτασσαν την παρουσία τους.

Ειδικότερα, για την ομαλότερη μετάβαση στη νέα «ζωή», η διατήρηση του πρότερου τρόπου ζωής θα ήταν καταλυτικής σημασίας. Αναπόσπαστο τμήμα αυτού αποτελούσε, εν γένει, η λατρεία, σε επίπεδο τόσο συλλογικό, στην άσκηση δημόσιας λατρείας, όσο και ατομικό, στις ιεροτελεστίες εντός της οικίας. Οι τελευταίες, ωστόσο, δεν αφορούσαν μόνο τη θρησκεία, αλλά τον κύκλο της ζωής στο σύνολό του. Υπεύθυνες για την τέλεση αυτών υπήρξαν οι γυναίκες-σύζυγοι, οι οποίες κατείχαν την απαραίτητη τεχνογνωσία. Η ενδεχόμενη απουσία αυτών και η ταυτόχρονη πλειοψηφική παρουσία αυτόχθονων γυναικών στις νέες εγκαταστάσεις θα οδηγούσε στην αλλοίωση χαρακτηριστικών του πρότερου τρόπου ζωής και στη διαφοροποίηση των ηθών και εθίμων μεταξύ μητρόπολης και νέας εγκατάστασης ως απόρροια της ανάμιξης δύο πολιτισμών. Όπως επιβεβαιώνουν και τα αρχαιολογικά δεδομένα, αυτό δε φαίνεται να συνέβη⁷³.

Εμπόριο, αποικία και σύγχρονη αποικιοποίηση

Για να αναφερθούν στις νεοϊδρυθείσες υπερπόντιες εγκαταστάσεις της περιόδου του αποικισμού, οι αρχαίες πηγές μαρτυρούν δύο όρους κυρίως: το *εμπόριον* και την *αποικία*⁷⁴. Αμφότεροι αποτελούν δύο έννοιες, φύσει αντίθετες, όπως θα επισημανθεί στη συνέχεια, αν και συχνά αλληλοσυσχετιζόμενες, για τις οποίες οι παρεχόμενες από τις αρχαίες πηγές και τις κατοπινές έρευνες πληροφορίες δεν ταυτίζονται συχνά. Το γεγονός αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό στην περίπτωση των εμπορίων, όπου μόνο ο εμπορικός χαρακτήρας των εγκαταστάσεων αυτών παραμένει αδιαμφισβήτητος⁷⁵.

Ως *εμπόριον* των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων ορίζεται, κατά προσέγγιση, ένας «τόπος ανταλλαγής» (*lieu d'échange*)⁷⁶, ένας εμπορικός σταθμός, συνήθως παραθαλάσσιος, στον οποίο λάμβανε χώρα το υπερπόντιο και ανταλλακτικό εμπόριο⁷⁷. Αποτελούσε χώρο δράσης και κατ' επέκταση, περιβάλλον αλληλεπίδρασης μεταξύ Ελλήνων και άλλων λαών, καθιστώντας το ένα

⁷² Η Κλεόβοια, νεαρή ιέρεια, συνδέεται με την ίδρυση της Θάσου («Κλεόβοιαν δὲ ἐς Θάσον τὰ ὄργια τῆς Δήμητρος ἐνεγκεῖν πρώτην ἐκ Πάρου φασίν.» Πaus., *Ελλάδ. Περιήγ.*, 10.28.3.). Για την Αριστάρχη, βλ. τρίτο κεφάλαιο.

⁷³ Βλ. αναλυτικά Malkin 2020. Πρβλ. Malkin 1987, 71-72. Η παραπάνω επιχειρηματολογία συμφωνεί με την αντίστοιχη του Graham (2001, 327-348) για την παρουσία των γυναικών στο πλαίσιο της άσκησης της λατρείας, ενώ καταρρίπτει εκείνη της Hodos (1999, 66), σύμφωνα με την οποία, είναι πιθανή η επιλογή μίας μονάχα ιέρειας, ικανής να «μεταλαμπαδεύσει» τα κύρια γνωρίσματα της λατρείας στις αυτόχθονες γυναίκες.

⁷⁴ Hodos 2020β, 86.

⁷⁵ Demetriou 2012, 16-17.

⁷⁶ Rouillard 2020, 16.

⁷⁷ Hansen 2006, 24.

πολυπολιτισμικό και πολυεθνικό κέντρο⁷⁸. Τρεις από τις κυριότερες έννοιες που συνδέονται με το φαινόμενο αυτό, είναι η ανταλλαγή (exchange), η κατανάλωση (consumption) και η συνύφανση (entanglement)⁷⁹.

Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες, ο Mogens Hansen διακρίνει δύο μορφές εμπορίου: μία εγκατάσταση που έχει εμπόριο και αποτελεί μία μορφή θεσμού και μία εγκατάσταση που η ίδια συνιστά εμπόριο. Στην πρώτη περίπτωση, εκείνη περιλάμβανε ένα λιμάνι ή τμήμα αυτού ή έναν χώρο δίπλα του, εντός του οποίου λάμβανε χώρα το εξωτερικό εμπόριο, ενώ, παράλληλα, ήταν σε ισχύ και ειδικοί κανονισμοί για την απονομή δικαιοσύνης. Ενίοτε αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα μίας πόλης, ξεχωριστό της αγοράς, η οποία ήταν το κέντρο του τοπικού εμπορίου. Ήταν οριοθετημένος και επιβλεπόταν από τους επιμελητές του εμπορίου⁸⁰. Όσες εγκαταστάσεις αναφέρεται ότι είχαν εμπόρια εντοπιζόνταν εντός ελλαδικού χώρου⁸¹.

Στη δεύτερη περίπτωση, το *ἐμπόριον* δε θα ήταν απλά τμήμα μίας εγκατάστασης, αλλά θα αποτελούσε το ίδιο, εξ' ολοκλήρου, μία ξεχωριστή εγκατάσταση. Μερικές από αυτές χαρακτηρίστηκαν από τις πηγές, όχι μόνο ως εμπόρια, αλλά και ως *πόλεις*⁸². Εντοπιζόνταν εκτός ελλαδικού χώρου, όπως το Εμπόριον στην Ιβηρική χερσόνησο⁸³, συνιστώντας μη αυτόνομες εγκαταστάσεις αποίκων από τον ελλαδικό και μη χώρο, με τη μορφή κέντρων εμπορίου μεταξύ τους, οι οποίες υπάγονταν σε μία ανώτερη αρχή, όπως η Ναύκρατη στον Φαραώ. Σύμφωνα με τον Hansen, τα γνωρίσματα που οι χαρακτηρισμένες ως εμπόρια εγκαταστάσεις παρουσίαζαν, προδίδουν ότι πρόκειται, εν τέλει, για πόλεις με εμπόριο, όχι αυτόνομες, αλλά εξαρτώμενες σε μία άλλη αρχή, με το λιμάνι να κατέχει κυρίαρχη θέση. Η έμφαση στην εμπορική δραστηριότητα μίας πόλης είναι πιθανό να οδήγησε τους ανθρώπους της εποχής να χαρακτηρίσουν μία πόλη με εμπόριο ως εμπόριο την ίδια⁸⁴.

Εν συντομία, αυτό που μπορεί να ειπωθεί με σχετική ασφάλεια, είναι ότι τα εμπόρια συνιστούσαν τμήμα των παραθαλάσσιων πόλεων/εγκαταστάσεων, όπου λάμβαναν χώρα οι εμπορικές συναλλαγές. Όσα εντοπιζόνταν εκτός ελλαδικού χώρου, σε περιοχές που κατοικούνταν από ελληνικούς και μη πληθυσμούς, οι πόλεις/εγκαταστάσεις εξαρτώνταν από μία ελληνική ή ξένη αρχή, ενώ όσες πόλεις/εγκαταστάσεις και τα εμπόριά τους απαντώνταν εντός αιγαιακού χώρου,

⁷⁸ Demetriou 2011, 268.

⁷⁹ Βλ. αναλυτικά Dietler 2018.

⁸⁰ Hansen 2006, 4.

⁸¹ Για τις εγκαταστάσεις που ανήκαν στη συγκεκριμένη κατηγορία, βλ. αναλυτικά Hansen 2006, 5-6.

⁸² Hansen 2006, 4-5.

⁸³ Για τις εγκαταστάσεις που ανήκαν στη συγκεκριμένη κατηγορία, βλ. αναλυτικά Hansen 2006, 6-14.

⁸⁴ Hansen 2006, 23-24.

ήταν αυτόνομες. Βάσιμη μπορεί να θεωρηθεί η άποψη της Denise Demetriou, σύμφωνα με την οποία, δεν υπήρξε ποτέ μία de facto διάκριση σε δύο μορφές εμπορίου. Αντίθετα, οι φιλολογικές μαρτυρίες πιθανώς αντανάκλουν την περιορισμένη δυνατότητα των ανθρώπων του παρελθόντος να αντιληφθούν και να προσδιορίσουν τις πραγματικές διαστάσεις που είχε αποκτήσει ο αρχαίος ελληνικός κόσμος. Ως αποτέλεσμα αυτού, πιθανώς χαρακτήριζαν ως εμπόρια τόσο τις νεοϊδρυθείσες εγκαταστάσεις στη Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο που εξυπηρετούσαν εμπορικούς σκοπούς (της μητρόπολης) όσο και τους προκαθορισμένους εκείνους χώρους, (αναπόσπαστο) τμήμα των πόλεων, στον αιγαιακό χώρο που ήταν αμιγώς προσανατολισμένοι στην εμπορική δραστηριότητα⁸⁵. Συνάγεται, επομένως, ότι πιθανότατα υπήρξε ένα μοντέλο εμπορίου, εκείνο της εγκατάστασης/πόλης που είχε εμπόριο, το οποίο, ανάλογα με τη θέση του (εντός ή εκτός ελλαδικού χώρου), κατείχε τον αντίστοιχο βαθμό αυτονομίας.

Ο όρος *αποικία*, από την άλλη, αποτελούμενος από τα συνθετικά *από* και *οίκος*, μπορεί να ερμηνευτεί, κατά προσέγγιση, ως η απομάκρυνση από τον οίκο⁸⁶ και χρησιμοποιείται, για να περιγράψει μία υπερπόντια εγκατάσταση, αποκτώντας, κατ' επέκταση, τον χαρακτήρα της «πατρίδας μακριά από την πατρίδα» (home away from home)⁸⁷. Δύναται να ιδωθεί ως μία μορφή «οικισμού-πύλης», ενός παντοπικού σημείου συνάντησης δύο ή και περισσότερων κοινωνιών, με στόχο τη σύγκλιση δύο ή και περισσότερων λαών και, κατ' επέκταση, πολιτισμών⁸⁸.

Ο αντίστοιχος αγγλικός όρος *colony* προέρχεται από τη λατινική λέξη *colonia*. Η τελευταία συναντάται σε κείμενα αρχαίων συγγραφέων, όπως στα *Σχόλια στον Βιργίλιο* του Μαύρου Σέρβιου Ονοράτου⁸⁹ (Maurus Servius Honoratus) και περιγράφει είτε τις νεοϊδρυθείσες εγκαταστάσεις είτε τις νεοσχηματισμένες ομάδες αποίκων σε απομακρυσμένη από τη Ρώμη περιοχή από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και εξής, την εποχή της ρωμαϊκής επέκτασης την περίοδο της Res Publica. Όπως δηλώνεται και μέσω της ετυμολογικής τους συγγένειας, ο όρος συνδέεται άρρηκτα με τη γη και ειδικότερα, με την καλλιέργεια αυτής (=colo), διότι, για την ίδρυση μίας αποικίας, απαιτούνταν η ανακατανομή γης⁹⁰.

⁸⁵ Demetriou 2012, 19-20.

⁸⁶ Mauersberg 2015, 148.

⁸⁷ Antonaccio 2007, 204. van Dommelen 2012, 396.

⁸⁸ Horden & Purcell 2004, 509.

⁸⁹ «sane veteres colonias ita definiunt: colonia est coetus eorum hominum qui universi deducti sunt in locum certum aedificiis munitum, quem certo iure obtinerent. alii: colonia est quae Graece ἀποικία vocatur; dicta autem est a colendo; est autem pars civium aut sociorum missa, ubi rem publicam habeant ex consensu suae civitatis, aut publico eius populi unde profecta est consilio». Σερβ., *Σχολ. στον Βιργ.*, A.1.12.

⁹⁰ van Dommelen 2012, 396. Για τη διάκριση μεταξύ ρωμαϊκών και λατινικών αποικιών, βλ., επίσης, Salmon 1969. Coles 2020.

Αν και στη σύγχρονη αγγλόφωνη ορολογία χρησιμοποιείται ένας κοινός όρος (*colony*) για την περιγραφή και των δύο, οι όροι *αποικία* και *colonia* δεν είναι ταυτόσημοι και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να συγχέονται, διότι εκφράζουν δύο διαφορετικές μορφές *αποικιών*⁹¹. Επομένως, κάθε φορά που χρησιμοποιούνται οι όροι αυτοί, πρέπει να ορίζονται εκ νέου και ρητά εξαιτίας των προεκτάσεών τους⁹². Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και ο όρος *αποικισμός/colonisation* παρά την ευρεία χρήση του.

Ο όρος *αποικισμός*, η ενέργεια του *ἀποικίζω*⁹³- όπως αντίστοιχα και εκείνος της *μετανάστευσης*, αποτελούν σύγχρονες έννοιες. Αν και οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται ενδελεχώς στην ίδρυση αποικιών⁹⁴, δεν έχει διασωθεί ένα συγκεκριμένο λεξιλόγιο, κυρίως ουσιαστικών, που να προσδιορίζει τις διαφορετικές μορφές μετακίνησης των τότε (ελληνικών) πληθυσμών. Το γεγονός αυτό πιθανώς αποδίδεται στη συνειδητή απόφαση εκείνων να μη χαρακτηρίζουν ένα αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητάς τους⁹⁵. Η ευρεία χρήση του όρου *αποικισμός*, επομένως, οφείλεται στην καθολική ομοιομορφία που παρουσιάζουν οι πηγές αναφορικά τόσο με τις συνθήκες ίδρυσης όσο και με τον χαρακτήρα των νέων εγκαταστάσεων κατά την περίοδο των μεταναστεύσεων και του αποικισμού⁹⁶. Μεγάλη μερίδα μελετητών, ωστόσο, παρά την πρακτικότητα που προσφέρει, τον αποδέχεται μερικώς⁹⁷ και επιχειρηματολογεί υπέρ της αναθεώρησης και αντικατάστασής του. Ο Robin Osborne, λόγου χάρι, είναι υπέρμαχος της εξάλειψης της χρήσης του⁹⁸, ενώ ο Peter van Dommelen χρησιμοποιεί έναν συνώνυμο όρο, εκείνον της (αρχαίας ελληνικής) *αποικιοκρατίας* (*ancient Greek colonialism*)⁹⁹.

Ως *αποικιοκρατία* ορίζεται «ένα ευρύ φαινόμενο, συνυφασμένο με την ανθρώπινη ιστορία, ή ως ένα σύνολο δυναμικών σχέσεων, το οποίο αφορούσε την παρουσία μίας ή περισσότερων ομάδων ατόμων σε μία απομακρυσμένη από την πατρίδα τους περιοχή, καθώς και τις ασύμμετρες/άνισες κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις που δημιουργούνταν μεταξύ των εμπλεκόμενων»¹⁰⁰. Αν και

⁹¹ Osborne 1998, 252. Antonaccio 2007, 205.

⁹² van Dommelen 2012, 397.

⁹³ Greco 2023, 403.

⁹⁴ Kotsonas & Mokrišová 2020, 219. Βλ. και τρίτο κεφάλαιο, όπου γίνονται φιλολογικές αναφορές στη Μασσαλία ως αποικία.

⁹⁵ Costanzi 2020, 26-27.

⁹⁶ De Angelis 2010β, 252.

⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Hodos 2006.

⁹⁸ Osborne 1998.

⁹⁹ Βλ. μεθεπόμενη υποσημείωση.

¹⁰⁰ «Colonialism may thus be defined as a broad phenomenon or dynamic set of relationships that recurs frequently in human history in one way or another; the wide range of contexts concerned means that specific instances may be very different from each other». van Dommelen 2012, 397-398.

ευρέως διαδεδομένος την εποχή αυτή¹⁰¹, και ο όρος *αποικιοκρατία* κρίνεται εξίσου παραπλανητικός ένεκα του συχνού συσχετισμού του με το σύγχρονο φαινόμενο της αποικιοποίησης, με τη μορφή του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας¹⁰².

Ο ιμπεριαλισμός και η αποικιοκρατία είναι δύο όροι συχνά, λανθασμένα, ταυτόσημοι¹⁰³, οι οποίοι υπαινίσσονται μία μορφή υποδούλωσης και κυριαρχίας ενός λαού απέναντι στον άλλον, αναφερόμενοι, κυρίως, στον 19^ο μεταχριστιανικό αιώνα και εξής, περίοδο κατά την οποία ευρωπαϊκά κράτη/αυτοκρατορίες ξεκίνησαν τον αποικισμό ηπείρων, όπως της Αμερικής και της Αφρικής. Ο μεν πρώτος αποτέλεσε, κατά προσέγγιση, μία στοχευμένη κρατική πολιτική, η οποία εξυπηρετούσε την επεκτατική πολιτική μίας χώρας, αποβλέποντας στην επέκταση και επιβολή της κεντρικής εξουσίας εις βάρος ξένων λαών και των εδαφών τους, με αποτέλεσμα την ακόλουθη κατάκτησή τους. Η, δε, αποικιοκρατία δεν είχε τον οργανωμένο χαρακτήρα του ιμπεριαλισμού, αλλά λάμβανε χώρα σε τοπικό επίπεδο για οικονομικούς λόγους και απαντούνταν σε δύο μορφές: αποικίες εγκατάστασης και αποικίες εκμετάλλευσης¹⁰⁴. Αν και η πρωιμότερη μορφή αποικισμού έχει, επίσης, χαρακτηριστεί ως ένα «πρωτοϊμπεριαλιστικό κίνημα που καθιέρωσε τον ελληνισμό σε ξένα εδάφη»¹⁰⁵, δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι παρουσιάζει κοινά σημεία με τη σύγχρονη περίπτωση, με την ειδοποιό διαφορά τους να αποτελεί το στοιχείο της (επι)κυριαρχίας.

Συγκεκριμένα, ενώ οι σύγχρονοι ευρωπαϊκοί λαοί προέκριναν την καταγωγή τους ως ανώτερη από εκείνη των υπόλοιπων λαών¹⁰⁶, οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν την ίδια πεποίθηση, αντιμετωπίζοντας τους απομακρυσμένους τόπους ως οικεία περιβάλλοντα, με κοινά κλιματικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά, και τους εγκατεστημένους σε αυτούς λαούς επί ίσοις όροις¹⁰⁷. Μέχρι τη δημιουργία της πρώτης αυτοκρατορίας με κέντρο τον ελλαδικό χώρο από τον Μέγα Αλέξανδρο, δεν υπήρχε μία κοινή, κεντρική αρχή, η οποία να ελέγχει και συνδέει τις εντός και εκτός ελλαδικού χώρου ελληνικές εγκαταστάσεις¹⁰⁸ και να προτάσσει και επιβάλλει τη συλλογική της δύναμη απέναντι σε οποιονδήποτε άλλον λαό. Αντίθετα, καθεμία εκ των πόλεων-κρατών αποτέλεσε μία ξεχωριστή, ανεξάρτητη και ηγεμονική οντότητα, η οποία σπάνια ελεγχόταν πολιτικά από τη

¹⁰¹ van Dommelen 2006, 108.

¹⁰² Malkin 2016a, 28.

¹⁰³ Young 2007, 45-49.

¹⁰⁴ Young 2007, 46-47. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με την ορολογία και τις επιμέρους «υποκατηγορίες» του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας, βλ. Young 2007, 48-84.

¹⁰⁵ «Alternatively, colonization is seen as a protoimperialist movement that established Hellenism in foreign territory». Antonaccio 2007, 201.

¹⁰⁶ Malkin 2004, 351.

¹⁰⁷ Malkin 2004, 348.

¹⁰⁸ Η έννοια του ελληνικού έθνους δεν είχε γεννηθεί πριν την Επανάσταση του 1821.

μητρόπολή της, αναπτύσσοντας τη δική της μοναδική ταυτότητα. Δεν αποσκοπούσαν, επομένως, όπως συνάγεται, στην επικυριαρχία, υποτέλεια και θρησκευτικό «προσηλυτισμό» των αυτόχθονων, «ξένων» πληθυσμών, στην κατάκτηση μίας νέας αυτοκρατορίας ή στην απαίτηση φόρου υποτέλειας, όπως συνέβαινε σε υστερότερες φάσεις αποικισμού¹⁰⁹. Αντιθέτως, επεδίωκαν τη συνύπαρξη με τους λαούς αυτούς μέσω της πολιτισμικής διαπραγμάτευσης (negotiation) και διαμεσολάβησης (mediation)¹¹⁰, σε «ουδέτερο έδαφος» (middle ground)¹¹¹, ήτοι εντός ενός περιβάλλοντος διαδραστικότητας (interactivity), το οποίο προσέφερε η περιοχή της (Δυτικής) Μεσογείου¹¹². Εξαίρεση αποτέλεσε η προσπάθεια της αθηναϊκής ηγεμονίας να «αποικίσει»- με τη σύγχρονη έννοια του όρου, μέσω της εφαρμογής του συστήματος των κληρουχιών τον 5^ο αιώνα π.Χ.¹¹³

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω και προς αποφυγή παρερμηνειών, κρίνεται θεμιτό να διακρίνεται και να ορίζεται εκ νέου οποιαδήποτε προσπάθεια μελέτης του φαινομένου του αποικισμού των ιστορικών χρόνων¹¹⁴, ειδικά όταν εκείνη γίνεται υπό το πρίσμα του σύγχρονου φαινομένου του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας, διότι ο συσχετισμός τους είναι προβληματικός και αμφιλεγόμενος¹¹⁵. Χρήζει αντίστοιχης προσοχής και η εκάστοτε χρήση του όρου *αποικιοκρατία*, καθώς πρώτον, ενέχει εξίσου κατακτητικές προεκτάσεις και δεύτερον, τα βασικά της χαρακτηριστικά, όπως αναλύθηκαν παραπάνω, σπάνια έως και καθόλου βρίσκουν αντιστοιχίες σε γεγονότα πριν το 500 π.Χ.¹¹⁶

Εντός του ερμηνευτικού αυτού πλαισίου και λόγω της στενής ετυμολογικής τους συγγένειας με την έννοια του *οίκου* (home), όροι, όπως *αποικίζω* και *αποικισμός*, πιθανώς δε χρησιμοποιούνται τόσο λανθασμένα, καθώς δηλώνουν «την κινητικότητα στον χώρο από ένα καθορισμένο σημείο αναχώρησης»¹¹⁷, ήτοι τον οίκο και την πατρίδα κατ' επέκταση. Το ίδιο ισχύει και για τον όρο *αποικία*, ο οποίος, επίσης, προτιμάται¹¹⁸, καθώς φέρει, εν μέρει, την έννοια από τη μία οικία στην άλλη, τη δημιουργία/σχηματισμό μίας νέας οικίας από μία άλλη. Τα στοιχεία αυτά χαρακτηρίζουν

¹⁰⁹ Το ειρηνικό κλίμα μεταξύ Ελλήνων και αυτόχθονων πληθυσμών δεν αποτέλεσε μία μόνιμη συνθήκη, με περιπτώσεις εχθρότητας και εχθροπραξιών, επίσης, να παρατηρούνται. Antonaccio 2009, 320.

¹¹⁰ Malkin 2004, 343-356.

¹¹¹ Για τον όρο *middle ground*, βλ. Malkin 2004, 356-359. Malkin 2011, 45-48.

¹¹² Antonaccio 2009, 316.

¹¹³ Antonaccio 2007, 222.

¹¹⁴ Antonaccio 2009, 321.

¹¹⁵ Malkin 2004, 363.

¹¹⁶ De Angelis 2010α, 20.

¹¹⁷ «Movement through space from a defined point of departure». Malkin 2016α, 47.

¹¹⁸ Costanzi 2020, 17.

ιδιαίτερα την περίοδο του αποικισμού, όπου είχαν, ήδη, αποκρυσταλλωθεί οι έννοιες του *ανήκειν* και της *πατρίδας*. Ο όρος *διασπορά* κρίνεται εξίσου πρακτικός για όλες τις μορφές αρχαίας «μετανάστευσης», καθώς, κατά την Claudia Moatti, χαρακτηρίζεται «από μία αρχική διάχυση του εκάστοτε πληθυσμού, εκούσια ή ακούσια, μία ακόλουθη διάκριση από την κοινωνία υποδοχής και έναν αδιάκοπο κοινωνικό και πνευματικό δεσμό με τον τόπο καταγωγής»¹¹⁹. Μία πιο μετριοπαθή, αλλά εύστοχη παρατήρηση προκρίνει, από την πλευρά του, ο Nino Luraghi, ο οποίος, όταν αναφέρεται σε μία νέα εγκατάσταση, δεν κάνει λόγο για την «ίδρυση μίας αποικίας» (*fondation d'une colonie*), αλλά για τη «συγκρότηση μίας υπερπόντιας πόλης» (*formation d'une polis d'outre-mer*)¹²⁰.

Δόκιμη, από την άλλη, μπορεί να θεωρηθεί, επίσης, η έκφραση *πολιτιστική επαφή* (*culture contact*), καθώς συνιστά τη βασική αρχή που διείπε τις σχέσεις μεταξύ των πολιτισμών του αρχαίου κόσμου¹²¹. Η υιοθέτηση μίας προσέγγισης που εστιάζει στον υλικό πολιτισμό (*material culture*), μέσω της μελέτης των υλικών καταλοίπων που άφησαν πίσω οι κοινότητες των εποικιστών και των αυτόχθονων πληθυσμών, επιτρέπει τη σύνδεση μεταξύ των περιόδων της μετανάστευσης και του αποικισμού, καθώς καθιστά εφικτή την ανασύνθεση της ιστορικής πραγματικότητας που αφορούσε τις ποικίλες όψεις του καθημερινού βίου των ανθρώπων αυτών¹²². Οι επαφές ανταλλακτικού (και μη) χαρακτήρα, οι οποίες αναπτύχθηκαν στις περιοχές όπου έγινε αισθητός ο αποικισμός της πρώτης και δεύτερης φάσης- στη Μεσόγειο εν προκειμένω, εντάσσονται στο πλαίσιο της αρχής της συνδεσιμότητας που έμελλε να χαρακτηρίζει κομβικά τις κοινωνίες της εποχής εκείνης. Με τη θάλασσα ως *locus communis* και μέσο διασύνδεσης, οι άνθρωποι των κατά τόπους περιοχών επιτύγχαναν την επιθυμητή πολυεπίπεδη αλληλεπίδραση, έχοντας, αρχικά, τη μορφή απλής επικοινωνίας, η οποία, δυνητικά, εξελισσόταν σε σύναψη σχέσεων. Συνεπώς, η περίοδος των μεταναστεύσεων και του αποικισμού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως η κατ' εξοχήν περίοδος της *συνδεσιμότητας*, κατά τη διάρκεια της οποίας, εν μέρει, τέθηκαν, αλλά, κυρίως, ενισχύθηκαν τα θεμέλια της διασυνδεσιμότητας μεταξύ των μεσογειακών πληθυσμών και τόπων¹²³.

Τον συσχετισμό του αποικισμού και της υλικής διάστασης των επαφών μεταξύ Ελλήνων και αυτόχθονων λαών επισημαίνει ιδιαίτερα, επίσης, ο Michael Dietler, εισάγοντας τις έννοιες της

¹¹⁹ «...les diasporas sont caractérisées par une dispersion initiale, forcée ou volontaire, une distinction par rapport à la société d'accueil, et un lien continu social et spirituel avec l'origine.». Moatti 2012, 45-46. Αντιπρβλ. Costanzi 2020, 15-17 με βιβλιογραφία, η οποία δεν αποδέχεται τη χρήση του όρου *διασπορά*, καθώς ενέχει σύγχρονες προεκτάσεις εξίσου αμφίσημες μ' εκείνες του *αποικισμού*.

¹²⁰ Luraghi 1996, 41.

¹²¹ De Angelis 2010a, 20.

¹²² Knapp & van Dommelen 2010, 4-5. van Dommelen 2012, 404. Βλ., επίσης, van Dommelen 2006.

¹²³ Για την αρχή της *συνδεσιμότητας* και των προεκτάσεών της, βλ. σχετικά Horden & Purcell 2004, 168-231.

αρχαιολογίας του αποικισμού (archaeology of colonization) και του αποικισμού της αρχαιολογίας (colonization of archaeology). Ανάγοντας, αρχικά, τις αρχές και τα κίνητρα πίσω από τις σύγχρονες περιπτώσεις αποικισμού στα αποικιακά μοντέλα των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων, θεωρώντας, δε, τα δεύτερα ως σημεία αναφοράς για τις πρώτες, ο ίδιος προβάλλει τη μελέτη της αρχαιολογίας εν γένει και των αρχαιολογικών υλικών καταλοίπων που σχετίζονται με την κατανάλωση ειδικότερα για μία πληρέστερη και ασφαλέστερη ερμηνεία του φαινομένου του αποικισμού του παρελθόντος χρόνου¹²⁴. Η σημασία του στοιχείου της κατανάλωσης θα τονιστεί ξανά στη συνέχεια, όταν γίνει λόγος για τον ρόλο του στην εδραίωση του ελληνικού στοιχείου, κυρίως, στα νότια και λιγότερο, στα βόρεια της σημερινής Γαλλίας, μέσω της ίδρυσης/συγκρότησης της Μασσαλίας.

Όλες οι προαναφερθείσες «προτάσεις» για την περιγραφή του φαινομένου του αποικισμού στην αρχαιότητα, αν και επιτυχημένες, δύνανται, εν τέλει, να υπαχθούν στον όρο- ομπρέλα *κινητικότητα* και κατ' επέκταση, σ' εκείνον (της περιόδου) της *υπερπόντιας ελληνικής κινητικότητας* (Greek mobility overseas), ο οποίος κρίνεται πιθανώς ως ο πλέον κατάλληλος και «ασφαλής». Οι βασικότεροι λόγοι γι' αυτό συνδέονται με την πλήρη αποφυγή αρνητικά προσκείμενων απόψεων στο επίπεδο της χρήσης του όρου *αποικισμός* και των παραγώγων του και με την εύστοχη απόδοση ενός εκ των κυριότερων χαρακτηριστικών των περιόδων εκείνων που ήταν η *κινητικότητα*¹²⁵. Σε αυτό το σημείο, εντούτοις, κρίνεται σημαντικό να επισημανθεί ότι το σύνολο αυτών των ερμηνευτικών προσπαθειών γίνεται υπό το πρίσμα αντίστοιχων σύγχρονων φαινομένων, το οποίο, συνδυαστικά με την απουσία ενός συγκεκριμένου αρχαίου «αποικιστικού» λεξιλογίου, καθιστά κάθε προτεινόμενο όρο εν δυνάμει ανεπαρκή και δύσκολα καθολικά αποδεκτό.

¹²⁴ Dietler 2005.

¹²⁵ Papadopoulos 2015, 187-188.

II. Η εικόνα της Γαλατίας πριν την έλευση των Φωκαέων και η πρωιμότερη εμφάνιση του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή

Όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, την περίοδο του αποικισμού, οι Έλληνες επέκτειναν τη δράση τους εκτός μικρασιατικών ακτών, ερχόμενοι σε επαφή με τις περιοχές της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η «ανάβασή» τους προς το δυτικότερο τμήμα της Μεσογείου που εκτεινόταν δυτικά της Σαρδηνίας και της Κορσικής και περιλάμβανε τη σημερινή Ισπανία, τη Μάλτα και την παράκτια ζώνη της Γαλλίας. Ο όρος *Δυτική Μεσόγειος* δύναται να χαρακτηριστεί ως ο αντίστοιχος εκείνου που σήμερα αποκαλείται «Δύση» (the west), αποδίδοντας κυρίως το απώτερο δυτικό τμήμα της Μεσογείου, το οποίο αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος, εξίσου με τα υπόλοιπα τμήματα της περιοχής, για τη μετανάστευση και εγκατάσταση εκεί Ελλήνων (και όχι μόνο)¹²⁶.

Σε αντίθεση με την εικόνα που παρουσιάζεται στην κάτω Ιταλία/Μεγάλη Ελλάδα, οι ακτές της σημερινής Γαλλίας εν προκειμένω καθυστέρησαν να υποδεχτούν μόνιμους κατοίκους από τον ελλαδικό χώρο. Η πρώτη επιβεβαιωμένη ελληνική εγκατάσταση ανάγεται περίπου στο 600 π.Χ., όταν οι Φωκαείς ίδρυσαν την αρχαία Μασσαλία κοντά στις εκβολές του Ρήνου. Ωστόσο, πριν από την άφιξη του ελληνικού στοιχείου, υπάρχουν αρχαιολογικές μαρτυρίες για φοινικική και ετρουσκική παρουσία στην περιοχή (**Εικ. 7**)¹²⁷.

Η δραστηριοποίηση των Φοινίκων στην απώτερη Δυτική Μεσόγειο χρονολογείται, ήδη, στον 9^ο αιώνα π.Χ., αλλά μεγαλύτερες διαστάσεις αποκτά από τον επόμενο (8^ο) αιώνα και εξής. Τότε ξεκινά, με τη μορφή αποικισμού¹²⁸, η ίδρυση πολλών εγκαταστάσεων, κυρίως, στο επονομαζόμενο «Στενό του Κύκλου του Γιβραλτάρ» (Straits of Gibraltar Circle), όπως ονομάστηκε η περιοχή που περιλάμβανε τις ακτές της νότιας Ισπανίας και του βόρειου Μαρόκου, αλλά και σε άλλες γειτονικές περιοχές, όπως η Πορτογαλία. Όπως υποδεικνύουν τα αρχαιολογικά ευρήματα, οι κάτοικοι των εγκαταστάσεων αυτών σύντομα συμμετείχαν στην παραγωγή πίθων και κυρίως, εμπορικών αμφορέων, στους οποίους, σύμφωνα με σύγχρονες χημικές αναλύσεις, αποθήκευαν προϊόντα, όπως λάδι, κρασί και παστά ψάρια. Η «εξωστρέφεια» αυτή και κατ' επέκταση, οι ευκαιρίες που εκείνη θα πρόσφερε στους Φοινίκες στο επίπεδο της μεγαλύτερης διανομής των προϊόντων τους, θα είχε ως

¹²⁶ Antonaccio 2009, 314.

¹²⁷ Sanmartí 2020, 385.

¹²⁸ Για εκτενέστερη περιγραφή του φαινομένου του φοινικικού αποικισμού, βλ. Aubet 2001. Arruda 2009. Pappa 2013.

αποτελεσμα την ανάπτυξη εμπορικών δικτύων, με επίκεντρο την παραγωγή και το εμπόριο τοπικών αγαθών. Οι κινήσεις αυτές θα ήταν ικανές, εν τέλει, να διαμορφώσουν τον χαρακτήρα της οικονομίας των φοινικικών εγκαταστάσεων στις ακτές της νότιας Ισπανίας και του βόρειου Μαρόκου¹²⁹.

Σε αντίθεση με την Ιβηρική χερσόνησο, φοινικική δραστηριότητα επί γαλατικού εδάφους και συγκεκριμένα, στην περιοχή της δυτικής Languedoc, παρατηρείται, για πρώτη φορά, μόλις από τον 8^ο-7^ο αιώνα π.Χ. και εξής. Η επιλογή της εν λόγω περιοχής μόνο τυχαία δεν μπορεί να θεωρηθεί, καθώς γειτνιάζει με τον κατ' εξοχήν χώρο δράσης των Φοινίκων (**Εικ. 8**). Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν ιδρύθηκαν φοινικικές εγκαταστάσεις, αλλά κατέφτασαν φοινικικά προϊόντα συνδυαστικά με επιρροές από τη φοινικική παράδοση. Ειδικότερα, από τη μία, απαντάται εισηγμένη φοινικική κεραμική και τοπικές απομιμήσεις φοινικικών αγγείων ως κτερίσματα σε νεκροπόλεις αυτόχθονων μεταξύ των ποταμών Hérault και Aude¹³⁰. Η παρουσία τους ήταν άλλοτε έντονη, όπως στη νεκρόπολη Peyrou στην Agde, όπου ήρθαν στο φως 14 ψευδο-φοινικικά αγγεία, και άλλοτε περιορισμένη, όπως στην περίπτωση της νεκρόπολης Bousquet πάλι στην Agde, στην οποία ανακαλύφθηκε ένα χειροποίητο ψευδο-φοινικικό αγγείο¹³¹. Από την άλλη, ήρθαν στο φως μεταλλικά και άλλου είδους αντικείμενα φοινικικής προέλευσης και παράδοσης τόσο σε τάφους όσο και σε εγκαταστάσεις αυτή τη φορά¹³². Τα παραπάνω δεδομένα επιβεβαιώνουν τη διττού χαρακτήρα δράση των Φοινίκων στη Γαλατία: αρχικά, είχε τη μορφή αποστολής αμιγώς φοινικικών προϊόντων, τα οποία, εν συνεχεία, άσκησαν σημαντική επιρροή στην τοπική παραγωγή κεραμικών και όχι μόνο προϊόντων¹³³.

Οι Ετρούσκοι, από την πλευρά τους, είδαν τον πολιτισμό τους να αναπτύσσεται μεταξύ 8^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. στην περιοχή της σημερινής κεντρικής Ιταλίας¹³⁴, χωρίς, ωστόσο, να επεκτείνεται ευρέως εκτός αυτής. Συγκεκριμένα, σε αντίθεση με τους Φοίνικες και τους Έλληνες, ίδρυσαν λίγες αποικίες κατά μήκος της Μεσογείου, εκφράζοντας περισσότερο την «εξωστρέφειά» τους μέσω της παραγωγής γεωργικών, μεταλλικών και όχι μόνο προϊόντων, τα οποία, μετέπειτα,

¹²⁹ Sanmartí 2009, 54-59. Pappa 2013.

¹³⁰ Gailledrat 2018, 116.

¹³¹ Μαζί με το ψευδο-φοινικικό αγγείο από τον τάφο 6 της νεκρόπολης Bousquet, εντοπίστηκαν, επίσης, ένα ελληνικό κύπελλο και ένα ψευδο-ελληνικό αγγείο. Εν γένει, στις περισσότερες από τις νεκροπόλεις αυτές, τα (ψευδο-) φοινικικά αγγεία «συνυπάρχουν» με τα ελληνικά. Βλ. παρακάτω.

¹³² Βλ. Guilaine & Rancoule 1996.

¹³³ Ugolini 2015, 230-231.

¹³⁴ Gras 2023, 419.

διατίθεντο σε δίκτυα εμπορικών και πολιτιστικών ανταλλαγών που είχαν αναπτύξει με άλλους μεσογειακούς λαούς¹³⁵.

Με την επέκταση της ετρουσκικής εμπορικής δραστηριότητας, όπως, αντίστοιχα, έκαναν οι Φοίνικες πριν από εκείνους, και όχι με κάποιου είδους μόνιμη εγκατάσταση στην περιοχή¹³⁶, πρέπει να συνδεθεί πιθανώς η πρώτη εμφάνιση περί τα τέλη του 7^{ου} αιώνα π.Χ. σημαντικών ποσοτήτων ετρουσκικών προϊόντων στις ακτές της σημερινής νότιας Γαλλίας, όπως κρασί και πηλίνα αγγεία που σχετίζονται με την κατανάλωσή του (**Εικ. 9**)¹³⁷. Προερχόμενα κυρίως από τις ετρουσκικές πόλεις Vulci και Caere, τα προϊόντα αυτά πρέπει πιθανώς να ενταχθούν στο πλαίσιο του τυρρηνικού εξαγωγικού εμπορίου που, με αφετηρία την Ετρουρία, λάμβανε χώρα σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου. Η εισροή τους στις γαλατικές ακτές διήρκεσε έως τον 5^ο αιώνα π.Χ., με αποκορύφωμα το πρώτο μισό του 6^{ου}, ενώ από τα μέσα του ίδιου (6^{ου}) αιώνα, ξεκίνησε η σταδιακή τους αποδυνάμωση για λόγους που σχετίζονται με την επέκταση της Μασσαλίας¹³⁸.

Ο Bats προκρίνει τους Φωκαείς ως φορείς των προϊόντων αυτών, στο πλαίσιο της εξερεύνησης που προηγήθηκε της μόνιμης εγκατάστασης, αμφισβητώντας την ανάπτυξη ετρουσκικού εμπορίου στις νότιες γαλατικές ακτές πριν την ίδρυση της Μασσαλίας¹³⁹. Στο ίδιο πλαίσιο, οι Ugolini και Gomez επιχειρηματολογούν υπέρ της ελληνικής εμπορικής μεσολάβησης για την άφιξη των ετρουσκικών προϊόντων στη Γαλατία¹⁴⁰.

Πρωιότερη ή και σύγχρονη με την ετρουσκική παρουσία στη Γαλατία, υπήρξε εκείνη των Ελλήνων, οι οποίοι αποτέλεσαν τον τρίτο, κατά σειρά, μη αυτόχθονο πληθυσμό που δραστηριοποιήθηκε ενεργά στην περιοχή, αφήνοντας, σταδιακά, εντονότερο αποτύπωμα από τους δύο πρώτους.

¹³⁵ Camporeale 2015, 67, 69. Για μία πληρέστερη παρουσίαση της παρουσίας των Ετρούσκων εκτός Ετρουρίας, βλ. Camporeale 2004.

¹³⁶ Sanmartí 2020, 387. Μόνιμες, ετρουσκικές εγκαταστάσεις στρατηγικού χαρακτήρα εγκαθιδρύονται στις γαλατικές ακτές στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Gras 2023, 424.

¹³⁷ Όπως υποδεικνύουν ευρήματα από ποικίλες θέσεις. Βλ. Bats 2012β, 379-385.

¹³⁸ Camporeale 2015, 77. Βλ. και τέταρτο κεφάλαιο.

¹³⁹ Bats 1998.

¹⁴⁰ Ugolini & Gomez 2021, 36.

Πρώτη γνωριμία με το ελληνικό στοιχείο

Το ελληνικό στοιχείο έκανε την πρώτη του εμφάνιση στη Γαλατία κατά το τρίτο τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ. με τη μορφή αγγείων, όχι στην περιοχή της Μασσαλίας¹⁴¹, αλλά σε νεκροπόλεις αυτόχθονων μεταξύ των ποταμών Hérault και Aude (**Εικ. 10**)¹⁴². Τα πρωιμότερα δείγματα εντοπίζονται στις νεκροπόλεις Agde-Peyrou¹⁴³ (δύο σκύφοι και μία οينوχόη της υπογεωμετρικής περιόδου και ένα πρωτοκορινθιακό κύπελλο), Mailhac-Grand Bassin I¹⁴⁴ (μία ελληνική κύλικα χωρίς αρχαιολογικό συγκείμενο), Agde-Bousquet¹⁴⁵ (ένα ελληνικό κύπελλο και ένας χειροποίητος αμφορέας- απομίμηση ελληνικού πιθανώς από τη Λέσβο) (**Εικ. 11**) και Béziers-Courondelle¹⁴⁶. Στην τελευταία νεκρόπολη εντοπίστηκε ένας πρωτοκορινθιακός σκύφος (**Εικ. 12**), χρονολογούμενος μεταξύ 650 και 625 π.Χ., εντάσσοντας τη Béziers, πόλη, η οποία θα αποδειχτεί σημαντική για την (πρώιμη) ελληνική παρουσία στην ευρύτερη περιοχή, στη γαλατική ζώνη υποδοχής των πρώτων ελληνικών εισαγωγών. Τέλος, από τις νεκροπόλεις Rézenas-Saint-Julien¹⁴⁷ (οينوχόες, στάμνοι και δίνιοι, εννιά στο σύνολο από την Ανατολική Ελλάδα), Servian-Cartoule¹⁴⁸ (τροχήλατος σκύφος ροδιακού τύπου) και Puisserguier-Prade¹⁴⁹ (κορινθιακός κρατήρας) προέρχονται, επίσης, ελληνικά αγγεία των τελών του 7^{ου} και των αρχών του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁵⁰

Το σύνολο των αγγείων αυτών ήταν αποτέλεσμα εισαγωγής και ερμηνεύτηκε, αρχικά, από τον Graham υπό το πρίσμα του «προ-αποικισμού», ενός φαινομένου, το οποίο θα έλαβε χώρα επί γαλατικού εδάφους πριν την έλευση των Φωκαέων. Πρωταγωνιστές αυτού θα ήταν οι Ρόδιοι, διότι οι αρχαίες πηγές τούς τοποθετούν στη Γαλατία πριν τους Φωκαείς¹⁵¹, ενώ η τεχνοτροπία των

¹⁴¹ Η θέση της Μασσαλίας κατοικούνταν από τη Νεολιθική εποχή και εξής, όπως μαρτυρούν δεδομένα από τον λόφο Saint-Charles και γύρω από την περιοχή Mairie, ενώ η ύπαρξη δραστηριότητας επιβεβαιώνεται, επίσης, μερικά χρόνια πριν την ίδρυση της πόλης. Συγκεκριμένα, ανασκαφές στο εσωτερικό της Μασσαλίας έφεραν στο φως έναν αριθμό κεραμικών θραυσμάτων, έναν τάφο και ένα ψέλλιον χρονολογούμενων πριν το 600 π.Χ. Τα μεμονωμένα αυτά ευρήματα δε φαίνεται να συνδέονται με κάποια μόνιμη εγκατάσταση στην περιοχή (Bernard κ.ά. 2010, 132. Bernard κ.ά. 2014, 76-78), παρά με την πρώτη διερευνητική φωκαεϊκή αποστολή, στην οποία αναφέρεται ο Ιουστίνος (*Επιτ. τ. Φιλίπ. Ιστορ.*, 43.3.6-7).

¹⁴² Ugolini 2018, 213.

¹⁴³ Marchard & Schwaller 1994.

¹⁴⁴ Ugolini 2015, 230-231.

¹⁴⁵ Mazière & Gomez 2001.

¹⁴⁶ Buffat κ.ά. 2007, 105.

¹⁴⁷ Dedet κ.ά. 2012, 284-285. Για την προβληματική γύρω από τη χρονολόγηση των τάφων, εντός των οποίων βρέθηκαν τα αγγεία αυτά, βλ. Ugolini & Gomez 2021, 36 σημ. 6.

¹⁴⁸ Espérou κ.ά. 1980, 97-102.

¹⁴⁹ Ugolini κ.ά. 1997.

¹⁵⁰ Ugolini & Gomez 2021, 35-36.

¹⁵¹ Βλ. παρακάτω.

αγγείων, επίσης, πρόδιδε αντίστοιχη προέλευση¹⁵². Εντούτοις, η απουσία αρχαιολογικών τεκμηρίων, την εποχή εκείνη, οδήγησε τον ερευνητή να αντιπροτείνει ότι τα αγγεία αυτά αποτέλεσαν, εν τέλει, μέρος εμπορικών φορτίων, επικεφαλής των οποίων θα ήταν είτε Ετρούσκοι είτε Φοίνικες είτε οι ίδιοι οι Έλληνες¹⁵³. Την εμπλοκή των τελευταίων υπερασπίζονται οι Daniela Ugolini και Élian Gomez, συνδέοντάς τη με ενδεχόμενη ανάπτυξη σχέσεων ανταλλακτικής φύσεως μεταξύ Ελλήνων και αυτόχθονων της περιοχής, ήδη, από την περίοδο αυτή.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους ίδιους, περί τα μισά του 7^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται ένα φαινόμενο παράλληλο και εξαρτώμενο με την πρώτη εισροή ελληνικών αγγείων στην περιοχή της Languedoc: την εμφάνιση χάλκινων αντικειμένων σε διάφορες θέσεις κατά μήκος αυτής (**Εικ. 13**). Γνωστά και ως «λονακιανά» (launaciens) από την πόλη Launas, όπου εντοπίστηκε το πρώτο, χρονικά, αντικείμενο της ομάδας αυτής, χρονολογούνται μεταξύ 650 και 550 π.Χ. και φέρεται να κατέφτασαν μέσω της Ιβηρικής χερσονήσου και της γαλατικής ενδοχώρας ένεκα της γειτνίασης των σημείων εντοπισμού τους με τα Πυρηναία Όρη και την κοιλάδα Aude¹⁵⁴. Αντίστοιχα, τέτοιου είδους αντικείμενα εντοπίστηκαν, επίσης, σε δωρικές περιοχές της Σικελίας (Σελινούντα, Γέλα, Μέγαρο Υβλαία) και του ελλαδικού χώρου (Κόρινθο, Κέρκυρα) σε ιερά και τάφους. Τα αναθήματα/κτηρίσματα αυτά θα υποδήλωναν πιθανώς τη σύναψη δεσμών, ανταλλακτικής φύσεως, μεταξύ των περιοχών προέλευσής τους (αυτόχθονες) και των μητροπόλεων των προαναφερθεισών πόλεων (Έλληνες). Οι δεύτεροι θα πρόσφεραν ελληνικά αγγεία ή και σίδηρο, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα χαλκό και άλλες πρώτες ύλες. Ο σίδηρος ως ανταλλακτικό προϊόν μαρτυράται, φιλολογικά, μέσω ομηρικής της αναφοράς στον Μέντη, πιθανώς έναν Έλληνα έμπορο, ο οποίος έφερε σίδηρο, τον οποίο επιθυμούσε να ανταλλάξει με χαλκό από μη Έλληνες πληθυσμούς¹⁵⁵ και αρχαιολογικά, μέσω της ανακάλυψης ενός σιδερένιου ελληνικού εγχειριδίου ως κτέρισμα σε τάφο στη νεκρόπολη Agde-Peyrou (**Εικ. 14**)¹⁵⁶.

Το εγχειρίδιο αυτό συνδέθηκε από τον Stéphane Verger με τα ελληνικής παράδοσης αγγεία-κτηρίσματα που εντοπίστηκαν στην ίδια νεκρόπολη. Λόγω της υψηλής ποιότητάς τους, τα

¹⁵² Graham 2001, 36-39.

¹⁵³ Graham, 2001, 41-44. Συμμετοχή των Ετρούσκων προτείνουν, επίσης, οι Morel (1981, 473-480) και Py (2012, 113). Σύμφωνα με τον τελευταίο, οι Ετρούσκοι αποτέλεσαν τον πρώτο λαό εκτός Γαλατίας που επέτυχε να καθιερώσει ένα δίκτυο αλλαγών στην περιοχή, ήδη, από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα π.Χ., με τη μορφή εμπορικών συναλλαγών. Προϊόντα του ετρουσκικού υλικού πολιτισμού, όπως της επονομαζόμενης κεραμικής bucchero, έχουν βρεθεί κατά μήκος της Προβηγκίας και της Languedoc, καθώς και στην Καταλονία. Py 2012, 107-110. Η υπόθεση περί δράσης των Φοινίκων μπορεί να θεωρηθεί, επίσης, αποδεκτή. Ugolini 2015, 230-231.

¹⁵⁴ Για τα αντικείμενα αυτά στο σύνολο τους, βλ. Guilaine κ.ά. 2017.

¹⁵⁵ «Μέντης Ἀγγιάλιο δαΐφρονος εὐχομαι εἶναι υἱός, ἀτὰρ Ταφίοισι φιληρέτμοισιν ἀνάσσω. νῦν δ' ὤδε ξὺν νηὶ κατήλυθον ἠδ' ἐτάροισι, πλέων ἐπὶ οἴνοπα πόντον ἐπ' ἄλλοθρόους ἀνθρώπους, ἐς Τεμέσην μετὰ χαλκόν, ἄγω δ' αἰθωνα σίδηρον». Ομ., *Οδ.*, 1.180-184.

¹⁵⁶ Ugolini & Gomez 2021, 36-41.

τελευταία ερμηνεύτηκαν υπό το πρίσμα της κατανάλωσης κρασιού και κρέατος, ιδωμένα ως δώρα (φιλο)ξενίας, φορείς των οποίων θα ήταν πιθανώς Έλληνες. Μέσω της χρήσης των αντικειμένων αυτών, θα αναβίωνε, κατά τον ίδιο, για πρώτη φορά επί γαλατικού εδάφους μία τελετή φιλοξενίας, αντίστοιχη εκείνης που περιγράφεται στην όγδοη (θ) ραψωδία της Οδύσσειας, με πρωταγωνιστές τον Οδυσσέα και τους Φαίακες¹⁵⁷.

Μολονότι η θεωρία περί «προ-αποικισμού» είναι δύσκολο να αποδειχτεί, η υπόθεση που ήθελε Έλληνες να είναι φορείς των αγγείων αυτών, μπορεί σήμερα να χαρακτηριστεί ως βάσιμη αν ληφθούν υπόψη και νεότερα στοιχεία, όπως η (πιθανή) αναγνώριση της αρχαίας Ρόδου/Ρόδης. Σύμφωνα με τους Ugolini και Gomez, η ίδρυσή της υπήρξε αποτέλεσμα του ανταλλακτικού φαινομένου που αναλύθηκε παραπάνω και αναπτύχθηκε στη Γαλατία κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής¹⁵⁸.

Béziers, η αρχαιότερη (ελληνική) πόλη της Γαλλίας;

Η Μασσαλία θεωρείται η αρχαιότερη πόλη της σημερινής Γαλλίας και οι Ίωνες, κατ' επέκταση, οι πρώτοι Έλληνες «μόνιμοι» κάτοικοι της περιοχής. Ωστόσο, νεότερες έρευνες σε μία πόλη, επίσης, στα νότια της χώρας θέτουν υπό αμφισβήτηση το status της αυτό. Πρόκειται για την πόλη Béziers, η οποία μπορεί να ταυτιστεί σήμερα, με σχετική ασφάλεια, με την αρχαία Ρόδο/Ρόδη¹⁵⁹.

Η αρχαία Ρόδος/Ρόδη ήταν χτισμένη στη δυτική όχθη του ποταμού Orb, σε απόσταση 22 χιλιομέτρων από την πόλη της Agde/Αγάθης (Εικ. 15). Αναπτύχθηκε, αρχικά, επί του λόφου Saint-Jacques και ακολούθως, επεκτάθηκε επί του κοντινού του λόφου Saint-Nazaire¹⁶⁰.

Η πόλη ήταν γνωστή ως Bettara ή Besara, με το όνομα Béziers να απουσιάζει πλήρως από τις πηγές. Η πρώτη εκδοχή συναντάται σε νομίσματα του 2^{ου} και 1^{ου} αιώνα π.Χ. ως επιγραφή, ενώ η δεύτερη διασώζεται από τις πηγές και συγκεκριμένα, από την *Ora Maritima* του Αβιηνού¹⁶¹. Ο Στράβωνας θα μπορούσε, επίσης, να αναφέρεται σ' εκείνη, όταν κάνει λόγο για τη Βαίτερρα, ισχυρή πόλη κοντά στην Αγάθη και τον ποταμό Όρβι, τον προαναφερθέντα ποταμό Orb¹⁶². Οι

¹⁵⁷ Verger 2013, 30-34.

¹⁵⁸ Ugolini & Gomez 2021, 38.

¹⁵⁹ Ugolini 2018, 210.

¹⁶⁰ Ugolini 2012, 173. Gomez & Ugolini 2020, 4.

¹⁶¹ «hic salsum in aequor amnis Attagus ruit Heliceque rursus hic palus iuxta. dehinc Besaram stettisse fama casca tradidit. at nunc Heledus, nunc et Orobis flumina vacuos per agros et ruinarum aggeres amoenitatis indices priscae meant.» Αβιην., *Or. Marit.*, 582-587.

¹⁶² «ἐπὶ θάτερα δὲ μέρη τῆς Νάρβωνος ἐκ τοῦ Κεμμένου φέρονται πρὸς τὴν θάλατταν, ἐξ οὗπερ καὶ ὁ Ἄταξ ὁ τε Ὀρβις καὶ ὁ Ἄραυρις. τούτων ἐφ' οὗ μὲν Βαίτερρα [p. 248] πόλις ἀσφαλῆς ἴδρυται πλησίον τῆς Νάρβωνος, ἐφ' οὗ δὲ Ἀγάθη κτίσμα Μασσαλιωτῶν.» Στραβ. *Γεωγρ.*, 4.1.6.

παραπάνω παραλλαγές, ωστόσο, δε φαίνεται ότι αντιστοιχούσαν στην πρωιμότερη εγκατάσταση (Béziers I), αλλά σ' εκείνη που τη διαδέχτηκε. Η υπόθεση βασίζεται στη μαρτυρία του ίδιου του Αβιηνού, ο οποίος σε άλλο σημείο του κειμένου, αναφέρει ότι η Besara χτίστηκε στα ερείπια μίας αρχαιότερης πόλης¹⁶³. Η θέση, επομένως, όπως τεκμηριώνουν και τα αρχαιολογικά δεδομένα, φέρεται να γνώρισε δύο φάσεις κατοίκησης κατά τους ιστορικούς χρόνους: η πρώτη συνδέεται με την αρχαιότερη πόλη, η οποία άκμασε από τη στιγμή της ίδρυσής της έως το 300 π.Χ. περίπου, οπότε και εγκαταλείφθηκε για άγνωστους, μέχρι στιγμής, λόγους. Ακολούθησε μία περίοδος αδράνειας στην περιοχή έως το 200 π.Χ. περίπου, όταν η θέση καταλήφθηκε από Γαλάτες και έλαβε την ονομασία Bettara (Béziers II)¹⁶⁴. Το 36 π.Χ., εν τέλει, μετατράπηκε σε ρωμαϊκή αποικία¹⁶⁵. Απομένει να αναζητηθεί η ταυτότητα της αρχαιότερης πόλης.

Από τις αρχαίες πηγές παραδίδεται ότι οι Ρόδιοι ίδρυσαν ομώνυμη πόλη στη Δυτική Μεσόγειο. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, λόγου χάρη, τοποθετεί τη *Rhoda/Póda* στη Γαλατία, αποδίδοντάς της, παράλληλα, και την προέλευση του ονόματος του ποταμού Ροδανού¹⁶⁶. Ο Στράβωνας, από την άλλη, μαρτυρά αφενός, τη συνύπαρξη των πόλεων *Ρόης* και *Αγάθης* κοντά στον Ροδανό ποταμό¹⁶⁷ και αφετέρου, το ταξίδι των Ροδίων έως την Ιβηρική χερσόνησο πριν τον εορτασμό των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, ιδρύοντας εκεί τη *Ρόδο*¹⁶⁸.

Τα σημερινά δεδομένα επιβεβαιώνουν αρχαιολογικά την παρουσία δύο πόλεων με την κοινή ονομασία Ρόδος, μία στην Ιβηρία και μία στη Γαλατία. Αναφορικά με τη γαλατική Ρόδο εν προκειμένω, τα κοινά στοιχεία που η ίδια παρουσιάζει με τη Bettara/Besara/Βέταιρα/Béziers II, ιδίως τοπογραφικά¹⁶⁹, καθιστούν πιθανή την ταύτισή της με την Béziers I¹⁷⁰. Τα αποτελέσματα και τα ευρήματα από τις σύγχρονες έρευνες σε τέσσερα σημεία στην πόλη, τον λόφο Saint-Jacques, όπου το οχυρωματικό τείχος του χρονολογείται περί το 625 π.Χ., την οικιστική νησίδα Chaudronniers (îlot des Chaudronniers), τη σημερινή αγορά Les Halles και την οδό Mairan (rue

¹⁶³ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση.

¹⁶⁴ Από την εγκατάσταση της δεύτερης φάσης προέρχονται και τα ενεπίγραφα με το τοπώνυμο Bettara νομίσματα.

¹⁶⁵ Ugolini 2012, 173-175.

¹⁶⁶ «narbo martius, decumanorum colonia, xii m pas. a mari distans. flumina : arauris, liria. oppida de cetero rara, praeiacentibus stagnis : agatha quondam massiliensium, et regio volcarum tectosagum : atque ubi rhoda rhodiorum fuit : unde dictus multo gallia- rum fertilissimum rhodanus amnis» Πλιν. ο Πρεσβ., *Φυσ., Ιστορ.*, 3.32-33.

¹⁶⁷ «τὴν δὲ * Ρόην Ἀγάθην τοῖς περὶ τὸν ποταμὸν οἰκοῦσι τὸν Ῥοδανὸν [p. 245] βαρβάρους». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.5.

¹⁶⁸ «Ἱστοροῦσι δὲ καὶ ταῦτα περὶ Ῥοδίων, ὅτι οὐ μόνον ἀφ' οὗ χρόνου συνώκισαν τὴν νῦν πόλιν εὐτύχουν κατὰ θάλατταν, ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς Ὀλυμπικῆς θέσεως συχνοῖς ἔτεσιν... ἀφ' οὗ καὶ μέχρι Ἰβηρίας ἐπλευσαν, κάκει μὲν τὴν Ῥόδον ἔκτισαν, ἣν ὕστερον Μασσαλιῶται κατέσχον». Στραβ., *Γεωγρ.*, 14.2.10.

¹⁶⁹ Γειτνίασή τους με την πόλη Agde/Αγάθη και τους ποταμούς Ροδανό και Orb/Ορβι.

¹⁷⁰ Ugolini 2018, 8-9.

Mairan)¹⁷¹, συνηγορούν υπέρ μίας πρώιμης χρονολόγησης της πόλης¹⁷², μεταξύ 625 και 600 π.Χ.¹⁷³. Άξιο αναφοράς, ωστόσο, είναι το θραύσμα πρωτοκορινθιακής οινοχόης του 640 π.Χ. στον λόφο Saint-Jacques (**Εικ. 16**)¹⁷⁴, του πρώτου θραύσματος ελληνικού αγγείου εντοπισμένου εντός οικιστικού και όχι ταφικού πλαισίου, το οποίο θα μπορούσε να αναγάγει τη χρονολόγηση της ίδιας της πόλης στην περίοδο εκείνη¹⁷⁵.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, συνάγεται ότι τόσο η παρουσία ελληνικών αγγείων σε νεκροπόλεις αυτόχθονων όσο και η ίδρυση της Ρόδης συνιστούν τεκμήρια υπέρ της χρονολόγησης της πρωιμότερης ελληνικής παρουσίας, υλικής και ανθρώπινης αντίστοιχα, στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής Γαλλίας περί τα μισά του 7^{ου} αιώνα π.Χ.

Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, η εμφάνιση των πρώτων αγγείων περί το 650 π.Χ. προηγήθηκε της υστερόχρονης ελληνικής οικιστικής οργάνωσης στη θέση της σημερινής πόλης Béziers. Οι λόγοι πίσω από την ίδρυση της Ρόδης πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθούν στις βλέψεις είτε των Ροδίων, οι οποίοι μνημονεύονται από τις φιλολογικές πηγές, είτε κατοίκων της Σικελίας ή και αμφότερων συνδυαστικά να εξαπλωθούν δυτικά με στόχο την πρόσβαση σε πηγές μετάλλων. Η επιλογή του ονόματος (Ρόδη), επομένως, μόνο τυχαία δε θα μπορούσε να θεωρηθεί, καθώς θα έφερε και θα ενίσχυε τον συμβολικό χαρακτήρα της επιχείρησης, όπου θα λάμβανε χώρα με κέντρο τον δωρικό μεσογειακό κόσμο. Ο ρόλος που θα διαδραμάτιζε, ήταν πιθανώς εκείνος του «μεσολαβητή» και «οργανωτή» του εμπορίου χαλκού ή και αντικειμένων κατασκευασμένων από το υλικό αυτό από τη Γαλατία σε ελληνικές δωρικές περιοχές. Μέσω αυτής, ως αντάλλαγμα, θα διακινούνταν ελληνικά αγγεία ή σίδηρος στους κατοίκους των περιοχών προέλευσης των χάλκινων αντικειμένων¹⁷⁶. Η συγκρότηση της Ρόδης πιθανώς θα ανήκε στις περιπτώσεις εκείνες όπου η μετακίνηση ανθρώπων από τον τόπο προέλευσής τους σ' ένα άγνωστο περιβάλλον θα σχετιζόταν με το ανταλλακτικό εμπόριο συγκεκριμένων προϊόντων- χάλκινων εν προκειμένω, μεταξύ των δύο πλευρών¹⁷⁷. Τα χαρακτηριστικά λειτουργίας της, μολονότι παραπέμπουν, εν μέρει, σ' εκείνα ενός εμπορίου αν ληφθεί υπόψη η πιθανή ενεργή συμμετοχή της σε εμπορικές συναλλαγές, θα την καθιστούσαν περισσότερο *αποικία*. Εντούτοις, η απουσία βασικών πληροφοριών, όπως ο ιδρυτικός

¹⁷¹ Ugolini & Gomez 2021, 42.

¹⁷² Ugolini 2018, 14.

¹⁷³ Για εναλλακτική χρονολόγηση, βλ. ενδεικτικά Ugolini & Olive 2012.

¹⁷⁴ Gomez & Ugolini 2020, 3.

¹⁷⁵ Ugolini & Gomez 2021, 38.

¹⁷⁶ Ugolini & Gomez 2021, 42-47.

¹⁷⁷ Horden & Purcell 2004, 508.

μύθος και το όνομα του οικιστή, δυσχεραίνει τον προσδιορισμό του πραγματικού χαρακτήρα της πόλης¹⁷⁸.

Το παραπάνω φαινόμενο, το οποίο πιθανώς ήταν ανεξάρτητο των εμπορικών συναλλαγών που είχαν αναπτυχθεί κατά τον πρώιμο 6^ο αιώνα π.Χ. μεταξύ Ελλήνων και Ετρούσκων μετά την ίδρυση της Μασσαλίας, φαίνεται να διακόπηκε στα μέσα του ίδιου αιώνα, περί το 540-530 π.Χ. Ποικίλοι λόγοι έχουν προταθεί, όπως ο αντίκτυπος της μάχης της Αλαλίας και κυρίως, εκείνος της μασσαλιώτικης εμπορικής δραστηριότητας στις νότιες ακτές και την ενδοχώρα της Γαλατίας¹⁷⁹. Παρά την εξέλιξη αυτή, αρχαιολογικά επιβεβαιωμένα είναι η «μακροβιότητα» και η ανάπτυξη της γαλατικής Ρόδης και μετά την εδραίωση της Μασσαλίας την ίδια περίοδο, έχοντας, μάλιστα, βίους παράλληλους και, συχνά, αλληλένδετους¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Ugolini 2018, 216. Ugolini & Gomez 2021, 48.

¹⁷⁹ Verger 2003. Για τη μασσαλιώτικη εμπορική κυριαρχία, βλ. τέταρτο κεφάλαιο.

¹⁸⁰ Ugolini & Gomez 2021, 47-51.

III. Μασσαλία, «μία αρχαία πόλη δίχως αρχαιότητες»

III.i) Ιστορία

Οι αρχαίες πηγές δεν παρουσιάζουν μία κοινή εικόνα αναφορικά με την ιστορία της αρχαίας Μασσαλίας. Αντίθετα, αναφορικά με το ζήτημα της ίδρυσής της εν προκειμένω, λεπτομερείς καταγραφές δεν εμφανίζονται έως τον 4^ο αιώνα π.Χ. Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον πλούτο πληροφοριών σχετικά με τις συνθήκες, υπό τις οποίες ιδρύθηκαν οι κατά τόπους εγκαταστάσεις από την ίδια τη Μασσαλία¹⁸¹.

Γνωστή ως *Μασσαλία* ή *Μασσαλίη*¹⁸² στις ελληνικές πηγές και ως *Massilia* στις λατινικές, η αρχαία πόλη της Μασσαλίας αποτέλεσε την πρώτη μόνιμη αποικιακή εγκατάσταση στη Γαλατία, την πρώτη ελληνική αποικία εκτός Ιταλίας στη Δυτική Μεσόγειο¹⁸³, καθώς και την αρχαιότερη και σπουδαιότερη φωκαϊκή κτήση στη Δύση¹⁸⁴. Το 49 π.Χ. αποτέλεσε χρονολογία-σταθμό για την ιστορία της Μασσαλίας, όταν η πόλη κατακτήθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα, περνώντας υπό ρωμαϊκή κυριαρχία¹⁸⁵.

Πρωιμότερη μαρτυρία για τη γεωγραφική θέση και το καθεστώς, υπό το οποίο ιδρύθηκε η Μασσαλία, αποτελεί εκείνη του Εκαταίου του Μιλήσιου, διασωθείσας μέσω του Στέφανου Βυζάντιου. Κατά τον ίδιο, η πόλη ήταν *ἄποικος Φωκαέων*¹⁸⁶. Ως φωκαϊκή αποικία αναφέρεται, επίσης, σε μεταγενέστερα έργα των Ψευδοσκύμνου¹⁸⁷ και Παυσανία¹⁸⁸, ενώ το ρήμα *ἀπόκησαν* χρησιμοποιείται από τον Ισοκράτη, για να περιγράψει τη μετεγκατάσταση Φωκαέων από τη Μικρά

¹⁸¹ Mauersberg 2015, 147, 149. Βλ. και επόμενο κεφάλαιο.

¹⁸² Στην ιωνική διάλεκτο. «Σιγύννας δ' ὄν καλέουσι Δίγυες οἱ ἄνω ὑπὲρ Μασσαλῆς οἰκόντες τοὺς κατήλους». Ηρόδ., *Ιστορ.*, 5.9.

¹⁸³ Dietler 2010, 104.

¹⁸⁴ Morel 2006, 364, 367. Η πρώτη φωκαϊκή αποικία φαίνεται να ήταν η Λάμψακος στη Μικρά Ασία στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ., χωρίς, ωστόσο, να είναι η μοναδική στην ευρύτερη περιοχή, καθώς ο Ψευδοσκύμνος τής αποδίδει την ίδρυση της Αμισού/Σαμψούντα («Ἀμισὸς...Φωκαέων ἀποικία». Ψευδοσκ., *Περ τ. Νικομ.*, 917-918), ενώ ο Στέφανος Βυζάντιος εκείνη της Ανθείας στη θρακική ακτή του Ευξείνου Πόντου («Ἄνθεια...Μιλησίων καὶ Φωκαέων ἄποικος». Στεφ. Βυζ., *Εθν.*, Α96.1). Morel 2006, 260-261.

Μετά τη Μασσαλία, ακολούθησε εκείνη του Εμπορίου στην Ιβηρική χερσόνησο, χρονολογημένη λίγο μετά το 600 π.Χ. (Morel 2006, 367). Ιδρυμένη είτε από Μασσαλιώτες Φωκαείς (Antonaccio 2009, 325) είτε από Μασσαλιώτες («αὐτὸ (Ἐμπόριον) δ' ἐστὶ Μασσαλιωτῶν κτίσμα». Στραβ., *Γεωγρ.*, 3.4.8) είτε από Φωκαείς («Ἐμπορίῳς ὑρβε Graeca-oriundi et ipsi a Phocaea sunt». Λιβ., *Απ. Κτισ. Ρωμ.*, 26.19) στη σημερινή καταλανική ακτή, νότια των Πυρηναίων (Dietler 1997, 288) η ονομασία της φαίνεται να ήταν δηλωτική του χαρακτήρα της: αποτέλεσε *εμπόριον* της εποχής (Domínguez 2004, 164) αν και συχνές είναι οι φιλολογικές αναφορές της ως *πόλη* («πόλεις Ἑλληνίδες, ἅς Μασσαλιῶται Φωκαεῖς ἀπόκησαν· πρώτη μὲν Ἐμπόριον». Ψευδοσκ., *Περ τ. Νικομ.*, 202-204). Για την περιοχή του Εμπορίου, βλ. ενδεικτικά Aquilué κ.ά. 2010.

¹⁸⁵ Βλ. σχετικά Ιούλ. Καισ., *Απομν. περ. τ. Εμφ. Πολ.*, 2.1-22.

¹⁸⁶ «Μασσαλία...ἄποικος Φωκαέων». Στεφ. Βυζ., *Εθν.*, Μ435.18.

¹⁸⁷ «Μασσαλία...Φωκαέων ἀποικία». Ψευδοσκ., *Περ τ. Νικομ.*, 209-210.

¹⁸⁸ «οἱ δὲ Μεσσαλιῶται Φωκαέων εἰσὶν ἄποικοι». Πανσ., *Ελλάδ. Περιήγ.*, 10.8.6.

Ασία στη Μασσαλία¹⁸⁹. Κοινά σημεία με τη μαρτυρία του Ισοκράτη παρουσιάζει εκείνη του Αριστοξένου του Ταραντίνου¹⁹⁰, με τη βασική διαφορά ότι το ρήμα *ἀποικέω* αντικαθίσταται από το αντίστοιχο *οικέω*. Η ομοιότητα αυτή μπορεί να αποδοθεί στην επιλογή του δεύτερου να υιοθετήσει την καταγραφή του πρώτου¹⁹¹. Στα λατινικά κείμενα, τέλος, κυριαρχεί η χρήση του ρήματος *condo* (=κτίζω/ιδρύω)¹⁹².

Η γέννηση μίας κτήσης: ποιοι και πότε

Η πρωιμότερη πληρέστερη μαρτυρία για την κτήση της Μασσαλίας ανήκει στον Αριστοτέλη, όπως καταγράφηκε στο έργο του, *Σύνταγμα των Μασσαλιωτών (Μασσαλιωτών Πολιτεία)* και διασώζεται από τον Αθήναιο τον Ναυκρατίτη¹⁹³. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο τοπικός βασιλιάς, Νάνος, διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Εύξενο από τη Φώκαια, τον οποίο και κάλεσε στη γιορτή για τον γάμο της κόρης του. Στο πλαίσιο της εν λόγω γιορτής, η νύφη θα επέλεγε τον σύζυγό της, δίνοντας σε όποιον από τους παρευρισκόμενους μνηστήρες επιθυμούσε μία φιάλη με κρασί. Έτσι και έγινε, με την Πέττα, όπως ήταν το όνομα της κόρης του Νάνου, να προσφέρει, εν τέλει, τη φιάλη στον Εύξενο. Ο Νάνος, πιστεύοντας ότι ήταν θέλημα θεών, έδωσε τη συγκατάθεσή του και η Πέττα και ο Εύξενος νυμφεύτηκαν. Μετά τον γάμο, η πρώτη πήρε το όνομα Αριστοξένη και από την ένωσή τους γεννήθηκε ο Πρωτής. Το όνομα του τελευταίου πήρε το γένος της Αριστοξένης (Πρωτιάδες), το οποίο, κατόπιν, κατοίκησε στη Μασσαλία¹⁹⁴.

Ως συμπληρωματική της προηγούμενης, αλλά με ορισμένες διαφοροποιήσεις, παρουσιάζεται η μεταγενέστερη καταγραφή του Ιουστίνου. Συγκεκριμένα, το κυρίως θέμα είναι, και πάλι, ο μεικτός γάμος μεταξύ της κόρης του Νάνου, ονόματι Γύπτιδος, αυτή τη φορά, και ενός Φωκαέα, του Πρωτή, ο οποίος αποτέλεσε την αφορμή για την ίδρυση της Μασσαλίας. Αναφέρει, επιπλέον,

¹⁸⁹ «Φωκαεῖς μὲν φεύγοντες... ἐκλιπόντες τὴν Ἀσίαν εἰς Μασσαλίαν ἀπόκησαν» Ισοκρ., *Αρχίδ.*, 6.84.

¹⁹⁰ «Φωκαεῖς φυγόντες Μασσαλίαν ᾠκησαν». Αριστ. ο Ταραντ., *Απόσπ.* 23.

¹⁹¹ Mauersberg 2015, 150.

¹⁹² Βλ. παραπάνω Αμ. Μαρκ., *Ιστορ.*, 15.9.7. Αυλ. Γελ., *Αττικ. Νυκτ.*, 10.16.4. Γάιος Ιούλ. Σολ., *Polyh.*, 2.52.

¹⁹³ Mauersberg 2015, 150.

¹⁹⁴ «Φωκαεῖς οἱ ἐν Ἰωνίᾳ ἐμπορία χρώμενοι ἐκτισαν Μασσαλίαν. Εὐξενος δὲ ὁ Φωκαεὺς Νάνῳ τῷ βασιλεῖ 'τοῦτο δ' ἦν αὐτῷ ὄνομα ἦν ξένος. οὗτος ὁ Νάνος ἐπιτελῶν γάμους τῆς θυγατρὸς κατὰ τύχην παραγενόμενον τὸν Εὐξενον παρακέκληκεν ἐπὶ τὴν θοίνην. ὁ δὲ γάμος ἐγένετο τόνδε <τὸν> τρόπον: ἔδει μετὰ τὸ δεῖπνον εἰσελθοῦσαν τὴν παῖδα φιάλην κεκερασμένην ᾧ βούλοιο δοῦναι τῶν παρόντων μνηστήρων: ᾧ δὲ δοίη, τοῦτον εἶναι νυμφίον. ἡ δὲ παῖς εἰσελθοῦσα δίδωσιν εἴτε ἀπὸ τύχης εἴτε καὶ δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν τῷ Εὐξένῳ: ὄνομα δ' ἦν τῇ παιδί Πέττα. τούτου δὲ συμπεσόντος καὶ τοῦ πατρὸς ἀξιοῦντος ὡς κατὰ θεὸν γενομένης τῆς δόσεως ἔχειν αὐτήν, ἔλαβεν ὁ Εὐξενος γυναῖκα καὶ συνῶκει μεταθέμενος τοῦνομα Ἀριστοξένην. καὶ ἔστι γένος ἐν Μασσαλίᾳ ἀπὸ τῆς ἀνθρώπου μέχρι νῦν Πρωτιάδαι καλούμενον: Πρωτὶς γὰρ ἐγένετο υἱὸς Εὐξένου καὶ τῆς Ἀριστοξένης». Αθην., *Δειπνοσ.*, 13.36.

ότι οι Φωκαείς έφτασαν, για δεύτερη φορά¹⁹⁵, στην περιοχή με αρχηγούς τους Σίμο και Πρωτή και επεδίωξαν τη φιλία του Νάνου, αρχηγού των Σεγοβρίγων, διότι επιθυμούσαν να χτίσουν μία πόλη στα εδάφη εκείνα. Η ακόλουθη επιγαμία επισφράγισε την *amicitia* μεταξύ των δύο πλευρών και εξασφάλισε, κατ' επέκταση, την ίδρυση της πόλης¹⁹⁶. Ο Πρωτής αναφέρεται ως οικιστής της πόλης και στον Πλούταρχο¹⁹⁷.

Μία διαφορετική εκδοχή διασώζεται από τον Στράβωνα, αποδίδοντας κεντρικό ρόλο στην ιστορία σε μία γυναίκα, την Αριστάρχη. Ειδικότερα, λίγο πριν την αναχώρηση των Φωκαέων (για τη Μασσαλία), έλαβαν χρησμό από το μαντείο των Δελφών να λάβουν από την Έφεσο (Άρτεμη Εφεσσία) κάποιον ηγεμόνα για το ταξίδι. Η θεά εμφανίστηκε στον ύπνο της Αριστάρχεις¹⁹⁸, μίας εκ των πιο ευυπόληπτων γυναικών της πόλης, και την πρόσταξε να συνοδεύσει τους Φωκαείς στο ταξίδι, φέροντας μαζί και ένα *αφίδρυμα* της θεάς. Μετά την ίδρυση της *αποικίας*, ανοικοδομήθηκε ιερό προς τιμήν της θεάς, ενώ η Αριστάρχη τιμήθηκε ως *ιέρεια*¹⁹⁹.

Η χρονολόγηση της κτήσης έρχεται, επίσης, να συμπληρώσει την εικόνα για τη γέννηση της αρχαίας Μασσαλίας. Από τη μία πλευρά, βρίσκονται οι καταγραφές περί πρώιμης χρονολόγησης και από την άλλη, εκείνες περί ύστερης. Αναφορικά με τις πρώτες, η πρώτη ρητή αναφορά στη(ν) (πρώιμη) χρονολόγηση της κτήσης γίνεται από τον Τίμαιο, τον οποίο παραθέτει ο Ψευδοσκύμνος. Κατά τον ίδιο, η Μασσαλία ιδρύθηκε 120 χρόνια πριν τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, περί το 600 π.Χ.²⁰⁰ Στην ίδια εποχή, στα χρόνια της βασιλείας του Ταρκύνιου Πρίσκου εν προκειμένω (616-578

¹⁹⁵ Προηγήθηκε μία πρώτη, διερευνητικού χαρακτήρα, αποστολή, η οποία ήταν καταλυτική στην επιδίωξή τους να ιδρύσουν πόλη στην ευρύτερη περιοχή.

¹⁹⁶ «ex Asia Phocaeensium... profecta Massilium... Phocaeenses... itaque in ultimam Oceani oram procedere ausi in sinum Gallicum ostio Rhodani amnis deuenere, cuius loci amoenitate capti, reuersi domum referentes quae uiderant, plures sollicitauere. Duces classis Simos et Protis fuere. Itaque regem Segobrigiorum, Nanum nomine, in cuius finibus urbem condere gestiebant, amicitiam petentes conueniunt. Forte eo die rex occupatus in apparatu nuptiarum Gyptis filiae erat, quam more gentis electo inter epulas genero nuptum tradere illic parabat. taque cum ad nuptias inuitati omnes proci essent, rogantur etiam Graeci hospites ad conuiuium. Producta deinde uirgo cum iuberetur a patre aquam porrigere ei quem uirum eligeret, tunc omissis omnibus ad Graecos conuersa aquam Proti porrigit, qui factus ex hospite gener locum condendae urbi a socero accepit. Condita igitur Massilia est prope ostia Rhodani amnis in remoto sinu, uelut in angulo maris». Ιουστ., *Επιτ. τ. Φιλип. Ιστορ.*, 43.3.4-12.

¹⁹⁷ «ένιοι δέ και πόλεων οίκισται γεγόνασι μεγάλων, ώς και Μασσαλίας Πρωτίς». Πλουτ., *Σολ.*, 2.4.

¹⁹⁸ Το επίθετο *αριστάρχη* συνοδεύει τη θεά Άρτεμη, ενώ ο Πλούταρχος αναφέρεται στην ύπαρξη ενός Αρισταρχείου (=ιερού της Άρτεμης) στην Ήλιδα. («Άρτέμιδος ιερόν: τούτο δ' έστι μόν έν Ήλιδι, καλεΐται δ', Άριστάρχειον». Πλουτ., *Ερωτ. Ελλην.*, 302c.)

¹⁹⁹ «ἀπαΐρουσι γάρ τοΐς Φωκαειῦσιν έκ τῆς οικείας λόγιον έκπεσεΐν φασιν ἡγεμόνι χρήσασθαι τοῦ πλοῦ παρά τῆς Έφεσΐας Άρτέμιδος λαβούσι: τοὺς μὲν δὴ προσαχθέντας τῇ Έφέσῳ ζητεΐν ὄντινα τρόπον έκ τῆς θεοῦ πορίσαιτο τὸ προσταχθέν. Άριστάρχη δὲ τῶν έντίμων σφόδρα γυναικῶν παραστήναι κατ' ὄναρ τὴν θεόν και κελευσαι συναπαΐρειν τοΐς Φωκαειῦσιν ἀφίδρυμά τι τῶν ιερῶν λαβούση: γενομένου δὲ τούτου και τῆς ἀποικίας λαβούσης τέλος, τὸ τε ιερόν ιδρύσασθαι και τὴν Άριστάρχην τιμήσαι διαφερόντως ιέρειαν ἀποδείξαντας». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.4.

²⁰⁰ «Έν τῇ Λιγυστικῇ δὲ ταύτην (Μασσαλίαν) έκτίσαν (Φωκαεΐς) πρὸ τῆς μάχης τῆς έν Σαλαμῖνι γενομένης έτεσιν πρότερον, ώς φασιν, έκάτον εΐκοσι». Ψευδοσκ., *Περ τ. Νικομ.*, 211-213.

π.Χ.), ανάγεται, επίσης, από τους Τίτο Λίβιο²⁰¹ και Ιουστίνο²⁰², ενώ κατά τη διάρκεια της 46^{ης} Ολυμπιάδας από τον Γάιο Ιούλιο Σολίνο (Gaius Julius Solinus)²⁰³. Η υπόθεση περί πρώιμης χρονολόγησης θεωρείται, σήμερα, η πλέον αποδεκτή, διότι τεκμηριώνεται και αρχαιολογικά, από τα ίχνη κατοίκησης που έχουν βρεθεί κατά τον πρώιμο 6^ο αιώνα π.Χ.²⁰⁴

Η πρωιμότερη ρητή μαρτυρία περί *ύστερης* χρονολόγησης ανήκει στον Άυλο Γέλλιο (Aulus Gellius)²⁰⁵, σύμφωνα με την οποία, η Μασσαλία ιδρύθηκε από Φωκαείς πρόσφυγες, την εποχή της κατάκτησης της πόλης από τον Άρπαγο, περί το 545 π.Χ.²⁰⁶ Την ίδια παράδοση ακολουθούν, επίσης, ο Πausανίας²⁰⁷ και ο Αμμιανός Μαρκελλίνος (Ammianus Marcellinus)²⁰⁸.

Η έμμεση μαρτυρία του Ισοκράτη, αν και ανήκει στην παραπάνω κατηγορία, μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντιφατική. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι Φωκαείς *απόκησαν* τη Μασσαλία, αφού υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους κατά την περσική κατάκτηση της Φώκαιας²⁰⁹. Αν η χρήση του ρήματος *αποικίζω* είναι κυριολεκτική, τότε πρόκειται για την πρώτη περίπτωση σχετικής χρονολόγησης της ίδρυσης της Μασσαλίας, περί το 545 π.Χ.²¹⁰ Ο Casevitz, ωστόσο, δεν αποδέχεται την υπόθεση αυτή, αλλά μέσω της γλωσσολογικής του ανάλυσης, αντιπροτείνει μία μετριοπαθέστερη ερμηνεία του όρου, όπως «εγκαταστάθηκαν»²¹¹. Η προσέγγιση αυτή ενδεχομένως πρέπει να παραπέμψει στην αναφορά του Αντιόχου, διασωθείσας μέσω του Στράβωνα, για την εισροή πληθυσμών από τη Φώκαια στη Μασσαλία και αλλού, μετά την περσική κατάκτηση, υπό την ηγεσία του Κρεοντιάδη²¹², αν γίνει αποδεκτή η πρόταση ότι ο Αντίοχος αναφερόταν, πράγματι, στη Μασσαλία και όχι στην Αλαλία²¹³.

²⁰¹ «Prisco Tarquinio Romae regnante...». Λιβ., *Απ. Κτισ. Ρωμ.*, 5.34.8.

²⁰² «Temporibus Tarquinii regis...». Ιουστ., *Επιτ. τ. Φιλίπ. Ιστορ.*, 43.3.4.

²⁰³ «Phocaenses quondam fugati Persarum aduentu Massiliam urbem olympiade quadragesima quinta condiderunt». Γάιος Ιούλ. Σολ., *Polyh.*, 2.52.

²⁰⁴ Dominguez 2012, 67-68.

²⁰⁵ Mauersberg 2015, 157.

²⁰⁶ «Nam qui ab Harpalo," inquit, "regis Cyri praefecto ex terra Phocide fugati sunt, alii Veliam, partim Massiliam condiderunt». Άυλ. Γελ., *Αττικ. Νυκτ.*, 10.16.4.

²⁰⁷ «οἱ δὲ Μεσσαλιῶται Φωκαέων εἰσὶν ἄποικοι τῶν ἐν Ἰωνίᾳ, μοῖρα καὶ αὕτη τῶν ποτε Ἄρπαγον τὸν Μῆδον φυγόντων ἐκ Φωκαίας». Πaus., *Ελλάδ. Περιήγ.*, 10.8.6.

²⁰⁸ «A Phocaea vero Asiaticus populus Harpali inclementiam vitans, Cyri regis praefecti... alia condidit in Viennensi Massiliam». Αμ. Μαρκ., *Ιστορ.*, 15.9.7.

²⁰⁹ «Φωκαεῖς μὲν φεύγοντες τὴν βασιλέως τοῦ μεγάλου δεσποτείαν, ἐκλιπόντες τὴν Ἀσίαν εἰς Μασσαλίαν ἀπόκησαν». Ισοκρ., *Αρχιδ.*, 6.84.

²¹⁰ Mauersberg 2015, 150.

²¹¹ Casevitz 1985, 115.

²¹² «φησὶ δ' Ἀντίοχος Φωκαίας ἀλούσης ὑφ' Ἀρπάγου τοῦ Κύρου στρατηγοῦ, τοὺς δυναμένους ἐμβάντας εἰς τὰ σκάφη πανοικίους πλεῦσαι πρῶτον εἰς Κύρνον καὶ Μασσαλίαν μετὰ Κρεοντιάδου». Στραβ., *Γεωγρ.*, 6.1.1.

²¹³ Η μαρτυρία του Αντιόχου χαρακτηρίζεται ως αμφίσημη από μερικούς ερευνητές, διότι θεωρούν ότι οι Φωκαεῖς ἐπλευσαν προς την Κορσική και την Αλαλία, αντί της Μασσαλίας. Βλ. σχετικά Dominguez 2012, 65. Mauersberg 2015, 159, 162.

Τέλος, αν και δε διασώζει κάποια χρονολόγηση για το γεγονός, η εκδοχή του Στράβωνα με κεντρική πρωταγωνίστρια την Αριστάρχη, ανάγεται από τον Domínguez, επίσης, στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., συνδέοντάς τη με την απομάκρυνση από την Έφεσο μέρους του πληθυσμού της ένεκα διενέξεων ενδεχομένως στο εσωτερικό της πόλης την εποχή της περσικής επέλασης στην Ιωνία. Η ομάδα αυτή θα αποτελούσε την ακολουθία της Αριστάρχης στο ταξίδι της προς τα βόρεια²¹⁴. Ωστόσο, η θέση του Brunel φαίνεται πιθανότερη: ο ίδιος τοποθετεί την αποστολή περί το 600 π.Χ., διότι οι παραδιδόμενες πληροφορίες δεν προδίδουν καμία επιρροή της από τα γεγονότα του 545 π.Χ.²¹⁵ Σε κάθε περίπτωση, η άφιξη της Αριστάρχης στη Μασσαλία, αν και εφόσον αυτή συνέβη, θα σηματοδότησε αφενός την εγκαθίδρυση της λατρείας και αφετέρου την ανέγερση του ναού της Εφεσίας Άρτεμης, αποτελώντας *terminus post quem* και για τα δύο.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η ύπαρξη ποικίλων διαφορετικών ιδρυτικών παραδόσεων αντικατοπτρίζει πιθανώς διαφορετικά γεγονότα, τα οποία έλαβαν χώρα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Οι λόγοι για την ταύτιση μεταξύ των παραδόσεων πρέπει να αποδοθούν, κατά τον Domínguez, στους νεοαφιχθέντες περί τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα μέλη της εν λόγω αποστολής ενδεχομένως θεωρούσαν ότι η δράση τους οδήγησε στην «πραγματική» ίδρυση της πόλης, κατευθυνόμενη από τους δικούς της αρχηγούς (Κρεοντιάδης, Αριστάρχη). Οι προσπάθειές τους θα «ανταμείβονταν» ενδεχομένως με την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στην πόλη και τον διορισμό τους ως μέλη, πλέον, της κυρίαρχης εξουσιάζουσας τάξης²¹⁶.

Είναι σαφές ότι οι «υπέρμαχοι» της πρώιμης χρονολόγησης αναφέρονταν, πράγματι, στην εγκατάσταση των πρώτων πληθυσμών στην περιοχή, οι οποίοι και θα αποτελούσαν τους ιδρυτές της πόλης, ενώ ο Ισοκράτης και οι λοιποί στην άφιξη νέων κατοίκων στην ήδη εγκαθιδρυμένη πόλη της Μασσαλίας, μετά την περσική άλωση της Φώκαιας. Το τελευταίο θα εξηγούσε και τη μεγάλη επέκταση που γνώρισε η Μασσαλία (ως απόρροια της αύξησης του πληθυσμού της) στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²¹⁷ Μήπως, εν τέλει, οι μαρτυρίες περί ύστερης χρονολόγησης της Μασσαλίας συμπληρώνουν την αφήγηση του Ηροδότου σχετικά με την εισροή Φωκαέων στη δυτική Μεσόγειο, μετά την περσική κατάκτηση της Φώκαιας²¹⁸ και αποτυπώνουν, από κοινού, μία πληρέστερη εικόνα για τη ζωή τόσο της μητρόπολης όσο και μίας εκ των κτήσεών της στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ.;

²¹⁴ Βλ. αναλυτικά Malkin 1990. Domínguez 2012, 67-69.

²¹⁵ Brunel 1948, 7-8.

²¹⁶ Domínguez 2012, 67, 68-69.

²¹⁷ Morel 2006, 368. Βλ. και παρακάτω.

²¹⁸ Βλ. σχετικά Ηρόδ., *Ιστορ.*, 1.164-165.

Πολιτικό και νομοθετικό καθεστώς

Τέλος, όπως μαρτυρείται και πάλι από τις αρχαίες πηγές, η Μασσαλία είχε *σύνταγμα*- με τη σύγχρονη έννοια του όρου²¹⁹. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το πολίτευμά της ήταν ολιγαρχικό και δικαίωμα στο εκλέγεσθαι θα είχαν όσα πρόσωπα κρίνονταν άξια, ανεξαρτήτως αν πρωτύτερα κατείχαν πολιτικά δικαιώματα ή όχι²²⁰. Για τον Domínguez, η έμφαση που δίνεται στο επίθετο *τῶν ἀξίων*, παραπέμπει σε κάποια αλλαγή που ενδεχομένως συντελέστηκε στη σύσταση της διοικούσας αρχής. Αυτό θα ευνόησε τους *ἔξωθεν*, στους οποίους συγκαταλέγει τους ευγενείς μεταξύ των άρτι αφιχθέντων στην πόλη κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ., οι οποίοι, ως έποικοι, θα είχαν περιορισμένα έως και καθόλου πολιτικά δικαιώματα. Αναφέρει ως παράδειγμα μία ομάδα Εφεσίων, η οποία πιθανώς συνόδευσε την Αριστάρχη στην αποστολή της να μεταφέρει το *αφίδρυμα* της θεάς Αρτεμης²²¹. Εντούτοις, το πολίτευμα της ολιγαρχίας καταλύθηκε, σε απροσδιόριστη χρονική στιγμή, μετά από στάση, η οποία πραγματοποιήθηκε από μία ομάδα πλουσίων που δεν κατείχε εξουσία²²². Ακολούθως, η ολιγαρχία έγινε *πολιτικωτέρα*²²³, με πιθανό επακόλουθό της την εγκαθίδρυση *έννομης*, κατά τον Στράβωνα²²⁴, αριστοκρατίας²²⁵.

Η πόλη διοικούνταν από ένα συμβούλιο, τη Γερουσία (*senatus*), όπως το ονομάζει ο Βαλέριος Μάξιμος²²⁶, αποτελούμενο από 600 μέλη, τους Τιμούχους, οι οποίοι θα διατηρούσαν τον τίτλο διαβίου. Στο αξίωμα αυτό είχαν το δικαίωμα να εκλεγούν μόνο όσοι είχαν αποκτήσει τέκνα και ήταν πολίτες για τρεις γενιές. Οι δεκαπέντε (*Πεντεκαίδεκα*) εξ' αυτών προέδρευαν το υπόλοιπο συμβούλιο και ήταν υπεύθυνοι για τη διαχείριση των υποθέσεων. Εκείνοι, με τη σειρά τους, υπάγονταν σε τρεις (*τρεῖς*) εκ των ομοίων τους, μ' έναν, εν τέλει, να ηγείται όλων²²⁷. Πρόκειται πιθανώς για τον ανώτατο/επώνυμο άρχοντα, υπόθεση, ωστόσο, ατεκμηρίωτη²²⁸.

²¹⁹ «τὸ ὅμοιον ἰστορεῖ γενέσθαι καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Μασσαλιωτῶν Πολιτείᾳ γράφων οὕτως». Αθην., *Δειπνοσ.*, 13.36.

²²⁰ «τῆν δὲ μετάδοσιν γίνεσθαι (τῷ πλήθει τοῦ πολιτεύματος)... ἐν Μασσαλία κρίσιν ποιουμένους τῶν ἀξίων τῶν ἐν τῷ πολιτεύματι καὶ τῶν ἔξωθεν». Αριστ., *Πολ.*, 6.1321α. Με τον όρο *πολίτευμα* αποδίδονται οι κάτοχοι πολιτικών δικαιωμάτων, ήτοι οι πολίτες.

²²¹ Βλ. αναλυτικά Domínguez 2012, 74-76.

²²² «ἔχει δὲ καὶ ἡ ἐξ ἄλλων ἀρχῆς στάσεως διαφορὰς. ὅτε μὲν γὰρ ἐξ αὐτῶν τῶν εὐπόρων, οὐ τῶν ὄντων δ' ἐν ταῖς ἀρχαῖς, γίνεται κατάλυσις, ὅταν ὀλίγοι σφόδρα ὦσιν οἱ ἐν ταῖς τιμαῖς, οἷον ἐν Μασσαλία». Αριστ., *Πολ.*, 5.1305β.

²²³ «καὶ ἔνθα (ἐν Μασσαλία) μὲν πολιτικωτέρα ἐγένετο ἡ ὀλιγαρχία». Αριστ., *Πολ.*, 5.1305β.

²²⁴ «διοικοῦνται δ' ἄριστοκρατικῶς οἱ Μασσαλιῶται πάντων έννομώτατα». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.5.

²²⁵ Domínguez 2004, 166.

²²⁶ «... quí causas sescensis-id enim senatus eius nomen est». Βαλ. Μαξ., *Αξιομν. γεγ. κ. λογ. σπ. ανδρ.*, 2.6.7.

²²⁷ «ἀνδρῶν ἑξακοσίων καταστήσαντες συνέδριον διὰ βίου ταύτην ἐχόντων τὴν τιμὴν, οὓς τιμούχους καλοῦσι. πεντεκαίδεκα δ' εἰσὶ τοῦ συνεδρίου προεστῶτες, τούτοις δὲ τὰ πρόχειρα διοικεῖν δέδοται. πάλιν δὲ τῶν πεντεκαίδεκα προκάθηται τρεῖς οἱ πλεῖστον ἰσχύοντες, τούτων δὲ εἷς: τιμούχος δ' οὐ γίνεται μὴ τέκνα ἔχων μηδὲ διὰ τριγωνίας ἐκ πολιτῶν γεγονώς». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.5.

²²⁸ Domínguez 2004, 166.

Οι νόμοι της ήταν Ιωνικοί και εκτίθεντο δημόσια²²⁹, με μερικούς εξ' αυτών να διασώζονται μέσω κειμένων αρχαίων συγγραφέων. Στην *Ποικίλη Ιστορία (Varia Historia)* του Αιλιανού, λόγου χάρη, γίνεται λόγος για νομική απαγόρευση κατάποσης κρασιού από την πλευρά των γυναικών²³⁰, ενώ στα *Αξιομνημόνευτα γεγονότα και λόγοι σπουδαίων ανδρών (Facta et Dicta Memorabilia)* του Βαλέριου Μαξίμου, γίνεται αναφορά σε πλήθος νόμων, όπως της ισχύος θανατικής ποινής²³¹ και της δυνατότητας ευθανασίας²³².

III.ii) Η θέση της Μασσαλίας και το ελληνικό άστυ (600-49 π.Χ.)

Η αρχαία Μασσαλία χτίστηκε στη θέση της σημερινής ομώνυμης πόλης πάνω σε ακρωτήριο, στη βόρεια όχθη του Λακυδώνος, ενός ορμίσκου στη βραχώδη προβηγκιανή ακτή, ο οποίος και αποτέλεσε το «αρχαίο Λιμάνι» (Vieux Port)²³³. Από τη στιγμή της ίδρυσής της και εξής, η Μασσαλία δεν έπαψε να κατοικείται, να αναπτύσσεται και να αναδιαμορφώνεται²³⁴.

Στην πληρέστερη ανάπτυξή της, η αρχαία Μασσαλία εκτεινόταν σε τρεις λόφους, με προσανατολισμό από νοτιοδυτικά προς βορειοανατολικά. Εγγύτερος στη θάλασσα ήταν ο λόφος Saint-Laurent (Butte Saint-Laurent), ύψους 36 μέτρων²³⁵, ο οποίος στην αρχαιότητα δε διακρινόταν από το κοντινό ακρωτήριο Saint-Jean, συνιστώντας ένα μεγάλο, ενιαίο ακρωτήριο, το οποίο εκτεινόταν από τη βραχώδη πλευρά του στα βόρεια έως τη βόρεια ακτή του λιμανιού²³⁶. Ο χώρος του αμιγούς ακρωτηρίου αποτελούσε την παράκτια παρυφή της πόλης, ενώ από το τέλος του 17^{ου} αιώνα μ.Χ. έως και σήμερα, καταλαμβάνεται από το ομώνυμο φρούριο (Fort Saint-Jean/φρούριο Saint-Jean). Ανατολικότερα, ακολουθούσε ο λόφος Moulins (Butte des Moulins), με το ψηλότερο σημείο (42 μέτρα), η ακρόπολη ενδεχομένως της πόλης, ο οποίος συνέχιζε ανατολικά, περιλαμβάνοντας και τον λόφο Roquette (Butte de la Roquette). Ο τελευταίος φέρεται να

²²⁹ «οί δὲ νόμοι Ἴωνικοί, πρόκεινται δὲ δημοσίᾳ». *Στραβ., Γεωγρ., 4.1.5.*

²³⁰ «νόμος καὶ οὗτος Μασσαλιωτικός, γυναῖκας μὴ ὀμιλεῖν οἶνω, ἀλλ' ὑδροποτεῖν πᾶσαν γυναικῶν ἡλικίαν». *Αιλ., Ποικ. Ιστ., 2.38.*

²³¹ «ceterum a condita urbe gladius est ibi, quo noxii iugulantur, rubigine quidem exesus et uix sufficiens ministerio, sed index in minimis quoque rebus omnia antiquae consuetudinis monumenta seruantium». *Βαλ. Μαξ., Αξιομν. γεγ. κ. λόγ. σπ. ανδρ., 2.6.7.*

²³² «Venenum cicuta temperatum in ea ciuitate publice custoditur, quod datur ei, qui causas sescentis—id enim senatus eius nomen est—exhibuit, propter quas mors sit illi expetenda, cognitione uirili beniuolentia temperata, quae neque egredi uita temere patitur et sapienter excedere cupienti celerem fati uiam praebet, ut uel aduersa uel prospera nimis usis fortuna—utraque enim finiendi spiritus, illa, ne perseueret, haec, ne destituat, rationem praebuerit —conprobato exitu terminetur». *Βαλ. Μαξ., Αξιομν. γεγ. κ. λόγ. σπ. ανδρ., 2.6.7.*

²³³ Dietler 2010, 104.

²³⁴ Bouiron & Gantès 2001, 24.

²³⁵ Tréziny 2012β, 83.

²³⁶ Gantès κ.ά. 2001, 205.

διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην αμυντική λειτουργία της πόλης. Βορειοανατολικά εδραζόταν ο τρίτος και τελευταίος αστικός λόφος, εκείνος των Carmes (Butte des Carmes), ύψους 39 μέτρων²³⁷.

Κατά τους προ-ρωμαϊκούς χρόνους, η πόλη φέρεται να γνώρισε τέσσερις, συνολικά, φάσεις χωρικής ανάπτυξης και επέκτασης, τρεις κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και μία στην ελληνιστική εποχή²³⁸. Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, η πρώτη φάση συμπίπτει με τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της νέας πόλης, ήτοι το πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., η δεύτερη με το δεύτερο τέταρτο, οπότε και έλαβαν χώρα οι πρώτες ουσιαστικές αλλαγές στον χώρο• η τρίτη χρονολογείται, κατά προσέγγιση, από το δεύτερο μισό έως τα τέλη του ίδιου αιώνα, ενώ η τέταρτη και τελευταία περί τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ.

Τα όρια και η σταδιακή επέκταση του τείχους της ελληνικής πόλης

Η οικοδομική δραστηριότητα της πρώτης ελληνικής εγκατάστασης του πρώτου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. θα περιοριζόταν στους λόφους Saint-Laurent, μαζί με το προσαρτημένο του ακρωτήριο Saint-Jean, και Moulins πιθανότατα. Ευρήματα επί του φρουρίου Saint-Jean, γύρω από το «Κολλέγιο του αρχαίου Λιμανιού» (Collège Vieux-Port), καθώς και στον περίβολο της εκκλησίας του Saint-Laurent και στην οδό Cathédrale (rue de la Cathédrale), νότια και βόρεια του λόφου Saint-Laurent αντίστοιχα, τεκμηριώνουν αρχαιολογικά την υπόθεση²³⁹. Η μαρτυρία του Στράβωνα, σύμφωνα με την οποία, η πόλη απαρτιζόταν από τη θεατροειδούς διάταξης, οχυρωμένη πέτρα, με κατεύθυνση προς νότο, και την *ἄκρα*²⁴⁰ θα μπορούσε να αποτελέσει μία επιπλέον, έμμεση, απόδειξη. Η εξήγηση δίνεται από τους Gantès, Moliner και Tréziny, οι οποίοι ταυτίζουν την *ἄκρα* με τον λόφο Saint-Laurent (μαζί και το ακρωτήριο) και την *πέτρα* με την ακρόπολη της πόλης, τον λόφο Moulins²⁴¹. Ωστόσο, η έκταση της καταστροφής του λόφου Moulins κατά τον 19^ο αιώνα²⁴² αποτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων²⁴³.

²³⁷ Bouiron & Gantès 2001, 24-25. Tréziny 2012, 83-84. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν, εν γένει, οι λόφοι και ειδικότερα για τη μορφολογία των εδαφών τους, βλ. Bouiron & Gantès 2001, 25-29.

²³⁸ Tréziny 2001, 45.

²³⁹ Tréziny 2012β, 86-88. Για τα ευρήματα, βλ. Gantès 1992, 73-75. Villard 1992, 164.

²⁴⁰ «κτίσμα δ' ἐστὶ Φωκαίων ἢ Μασσαλία, κεῖται δ' ἐπὶ χωρίου πετρώδους: ὑποπέπτωκε δ' αὐτῆς ὁ λιμὴν θεατροειδεῖ πέτρα βλεπούση πρὸς νότον. τετείχισται δὲ καὶ αὕτη καλῶς καὶ ἡ πόλις σύμπασα... ἐν δὲ τῇ ἄκρα τὸ Ἐφέσιον ἴδρυνται...». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.4.

²⁴¹ Gantès κ.ά. 2001, 205. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την προβληματική γύρω από τις ποικίλες ερμηνείες του κειμένου του Στράβωνα, βλ. παρακάτω.

²⁴² Βλ. σχετικά Bouiron 2013, 51.

²⁴³ Tréziny 2012β, 88.

Η εσωτερική οργάνωση της αρχικής εγκατάστασης δεν έχει επιβεβαιωθεί ακόμη, αλλά πιθανότατα οι θέσεις των οικιών θα ακολουθούσαν την κατεύθυνση των αξόνων κυκλοφορίας. Η τελευταία θα είχε οριστεί με γνώμονα τη μορφολογία του εδάφους και την ευρύτερη οικιστική διαμόρφωση. Μερικές εκ των οικιών της περιόδου αυτής διατηρήθηκαν και ήταν κατασκευασμένες από σειρές λίθων στο κατώτερο τμήμα τους και ωμές πλίνθους στο ανώτερο, τεχνική, η οποία παρέμεινε σε χρήση στη Μασσαλία έως τους ρωμαϊκούς χρόνους²⁴⁴.

Σύγχρονες ανασκαφές γύρω από το Maïrie, στις θέσεις των πλατειών Villeneuve-Bargemon και Jules Verne²⁴⁵, έφεραν στο φως κινητά ευρήματα, όπως ένα σύνολο κεραμικών θραυσμάτων, τα οποία βρέθηκαν σε επιχώσεις και χρονολογούνται την ίδια εποχή²⁴⁶. Η ανακάλυψη αυτή οδήγησε στην υπόθεση ότι τα αντικείμενα αυτά πιθανώς προέρχονται από τις νοτιότερες κλιτύες των λόφων Moulins και Roquette, υποδηλώνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, ενδεχόμενη οικιστικού χαρακτήρα χρήση των χώρων ή ακόμη και σύνδεσή τους με χώρους του λιμανιού, όπως της ζώνης εκφόρτωσης²⁴⁷. Σχετική είναι η ανακάλυψη, κατά τη διάρκεια ανασκαφής στην πλατεία Villeneuve-Bargemon, μίας κατασκευής του πρώτου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ., μερικώς εμβυθισμένης, η οποία κατέληγε σε μία τετράγωνη πλατφόρμα²⁴⁸. Αν και ερμηνεύτηκε ως αποβάθρα εκφόρτωσης από τους ανασκαφείς²⁴⁹, ο Tréziny, από την πλευρά του, αντιπρότεινε ότι η εν λόγω κατασκευή συνιστούσε το έσχατο παράκτιο όριο του τμήματος της οχύρωσης, το οποίο θα διέσχιζε τον λόφο Roquette και θα κατέληγε στο λιμάνι, καθιστώντας την το ανατολικότερο σύνορο της πόλης (**Εικ. 17**)²⁵⁰. Το βορειότερο σύνορό του, από την άλλη, φαίνεται να αποτελούσε η τάφος της κοιλάδας της σημερινής οδού Four-du-Chapitre (rue Four-du-Chapitre), διότι βορειότερα, σε μικρή απόσταση από αυτή, κατά τη διάρκεια ανασκαφής στο πλαίσιο των εργασιών για τη διάνοιξη της σήραγγας Major (Tunnel de la Major), εντοπίστηκε τάφος με καύση νεκρού, μη ασφαλούς χρονολόγησης, αλλά με πιθανότερο terminus ante quem το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ο εν λόγω τάφος υποδεικνύει την ενδεχόμενη παρουσία νεκρόπολης στη συγκεκριμένη θέση, η οποία de facto θα βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλης²⁵¹.

²⁴⁴ Tréziny 2009-2011, 42. Για μία συνοπτική παρουσίαση των κατασκευαστικών υλικών που χρησιμοποιήθηκαν, εν γένει, σε οικοδομήματα της αρχαίας Μασσαλίας, όπως του λευκού ασβεστόλιθου του Saint-Victor και του ρόδινου από το ακρωτήριο Couronne, βλ. Tréziny 2009.

²⁴⁵ Hesnard 1994.

²⁴⁶ Tréziny 1995, 43. Tréziny 2009-2011, 42.

²⁴⁷ Tréziny 2012β, 86.

²⁴⁸ Tréziny 2009-2011, 43. Βλ. σχετικά παρακάτω.

²⁴⁹ Βλ. παρακάτω.

²⁵⁰ Tréziny 2001, 49-50. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τη θέση του Tréziny για την ερμηνεία της εν λόγω κατασκευής, βλ. ίδιες σελ.

²⁵¹ Tréziny 2012β, 88.

Αν οι προαναφερθείσες υποθέσεις ευσταθούν, τότε η οχύρωση του άστεως, κατά το πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., θα περιέκλειε, από δυτικά προς ανατολικά, το φρούριο Saint-Jean, τους λόφους Saint-Laurent, Moulins και Roquette με τις κλιτύες τους, ενώ τα τείχη θα περιέτρεχαν, επίσης, κατά μήκος, την κοιλάδα της οδού Four-du-Charpitre και πιθανώς, έως ενός σημείου, την παράκτια ζώνη **(Εικ. 18)**²⁵².

Κατά το δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ξεκίνησε η σταδιακή μεταβολή της μορφής της πόλης, με επέκτασή της προς τα βόρεια. Όπως έδειξαν τα αποτελέσματα των ανασκαφών στις πλατείες Madeleine (Place de la Madeleine) και Pistoles (Place des Pistoles), καθώς και στη σήραγγα Major, η πόλη είχε αποκτήσει, πλέον, μνημειακότερο χαρακτήρα συγκριτικά με την προηγούμενη φάση. Συγκεκριμένα, ήρθαν στο φως, λίγα και σε κακή κατάσταση διατήρησης, οικοδομικά κατάλοιπα οικιστικών νησίδων του δεύτερου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ήταν ενσωματωμένες εντός μίας νέας περιοχής ορθογώνιας κάτοψης των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, η οποία εντοπιζόταν στα βόρεια της οδού Four-du-Charpitre και του λόφου Moulins και αποτελεί τμήμα της σημερινής συνοικίας Panier (Quartier du Panier). Αν και απουσιάζουν σαφείς αποδείξεις, με εξαίρεση την αποκάλυψη ενός αρχαϊκού δρόμου στην πλατεία Pistoles, η εφαρμογή του νέου πολεοδομικού σχεδίου ενδεχομένως ξεκίνησε στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Οι αλλαγές αυτές συνεπάγονταν ενδεχομένως και την κατασκευή νέου οχυρωματικού τείχους, χωρίς, ωστόσο, να διασώζεται κάποιο ίχνος του. Η πορεία που φαίνεται να ακολουθούσε, ήταν η ίδια μ' εκείνου του πρώτου τετάρτου του ίδιου αιώνα, συμπεριλαμβανομένων της βορειοδυτικής κλιτύς του λόφου Moulins και των περιοχών Major και Panier, κατά μήκος της γραμμής της οδού Trigance (rue Trigance) **(Εικ. 18)**²⁵³.

Όπως φανερώνουν τα ευρήματα από τη θέση Bourse, η πόλη γνώρισε, για πρώτη φορά, επέκταση προς τα ανατολικά κατά τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, αποκαλύφτηκε τμήμα οχυρωματικού τείχους, στο νοτιότερο άκρο της θέσης, χρονολογούμενου περί το 500 π.Χ. (510-500 π.Χ.). Το κατώτερο τμήμα του είχε ύψος 0,90 μέτρα περίπου και ήταν κατασκευασμένο από ακανόνιστου μεγέθους λίθους λευκού ασβεστόλιθου από τα λατομεία του Saint-Victor, ενώ η ανωδομή του, ύψους τουλάχιστον 4 μέτρων και πλάτους 2,50 μέτρων, ήταν κτισμένη από ωμές πλίνθους²⁵⁴. Αν και δε διασώζεται κάποιο άλλο ίχνος του περιφερειακά, είναι ασφαλές να υποτεθεί, για λόγους τοπογραφικούς και προστατευτικούς, ότι το τείχος θα κατευθυνόταν βόρεια,

²⁵² Tréziny 2009-2011, 43.

²⁵³ Mellinard κ.ά. 2007, 21, 23. Tréziny 2009-2011, 44. Tréziny 2012α, 321. Tréziny 2012β, 88-89.

²⁵⁴ Tréziny 1995, 44-45. Tréziny 1996, 230.

καταλήγοντας στον λόφο Carnes²⁵⁵. Μετέπειτα, θα κατευθυνόταν προς τα δυτικά, καταλήγοντας στη βορειοδυτική πλευρά του λόφου Roquette και από τούδε και στο εξής, η πορεία που θα ακολουθούσε, θα ήταν όμοια μ' εκείνη της προηγούμενης φάσης. **(Εικ. 18)**.

Βορειοδυτικά της ίδιας περιοχής²⁵⁶, ήρθαν στο φως ίχνη εργαστηριακής δραστηριότητας, όπως κατάλοιπα κλιβάνων, μαζί με λάκκους εξόρυξης πηλού, μεταξύ άλλων, των ετών 540-510 π.Χ. Η οργάνωση της ζώνης αυτής ολοκληρώθηκε μεταξύ του 510 και του 500 π.Χ., με την προσθήκη ενός δρόμου, με τη συμβατική ονομασία «voie damée», παράλληλου με το αρχαϊκό τείχος. Σύμφωνα με τον Tréziny, βρισκόταν εκτός των τειχών, ενώ το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό περί εύρεσης κεραμικών ιχνών δυτικά και ανατολικά του τείχους, ήτοι intra- και extra-muros αντίστοιχα, αποδεικνύει, κατά τον ίδιο, όχι την ανάπτυξη της ζώνης εντός και εκτός των τειχών, αλλά την απουσία οχύρωσης στην περιοχή μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²⁵⁷ Ίχνη κεραμικής παραγωγής, κατασκευής αμφορέων εν προκειμένω, των ετών 540-520 π.Χ. εντοπίστηκαν, επίσης, στην περιοχή της οδού Négrel, μετά τις ανασκαφές στον χώρο από τον Benoit. Η ομοιότητα στα ευρήματα και στις δύο περιπτώσεις οδηγεί στην υπόθεση ότι από την οδό Négrel έως την περιοχή Bourse, θα εκτεινόταν μία μεγάλη βιομηχανική ζώνη, οι δραστηριότητες στην οποία θα συνεχίζονταν τουλάχιστον έως τον 3^ο αιώνα π.Χ.²⁵⁸

Η μετάβαση στην κλασική εποχή βρήκε την πόλη της Μασσαλίας να παραμένει, σε επίπεδο έκτασης, αναλλοίωτη. Περιελάμβανε τους λόφους Saint-Laurent, Moulins και Carnes, τις περιοχές Panier και Bourse στα βόρεια και ανατολικά αντίστοιχα, με το βορειότερο σύνορό της να αποτελεί η οδός Jean-François Leca (rue Jean-François Leca), η οποία βρισκόταν extra-muros **(Εικ. 19)**²⁵⁹. Μία ανακάλυψη στην οδό Négrel προσδίδει επιπλέον ενδιαφέρον στη συζήτηση περί οχύρωσης και των χαρακτηριστικών που αυτή παρουσίαζε την εποχή αυτή.

Ειδικότερα, το 1950, σε ανασκαφές που διενεργήθηκαν στον άξονα της αρχαίας οδού Négrel, ο επικεφαλής αυτών, Benoit, ανακάλυψε, μεταξύ άλλων, ένα τμήμα τοίχου από λευκό ασβεστόλιθο του Saint-Victor²⁶⁰, δύο μέτρων περίπου και χρονολογημένου στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., περί το

²⁵⁵ Tréziny 2001, 45-46. Tréziny 2009-2011, 44. Σε διαφορετική περίπτωση, οχερώνοντας μόνο την ανατολική γωνία, θα επέτρεπαν στον εχθρό να εγκατασταθεί στον λοφίσκο που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το άστυ.

²⁵⁶ Χάρη σε ανασκαφικές έρευνες στον χώρο από τους Guy Bertucchi (1975), Anne Roth Congès (1976-1977) και Bertucchi και Tréziny (1992).

²⁵⁷ Tréziny 2001β, 46-47.

²⁵⁸ Hermary κ.ά. 1999, 72.

²⁵⁹ Hermary κ.ά. 1999, 71.

²⁶⁰ Βλ. Tréziny 1995, 45.

400 π.Χ. Ερμηνεύτηκε από τον ίδιο ως προστατευτικού χαρακτήρα και συγκεκριμένα, ως τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας πόλης²⁶¹.

Ο Tréziny, ωστόσο, αντιπρότεινε μία διαφορετική θεωρία. Μελετώντας το απόσπασμα των *Γεωγραφικών* του Στράβωνα, στο οποίο περιγράφεται η πόλη της Μασσαλίας²⁶², υποστήριξε ότι το εύρημα αποτελούσε τμήμα εσωτερικής οχύρωσης, ήτοι ένα διατείχισμα, το οποίο θα προστάτευε τον λόφο Moulins εν προκειμένω, την ακρόπολη της πόλης. Κατά τον ίδιο, η πόλη θα περικλειόταν από δύο (τουλάχιστον) οχυρώσεις: μία εξωτερική, η οποία θα εκτεινόταν κατά μήκος και πλάτος ολόκληρης της πόλης, και μία εσωτερική, το διατείχισμα, η οποία θα περιέτρεχε τον λόφο Moulins²⁶³. Ο Γάλλος αρχαιολόγος, εντούτοις, άρχισε, σταδιακά, να εγκαταλείπει τη δική του πρόταση και να ασπάζεται τη θεωρία του Gantès²⁶⁴, σύμφωνα με την οποία, πρόκειται για τοίχο ανδρήρου²⁶⁵.

Τον 4^ο αιώνα π.Χ., οι ουσιαστικές μεταβολές που λαμβάνουν χώρα και γνωρίζουμε με σχετική ασφάλεια, αφορούν, αρχικά, εκείνες στην τοιχοποιία. Ειδικότερα, στη βορειοδυτική πλευρά της περιοχής Bourse, ανακαλύφθηκε τμήμα τείχους, χρονολογημένου στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η βάση του ήταν κατασκευασμένη από λευκό ασβεστόλιθο του Saint-Victor, ενώ η ανωδομή του από πλάκες πωρόλιθου, αντικαθιστώντας τις ωμές πλίνθους της προηγούμενης φάσης²⁶⁶. Λαμβάνοντας υπόψη το εν λόγω εύρημα, είναι ασφαλές να υποτεθεί ότι κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια είτε του πρώτου είτε του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ., αποφασίστηκε και κατόπιν εφαρμόστηκε η αντικατάσταση των ωμών πλίνθων από τον πωρόλιθο για την κατασκευή της ανωδομής των τειχών της περιοχής Bourse και κατ' επέκταση ενδεχομένως ολόκληρης (;) της πόλης.

Αλλαγές, επίσης, πρέπει να πραγματοποιήθηκαν και στο επίπεδο της έκτασης της πόλης. Όπως προαναφέρθηκε, η περιοχή της οδού Leca, κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλης, καθότι, την ίδια εποχή, λειτουργούσαν στον χώρο εργαστήρια παραγωγής αγγείων. Τον χαρακτήρα της περιοχής μαρτυρούν κεραμικοί κλίβανοι, οι οποίοι ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής²⁶⁷. Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ωστόσο,

²⁶¹ Benoit & Rolland 1950, 116-117.

²⁶² «κτίσμα δ' ἐστὶ Φωκαϊέων ἢ Μασσαλία, κεῖται δ' ἐπὶ χωρίου πετρῶδους: ὑποπέπτωκε δ' αὐτῆς ὁ λιμὴν θεατροειδεῖ πέτρα βλεπούση πρὸς νότον. τετείχισται δὲ καὶ αὕτη καλῶς καὶ ἡ πόλις σύμπασα...». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.4.

²⁶³ Tréziny 1995, 45.

²⁶⁴ Tréziny 2001, 49.

²⁶⁵ Βλ. Gantès 1992, 81.

²⁶⁶ Tréziny 1996, 230. Hermary κ.ά. 1999, 71.

²⁶⁷ Από τον Frédéric Conche το 1994-1995. Βλ. Hermary κ.ά. 1999, 18.

αναδιοργανώθηκε και μετατράπηκε σε μία οικιστικού χαρακτήρα συνοικία, με την υποδοχή ενός σημαντικού αστικού οικοδομήματος, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω²⁶⁸. Η αλλαγή αυτή στον χαρακτήρα της περιοχής συνεπάγεται την επέκταση των ορίων της πόλης, προκειμένου αυτή να ενσωματωθεί και κατόπιν, να ακμάσει εντός, αυτή τη φορά, των τειχών.

Η τέταρτη και τελευταία φάση αναμόρφωσης της πόλης απαντάται προς τα μέσα ή κατά το δεύτερο μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Το υλικό κατασκευής των τειχών ήταν, πλέον, ο ρόδιος ασβεστόλιθος από τα λατομεία του ακρωτηρίου Cougonne. Τμήματα της οχύρωσης βρέθηκαν μόνο στην περιοχή Bourse και τον λόφο Carmes²⁶⁹, αν και είναι λελογισμένη η υπόθεση ότι τα τείχη θα περιέτρεχαν, επιπλέον, τους λόφους Saint-Laurent και Moulins, την περιοχή Panier, καθώς και εκείνη της οδού Leca²⁷⁰.

Η αξιοπρόσεκτη αλλαγή στα όρια της πόλης αφορά την περαιτέρω επέκτασή της προς τα βόρεια, με τη δημιουργία ενός νέου, ορθογώνιας κάτοψης, πολεοδομικού σχεδίου, στο οποίο ενσωματώθηκαν οι σύγχρονες περιοχές του «Πάρκου των Φωκαέων» (Parc des Phocéens) και των οδών République και Trinquet (rue Trinquet). Η νέα συνοικία καταλάμβανε τον χώρο βόρεια των κλιτύων των λόφων Moulins και Carmes και κατέληγε στη σημερινή λεωφόρο Dames (Boulevard des Dames)²⁷¹. Το νοτιότερο τμήμα της οχύρωσης θα απέληγε ενδεχομένως στη θάλασσα (Εικ. 20)²⁷².

Τρεις πύργοι της εν λόγω φάσης εντοπίστηκαν στα ανατολικά της πόλης: δύο τετράγωνης κάτοψης εκατέρωθεν της «Πύλης της Ιταλίας» (Porte d'Italie) στην περιοχή Bourse (tour Carrée και tour Penchée) και ένας ορθογώνιος στο νότιο άκρο της ανατολικής πλευράς της οχύρωσης²⁷³. Ένας τέταρτος πύργος διακρινόταν στον λόφο Carmes, ο οποίος θα προστάτευε κάποια πύλη της ελληνιστικής οχύρωσης, στο τέλος του άξονα που δημιουργούσαν οι οδοί Négrel και Grands Carmes (rue des Grands Carmes), ενώ μετέπειτα χρησιμοποιήθηκε ως βάση για έναν μεσαιωνικό πύργο²⁷⁴.

Τέλος, ο Βιτρούβιος, στη μαρτυρία του για την πολιορκία της Μασσαλίας, αναφέρεται, έμμεσα, στην τακτική των Μασσαλιωτών να δημιουργούν τάφρους σε πολλά σημεία κατά μήκος

²⁶⁸ Tréziny 2009-2011, 45.

²⁶⁹ Tréziny 2019, 350.

²⁷⁰ Η τελευταία βρισκόταν intra-muros, ήδη, από την εποχή που η ίδια επανοργανώθηκε σε μία συνοικία οικιστικού χαρακτήρα, υποδεχόμενη τα λουτρά της κλασικής εποχής.

²⁷¹ Tréziny 2009-2011, 45.

²⁷² Hermary κ.ά. 1999, 124.

²⁷³ Tréziny 2019, 350.

²⁷⁴ Hermary κ.ά. 1999, 124.

των οχυρωματικών τειχών της πόλης για περαιτέρω προστασία²⁷⁵. Μία εξ' αυτών εντοπίστηκε στα ανατολικά, στην περιοχή Bourse, διαδεχόμενη μία πρωιμότερη τάφρο, η οποία εντοπιζόταν κάτω από τη θέση του ελληνιστικού πύργου Carrée²⁷⁶.

Δημόσια οικοδομήματα

Η θέση της **αγοράς** της ελληνικής πόλης παραμένει άγνωστη. Στον *Πανηγυρικό του Αγίου Βίκτωρα* (*Panegyrique ancien de Saint Victor*), γίνεται ρητή αναφορά σε δύο fora, ένα ανώτερο (*superius*) και ένα κατώτερο (*inferius*)²⁷⁷, πιθανώς το ελληνικό και το ρωμαϊκό αντίστοιχα. Αν η αρχαϊκή πόλη εκτεινόταν, πράγματι, μεταξύ των λόφων Saint-Laurent και Moulins, πριν την επέκταση των τελών του 6^{ου} αιώνα π.Χ., τότε η θέση της πρέπει να αναζητηθεί στο πέρασμα, το οποίο συνέδεε τους δύο λόφους, στο κέντρο της αρχαϊκής πόλης, στη σημερινή πλατεία Lenche²⁷⁸. Εντούτοις, κανένα ίχνος της δεν έχει διασωθεί, εκτός από τα επονομαζόμενα «κελάρια Saint-Sauveur»²⁷⁹, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Σχεδόν βέβαιη είναι η ύπαρξη ενός **θεάτρου**, το οποίο, επίσης, δε διασώζεται αρχαιολογικά²⁸⁰. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με το ρωμαϊκό θέατρο, του οποίου τόσο η θέση όσο και τα χαρακτηριστικά είναι γνωστά²⁸¹. Σύμφωνα τον Benoît, το δεύτερο δεν πρέπει να διαδέχτηκε το πρώτο εξαιτίας της ιδιαιτερότητας της τεχνητής σύστασης του «καθίσματος» του ρωμαϊκού θεάτρου. Το ελληνικό, επομένως, κατά τον ίδιο, πρέπει να αναζητηθεί σε διαφορετική θέση, βορειότερα και σε ανώτερο επίπεδο από το ρωμαϊκό, πιθανώς σ' εκείνο που αργότερα θα εδραζόταν το ρωμαϊκό forum. Η μετατόπισή του ρωμαϊκού θα σχετιζόταν με την επέκταση του πολεοδομικού σχεδίου της ρωμαϊκής πόλης²⁸².

Η παρουσία τριών (τουλάχιστον) θρησκευτικών οικοδομημάτων στην πόλη επιβεβαιώνεται κειμενικά, αλλά όχι αρχαιολογικά.

²⁷⁵ «Massilitani suspicati totam quae fuerat ante murum fossam altiore fossura depresserunt. ita specus omnes exitus in fossam habuerunt». Βιτρ., *Περ. Αρχιτ.*, 10.16.11.

²⁷⁶ Tréziny 2001, 52. Tréziny 2019, 350-351.

²⁷⁷ «Conducuntur ad tem- plum quod in superiori foro est constitutum. Tunc praeses in medio foro inferiore gloriosum Victorem decollari praecipit». *Πανηγ. τ. Αγ. Βικτ.*, 13-15.

²⁷⁸ Στην ίδια περιοχή πρέπει να βρισκόταν και το υστερότερο ρωμαϊκό forum, όπως επιβεβαιώνεται από τον «Πανηγυρικό του Αγίου Βίκτωρα».

²⁷⁹ Tréziny 2009-2011, 47.

²⁸⁰ Gantès κ.ά. 2001, 209.

²⁸¹ Βλ. σχετικά Benoît 1966, 1-12. Badie & Moretti 2008.

²⁸² Benoît 1966, 11-12.

Ο Ιουστίνος, στην *Επιτομή των Φιλιππικών Ιστοριών*, μνημονεύει έναν **ναό της Αθηνάς**, κτισμένο επί της *arcis*²⁸³, στην ακρόπολη της πόλης, την οποία συνιστούσε, πιθανότατα, ο λόφος Moulins. Πρόκειται αναμφίβολα για ναό της Αθηνάς Πολιάδος²⁸⁴, καθώς στη φωκαϊκή αποικία της Ελέας εντοπίστηκε ιερό στη δυτική κορυφή της ακρόπολης, αφιερωμένο πιθανότατα στην ίδια θεότητα²⁸⁵, ενώ ο Στράβωνας, επίσης, αναφέρει ότι ξόανο της Αθηνάς (Πολιάδος) σε καθημερινή στάση εντοπιζόταν σε πολλές πόλεις, μεταξύ των οποίων στη Φώκαια²⁸⁶.

Ο **ναός της Εφεσίας Αρτεμης (Εφεσίο)** και το **ιερό του Δελφίνιου Απόλλωνα** οικοδομήθηκαν στο σημείο *ἄκρα*²⁸⁷, με τον πρώτο να πρέπει να χρονολογηθεί είτε (περί) το 600 π.Χ. είτε στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. ανάλογα με τη στιγμή που έλαβε χώρα η αποστολή της Αριστάρχης. Ο άμεσος συνειρμός που γίνεται με τον όρο *ἄκρο/ἄκρα*, παραπέμπει στο ακρωτήριο, το σημερινό φρούριο Saint-Jean, ως τη θέση που αυτοί εντοπίζονταν²⁸⁸. Κατά τους Gantès, Moliner και Tréziny, μπορούν να τοποθετηθούν, με σχετική ασφάλεια, στην ευρύτερη περιοχή του λόφου Saint-Laurent (**Εικ. 21**)²⁸⁹. Ο Thollard, από την πλευρά του, αντιπροτείνει τον λόφο Moulins ως το σημείο υποδοχής τους εξαιτίας της υψομετρικής του διαφοράς με τον λόφο Saint-Laurent²⁹⁰. Η ανακάλυψη, ωστόσο, ενός ιωνικού κιονοκράνου νοτιοανατολικά του λόφου Saint-Laurent, κοντά στην προκυμαία του λιμανιού, το 1952 από τον Benoit ενισχύει την υπόθεση περί παρουσίας τουλάχιστον ενός θρησκευτικού οικοδομήματος στον χώρο²⁹¹.

Ειδικότερα, το κιονόκρानο είναι κατασκευασμένο από ρόδινο ασβεστόλιθο του ακρωτηρίου Couronne και βρέθηκε σε αποσπασματική κατάσταση εξαιτίας της επανάχρησής του κατά τον Μεσαίωνα (**Εικ. 22**)²⁹². Οι μεγάλες διαστάσεις (1,80x1,12x0,66 μέτρα) παραπέμπουν σε κιονόκρानο κίονα 7-8 μέτρων, τμήμα περίπτερου ναού πιθανότατα, σε θέση κοντινή από το σημείο ανακάλυψής του. Τα κοινά γνωρίσματά του με κιονόκρानα των αρχαϊκών χρόνων, όπως εκείνων του προνάου του ναού της Αθηνάς στην Ποσειδωνία (Paestum), καθώς και εκείνων με ιωνική

²⁸³ *Arcem* στο αρχαίο κείμενο. «(Catumandus)... petitoque ut intrare illi urbem et deos eorum adorare liceret, cum in arcem Minervae venisset». Ιουστ., *Επιτ. τ. Φιλίπ. Ιστορ.*, 43.5.6.

²⁸⁴ Tréziny 2009-2011, 48.

²⁸⁵ Gassner 2009-2011, 78.

²⁸⁶ «πολλὰ δὲ τῶν ἀρχαίων τῆς Ἀθηνᾶς ξοάνων καθήμενα δείκνυται, καθάπερ ἐν Φωκαίᾳ Μασσαλία Ῥώμη Χίῳ ἄλλαις πλείοσιν». Στραβ., *Γεωγρ.*, 13.1.41.

²⁸⁷ «(ἡ Μασσαλία)... τετείχισται δὲ καὶ αὕτη καλῶς καὶ ἡ πόλις σύμπασα μέγεθος ἔχουσα ἀξιόλογον. ἐν δὲ τῇ ἄκρᾳ τὸ Ἐφέσιον ἴδρυται καὶ τὸ τοῦ Δελφινίου Απόλλωνος ἱερόν: τοῦτο μὲν κοινὸν Ἴωνων ἀπάντων, τὸ δὲ Ἐφέσιον τῆς Ἀρτέμιδος ἐστὶ νεὼς τῆς Ἐφεσίας». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.4.

²⁸⁸ Tréziny 1995, 47.

²⁸⁹ Gantès κ.ά. 2001, 205.

²⁹⁰ Thollard 2009, 216.

²⁹¹ Benoit 1953, 216.

²⁹² Χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε μεσαιωνικό τείχος. Βλ. Tréziny 2009-2011, 48.

προέλευση, όπως του Αρτεμισίου της Εφέσου, επιτρέπουν μία υστεροαρχαϊκή χρονολόγησή του, με *terminus post quem* τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και με *terminus ante quem* τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁹³.

Επιπλέον, πιθανή είναι η ύπαρξη **ιερού αφιερωμένου στις Νύμφες**, στη σπηλιά ενδεχομένως, την οποία ανέσκαψε ο Benoit, στην ανατολική κλιτύ του λόφου Roquette, στους πρόποδες του σημερινού Hôtel-Dieu. Σε άμεση σύνδεση με αυτό, φαίνεται να ήταν ένα σύνολο ναΐσκων ή στηλών, το οποίο εντοπίστηκε στην οδό Négrel τον 19^ο αιώνα μ.Χ., κατά τη διάρκεια του έργου για τη διάνοιξη της οδού Impériale. Ήταν γλυπτά, τα οποία αναπαριστούσαν γυναικείες μορφές, καθήμενες εντός ναΐσκων (**Εικ. 23**). Η χρονολόγηση του συνόλου στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., περί το 540 π.Χ., το καθιστούν, με γνώμονα τα προτεινόμενα όρια της πόλης της φάσης αυτής, ένα εξωαστικό ιερό²⁹⁴.

Το πρωιμότερο αρχαιολογικά τεκμηριωμένο, δημόσιο οικοδόμημα της ελληνικής φάσης χρονολογείται μεταξύ των μέσων του 4^{ου} και του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Πρόκειται για το πρωιμότερο γνωστό **λουτρικό συγκρότημα** από την αρχαία Μασσαλία, κατασκευασμένο στα βόρεια της πόλης, στην περιοχή της οδού Leca. Ήταν πλήρως ενσωματωμένο στον αστικό ιστό, ενώ οι ακριβείς διαστάσεις του παραμένουν άγνωστες, διότι κατά τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ., στη θέση του ανεγέρθηκε μία οικία²⁹⁵.

Αποτελούνταν από ένα οικοδόμημα κυκλικού σχήματος, θολωτό πιθανότατα, εξωτερικά του οποίου διατάζονταν δύο πτέρυγες με τουλάχιστον εννέα δωμάτια, με την παρουσία μίας τρίτης να είναι πιθανή στα βόρεια. Η θέση της παλαίστρας δεν είναι επιβεβαιωμένη, αλλά η παρουσία της είναι αδιαμφισβήτητη. Η είσοδος γινόταν από τα δυτικά από τον προθάλαμο (*vestibulum*), με το πρώτο δωμάτιο στα δεξιά να αποτελεί το βεστιάριο ή αποδυτήριο (**Εικ. 24**). Πρόκειται, πιθανότατα, για μία ιδιωτική, δημοσία χρήση, ιδιοκτησία, η οποία, κατόπιν μεταγενέστερης απόφασης του ιδιοκτήτη της, μετατράπηκε σε ιδιωτική κτήση. Ειδάλλως, θα ήταν δύσκολο να ερμηνευτεί πώς ένας χώρος κατ' εξοχήν δημόσιος, όπως είναι τα λουτρά, αλλάζει, αναπάντεχα, χαρακτήρα και μετατρέπεται σε ιδιωτικός²⁹⁶.

Στη βάση της πλατείας Lenche, ήρθαν στο φως τα επονομαζόμενα «**κελάρια Saint-Sauveur**». Πρόκειται για ένα οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων από ρόδινο ασβεστόλιθο από το

²⁹³ Benoit 1953, 216-222. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με τις ομοιότητες μεταξύ των κιονοκράνων, βλ. ίδιες σελ.

²⁹⁴ Tréziny 2012α, 321-322. Tréziny 2012β, 95-96. Βλ. σχετικά και Rohaut 2017.

²⁹⁵ Gantès κ.ά. 2001, 211.

²⁹⁶ Hermary κ.ά. 1999, 76-77.

ακρωτήριο Cougonne, χρονολογούμενο, σύμφωνα με την τεχνική κατασκευής του²⁹⁷, μεταξύ του 150 π.Χ. και του 50 μ.Χ. Ενσωματωμένα μέσα στο αρχαίο αββαείο του Saint-Sauveur και γνωστά ήδη από τον 18^ο αιώνα μ.Χ., λησμονήθηκαν και παραμελήθηκαν σε βάθος χρόνου, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο τμήμα τους να καταστραφεί²⁹⁸. Η τυχαία ανακάλυψη, ωστόσο, ενός μικρού τμήματός τους δύο αιώνες αργότερα, το 1977, επέτρεψε την εκ νέου μελέτη του²⁹⁹.

Το οικοδόμημα αποτελούνταν από έναν μακρύ διάδρομο σχήματος Π, εν είδει *cryptoporticus*, μήκους 41 μέτρων και πλάτους 4,10 μέτρων, ο οποίος περιέκλειε ένα συγκρότημα επτά δωματίων, με το συνολικό του ύψος να φτάνει τα 11 μέτρα (**Εικ. 25**). Τα δωμάτια ανοίγονταν προς τα νότια από ψηλές θύρες με αψιδωτή απόληξη, ενώ κατακόρυφα, η ανίχνευση εντοιχισμένων δοκαριών επιτρέπει την υπόθεση περί παρουσίας μίας πρόσοψης, διακοσμημένης με μεγάλα παράθυρα. Το οικοδόμημα πρέπει να ήταν διώροφο, με τον δεύτερο όροφο να βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τη σημερινή πλατεία Lenche, «οριοθετώντας» τη προς νότο (**Εικ. 26**). Η λειτουργία του οικοδομήματος φαίνεται να σχετιζόταν είτε με την αποθήκευση τόσο προϊόντων, πιθανώς δημητριακών, όσο και εργαλείων χρήσιμων, μεταξύ άλλων, για την ξυλεία³⁰⁰, με τη μορφή διώροφης αποθήκης³⁰¹, είτε με την αποθήκευση και παροχή νερού στην πόλη, με τη μορφή δεξαμενής νερού δημόσιας χρήσης³⁰².

Αν και η ακριβής χρήση του χώρου παραμένει ανεπιβεβαίωτη, εκτιμάται ότι τα «κελάρια Saint-Sauveur» και κατ' επέκταση ολόκληρο το αρχαίο οικοδόμημα λειτουργούσε, πρωτίστως, τόσο ως σημείο τομής όσο και ως συνδετικός κρίκος δύο πλατειών, τοποθετημένων σε δύο διαφορετικά επίπεδα: εκείνης που βρισκόταν στο ανώτερο επίπεδο, στη σημερινή πλατεία Lenche και η οποία, αναμφίβολα, ταυτίζεται με την ελληνική αγορά, και τη χαμηλή, όπου θα εδραζόταν το ρωμαϊκό *forum*, σε μικρή απόσταση από το αρχαίο λιμάνι³⁰³.

²⁹⁷ Το σύστημα κατασκευής οικοδομημάτων με ρόδινο ασβεστόλιθο ήταν ακόμη σε χρήση αυτή την εποχή. Βλ. Tréziny 2009-2011, 47.

²⁹⁸ Η παραμέληση οφείλεται στην αρχική εκτίμηση ότι το οικοδόμημα αυτό ήταν σύγχρονο, επομένως δεν έρχοζε συντήρησης.

²⁹⁹ Tréziny 2001α, 213.

³⁰⁰ Tréziny 2001α, 213-216.

³⁰¹ Tréziny 2012β, 98.

³⁰² Gantès 1992, 85.

³⁰³ Βλ. Tréziny 2001α, 216. Tréziny 2009-2011, 47.

III.iv) Νεκροπόλεις

Ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί εντός και εκτός του αστικού τοπίου, δεν έχουν φέρει στο φως οργανωμένες νεκροπόλεις των αρχαϊκών χρόνων³⁰⁴. Οι λόγοι γι' αυτό, πιθανώς, πρέπει να αναζητηθούν στη διαδικασία συνεχούς αναδιάταξης και ανάπτυξης της αρχαϊκής πόλης, το οποίο, κατά συνέπεια, θα σήμαινε ότι οι θέσεις των προγενέστερων ταφών θα καταλαμβάνονταν από δομές της νέας πόλης. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η ανακάλυψη μίας «μεμονωμένης» πρωτογενούς καύσης, στην περιοχή της σήραγγας Major³⁰⁵.

Η εν λόγω ταφή βρέθηκε *in situ* και είναι η μοναδική στη Μασσαλία, χρονολογούμενη, με ασφάλεια, πριν τις αρχές του 5^{ου} και δη στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Η επιλογή της συγκεκριμένης ταφικής πρακτικής που δεν εφαρμόζεται στη Μασσαλία, πιθανώς υποδεικνύει σημαίνον πρόσωπο που έχρηζε ειδικής μεταχείρισης μετά θάνατον. Οι υπόλοιπες ταφές των πρώτων Μασσαλιωτών πρέπει πιθανώς να αναζητηθούν εκτός των ορίων του άστεως³⁰⁶.

Σε αντίθεση με τον προηγούμενο αιώνα, οι κλασικοί χρόνοι (5^{ος}-4^{ος} αιώνας π.Χ.) προσφέρονται για μία εκτενέστερη μελέτη των ταφικών εθίμων και κτερισμάτων. Ειδικότερα, κατόπιν μίας σειράς παλαιότερων και πιο σύγχρονων ανασκαφικών εργασιών στην πόλη, ήρθαν στο φως νεκροπόλεις, πλούσιες σε ευρήματα³⁰⁷. Εξ' αυτών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι νεκροπόλεις Saint-Mauront και Bourse εξαιτίας της θέσης τους.

Η πρώτη εντοπίστηκε 1,5 χλμ. βορειοανατολικά της αρχαίας πόλης, εντός της σημερινής συνοικίας Saint-Mauront (Quartier du Saint-Mauront). Τα αποτελέσματα των εργασιών³⁰⁸ έφεραν στο φως έξι λίθινες σαρκοφάγους, οι οποίες περιείχαν ενταφιασμούς ενηλίκων, εκτός από μία, στην οποία είχε ενταφιαστεί παιδί, καθώς και επτά καύσεις, με τα κατάλοιπα μερικών να αποθηκεύονται σε πήλινες αττικές τεφροδόχους. Το σύνολο των ταφών χρονολογείται μεταξύ του δεύτερου μισού του 5^{ου} και των αρχών του 4^{ου} αιώνα π.Χ.³⁰⁹ Η δεύτερη, αντίστοιχα, βρισκόταν εξωτερικά της περιοχής Bourse και αποτελούνταν από δύο ταφικά σύνολα, το βόρειο και το νότιο³¹⁰. Αμφότερα περιλάμβαναν τόσο ενταφιασμούς όσο και καύσεις. Η κατασκευή τους ανάγεται στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., με τις ταφές να χρονολογούνται τον ίδιο αιώνα, εξαιρουμένης μίας καύσης του 3^{ου}

³⁰⁴ Moliner 2013α, 50.

³⁰⁵ Tréziny 2012β, 102-103.

³⁰⁶ Moliner 2013β, 33, 35.

³⁰⁷ Moliner 2001, 342. Moliner 2013β, 33. Dedet 2015, 269, 272.

³⁰⁸ Με επικεφαλής τους C. Penon και H. Augier.

³⁰⁹ Bertucchi 1992β, 126.

³¹⁰ Το νότιο είναι γνωστό και ως «άνδηρο με τα τρίγλυφα» (*terrasse aux triglyphes*) λόγω της «δωρικής» διακόσμησης της πρόσοψης της περίφραξής του με τρίγλυφα και μετόπες. Bertucchi 1992β, 133.

αιώνα π.Χ.³¹¹ Η ιδιαίτερη διακόσμηση και η εγγύτητα της δεύτερης με την πόλη και την «οδό Ιταλίας» (voie d'Italie) υποδεικνύουν ότι οι ταφές της ανήκαν σε μέλη σημαντικών, αριστοκρατικών οικογενειών της Μασσαλίας, σε άμεση σχέση με τους ιδρυτές, όπως ήταν το γένος των Πρωτιάδων, στο οποίο αναφέρεται ο Αριστοτέλης³¹².

Εν γένει, κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου, τόσο ο ενταφιασμός όσο και η καύση εφαρμόζονταν τουλάχιστον σε ενήλικες, ενώ, συχνά, συνυπήρχαν στις νεκροπόλεις, όπως στην περίπτωση της Sainte-Barbe³¹³. Καμία παιδική καύση δεν έχει επιβεβαιωθεί³¹⁴, παρά μόνο εγχυτρισμοί, όπως στην περίπτωση της νεκρόπολης Sainte-Barbe³¹⁵, καθώς και ενταφιασμοί παιδιών σε σαρκοφάγους, όπως εκείνοι στη νεκρόπολη Saint-Mauront³¹⁶. Σε αγγεία και σαρκοφάγους εναποτίθεντο, επίσης, και τα σώματα ενηλίκων. Ενταφιασμοί τους σε αγγεία συναντώνται στη νεκρόπολη Sainte-Barbe³¹⁷ ενώ σε σαρκοφάγους σ' εκείνες των Carénage³¹⁸ και Saint-Mauront³¹⁹. Ως τεφροδόχοι χρησιμοποιούνταν αγγεία τόσο τοπικής παραγωγής όσο και εισαγωγής, κατασκευασμένα από πηλό, μόλυβδο και σπανιότερα, χαλκό³²⁰.

Το εύρος του είδους των κτερισμάτων ήταν περιορισμένο. Η συνηθέστερη κατηγορία ήταν τα αγγεία, είτε εισηγμένα είτε τοπικής παραγωγής³²¹, ενώ από τη νεκρόπολη Sainte-Barbe δε έλειψαν και τα κοσμήματα³²². Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κτερίσματα σε σαρκοφάγο με διπλή ταφή του τρίτου τετάρτου του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από τη νεκρόπολη της οδού Tapis-Vert, εντός της οποίας βρέθηκαν, εκτός από δύο αττικά κύπελλα, και μία στλεγγίδα³²³.

Η ταφική δραστηριότητα σε αρκετές νεκροπόλεις της κλασικής εποχής συνεχίζεται και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (3^{ος}-2^{ος} αιώνες π.Χ.), ενώ, παράλληλα, νέες κάνουν την εμφάνισή τους **(Εικ. 27)**³²⁴. Συγκεκριμένα, η χρήση του νεκροταφείου Sainte-Barbe εκτείνεται έως και τα μέσα

³¹¹ Βλ. Bertucchi 1992β, 132-134. Hermary κ.ά. 1999, 83-84. Moliner 2013α, 48, 50.

³¹² Bertucchi 1992β, 136. Dominguez 2012, 78.

³¹³ Τα 2/3 των προ-ρωμαϊκών ταφών ήταν ενταφιασμοί, ενώ το 1/3 καύσεις. Hermary κ.ά. 1999, 81.

³¹⁴ Moliner 2013β, 35.

³¹⁵ Moliner 2013α, 44, 46.

³¹⁶ Bertucchi 1992β, 126.

³¹⁷ Moliner 2013α, 44, 46.

³¹⁸ Bertucchi 1992β, 130.

³¹⁹ Bertucchi 1992β, 126.

³²⁰ Πήλινα, μολύβδινα και χάλκινα αγγεία εντοπίζονται, από κοινού, στη νεκρόπολη Bourse. Hermary κ.ά. 1999, 84.

³²¹ Moliner 2013β, 35.

³²² Hermary κ.ά. 1999, 81.

³²³ Bertucchi 1992β, 131.

³²⁴ Tréziny 1997, 197. Moliner 2013α, 51. Βλ., επίσης, Gantès 1992, 83.

του 2^{ου} αιώνα π.Χ., οπότε και διακόπτεται απότομα³²⁵, ενώ μέχρι τις αρχές του ίδιου αιώνα φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε και η νεκρόπολη Bourse. Η παρουσία μίας ταφής με καύση του 3^{ου} αιώνα π.Χ. στην ίδια νεκρόπολη χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα ως «συμπτωματική» (accidentel)³²⁶.

Τέλος, οι ταφικές πρακτικές της καύσης και του ενταφιασμού απαντούν και αυτή την εποχή, ενώ τα κτερίσματα διατήρησαν τον λιτό χαρακτήρα της προηγούμενης περιόδου³²⁷.

III.v) Λιμενικές εγκαταστάσεις

Το αρχαίο λιμάνι ήταν ευρύτερα γνωστό με την ονομασία Λακυδών (Lacydon)³²⁸, όπως διασώζεται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και τον Πομπόνιο Μέλα (Pomponius Mela)³²⁹, είχε βάθος 7 μέτρα περίπου και προστατευόταν φυσικά. Οι πρώτες λιμενικές εγκαταστάσεις θα ήταν απλές: πλοία αγκυροβολημένα στην ακτή, δεμένα σε πασσάλους πιθανώς ξύλινων αποβάθρων³³⁰.

Η θέση του αρχαϊκού λιμανιού πρέπει να αναζητηθεί κατά μήκος της βόρειας ακτής του, στη βάση της πόλης, ήτοι στη βάση των λόφων Saint-Laurent και Moulins, κάτω από την πλατεία Lenche (Εικ. 28)³³¹. Έχει γίνει ήδη λόγος για μία ξύλινη κατασκευή του πρώτου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ., η οποία ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια ερευνών στην πλατεία Villeneuve-Bargemon. Είχε μήκος 8 μέτρα και πλάτος 12 μέτρα (το ανεσκαμμένο τμήμα) και ήταν κατασκευασμένη κάθετα στην ακτή. Οι ανασκαφείς διχάστηκαν ως προς την ερμηνεία της, αποδίδοντάς της άλλοτε αμυντικό και άλλοτε εμπορικό χαρακτήρα. Η πρώτη υπόθεση αφορούσε τη λειτουργία της κατασκευής με τη μορφή ενός αμυντικού μηχανισμού, η οποία θα επέτρεπε στα (άγνωστα) πλοία να πλησιάσουν. Η ερμηνεία αυτή, εντούτοις, εγκαταλείφθηκε σύντομα λόγω ενός σημαντικού ευρήματος, σε μικρή απόσταση από εκείνη. Στον πυθμένα του λιμανιού βρέθηκαν ίχνη φορτίων, αδιαμφισβήτητα εμπορικού χαρακτήρα, με αμφορείς και εισηγμένα κεραμικά είδη, χρονολογούμενα στον 6^ο αιώνα π.Χ. Η ανακάλυψη αυτή οδήγησε στην υιοθέτηση της δεύτερης

³²⁵ Hermary κ.ά. 1999, 81.

³²⁶ Εναποτέθηκε σε μολύβδινη τεφροδόχο στο νότιο ταφικό σύνολο και ερμηνεύτηκε κατ' αυτόν τον τρόπο, διότι η ίδια η νεκρόπολη έπαψε να χρησιμοποιείται τον 4^ο αιώνα π.Χ. Bertucchi 1992β, 133-134.

³²⁷ Moliner 2013β, 36.

³²⁸ Ο Λακυδών υπήρξε ενδεχομένως μία αμιγώς τοπική θεότητα, η οποία συνδεόταν με τον υδάτινο κόσμο. (Hermary 2012, 109-124). Δηλωτική του υδάτινου χαρακτήρα που συνεπάγεται το όνομα Λακυδών είναι μία ομάδα νομισμάτων, στην οποία απεικονίζεται η κεφαλή ενός νεαρού άντρα σε κατατομή, διακοσμημένης με κέρατα ταύρου στην κορυφή του κρανίου και συνοδεύεται από την επιγραφή ΛΑΚΥΔΩΝ, το όνομα, πιθανότατα, της απεικονιζόμενης ανδρικής μορφής. Η μορφή ερμηνεύεται ως προσωποποίηση του υδάτινου ρεύματος που έρεε εντός πόλης, «ευεργετώντας» τη, ήτοι του Λακυδώνος. Βλ. Chevillon 2022.

³²⁹ «... est Lacydon, Massiliensium portus, et in eo ipsa Massilia.». Πομπ. Μελ., *Χορογρ.*, 2.5.77.

³³⁰ Tréziny, 2009-2011, 45.

³³¹ Hesnard κ.ά. 2001, 162. Tréziny, 2009-2011, 45.

άποψης, σύμφωνα με την οποία, η κατασκευή αυτή αποτέλεσε μία αποβάθρα, την οποία προσέγγιζαν τα εμπορικά πλοία για τη φόρτωση και εκφόρτωση εμπορευμάτων. Η χρήση της εγκαταλείφθηκε πριν τα τέλη του ίδιου αιώνα εξαιτίας της μεγάλης συσσώρευσης ιλύος³³².

Από την τελευταία δεκαετία του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ο χώρος της πρώτης λιμενικής εγκατάστασης καλύφθηκε πλήρως από ιλύ, με αποτέλεσμα η παραλία να μεταφερθεί περισσότερο από 50 μέτρα βορειότερα. Οι ακτές μετατράπηκαν σε ναυπηγεία, όπως μαρτυρούν θραύσματα πλοίων που βρέθηκαν στην περιοχή, ενώ μία νέα αποβάθρα κατασκευάστηκε παράλληλα, αυτή τη φορά, με την ακτή, στη βορειοδυτική γωνία της σημερινής πλατείας Jules-Verne, πολλές δεκάδες μέτρα δυτικά της πρώτης³³³. Χρονολογείται το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και έμεινε σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ. **(Εικ. 29)**. Όπως και η προηγούμενη, ήταν εμπορικού χαρακτήρα, με πλούσιο υλικό, δηλωτικό της ταυτότητάς της, να προέρχεται από τον πυθμένα του λιμανιού, καθώς και από κοντινές της θέσεις³³⁴.

Κατά τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η νέα λιμενική εμπορική ζώνη που περιλάμβανε την αποβάθρα της πλατείας Jules-Verne, εγκαταλείφθηκε για τους ίδιους λόγους με την προηγούμενη: η συσσώρευση ιλύος είχε προχωρήσει σε τέτοιον βαθμό, ώστε τα πλοία δεν μπορούσαν, πλέον, να προσεγγίσουν το λιμάνι, με την αποβάθρα να δίνει τη θέση της, εν τέλει, σε ναυπηγεία³³⁵. Η αναμόρφωση της ζώνης αυτής ολοκληρώθηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., με το συνολικό της μήκος και πλάτος να ξεπερνούν τα 150 και 50 μέτρα αντίστοιχα³³⁶.

Τροποποιήσεις παρατηρούνται, επίσης, και στα όρια του λιμανιού. Η υπόθεση περί επέκτασης, την εποχή αυτή, των ορίων του λιμανιού προς τα ανατολικά και την περιοχή Bourse θεωρείται αποδεκτή, αν και όχι αρχαιολογικά τεκμηριωμένη στον επιθυμητό βαθμό, εξαιτίας των ύστερων, ρωμαϊκών επεμβάσεων. Για την εξυπηρέτηση των νέων αναγκών, μία σειρά αλλαγών πρέπει να έλαβε χώρα στον χώρο, όπως η υποδοχή μίας (τουλάχιστον) αποβάθρας, χωρίς, ωστόσο, να έχουν διασωθεί ίχνη της, καθώς και μηχανισμών για την άντληση και αποθήκευση φρέσκου νερού για τον ανεφοδιασμό των πλοίων. Το ένα άκρο του λιμανιού, επομένως, πρέπει να εκτοπίστηκε και να αναζητηθεί εκ νέου στην εν λόγω περιοχή³³⁷.

Όπως προαναφέρθηκε, στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ολοκληρώθηκε η νέα λιμενική πολεμική ζώνη, η οποία πιθανότατα εκτεινόταν προς τα ανατολικά της βόρειας ακτής του λιμανιού και

³³² Hesnard κ.ά. 2001, 179-180.

³³³ Hesnard κ.ά. 2001, 173-174.

³³⁴ Hesnard κ.ά. 2001, 180.

³³⁵ Hesnard κ.ά. 2001, 180.

³³⁶ Hesnard κ.ά. 2001, 174.

³³⁷ Hermary κ.ά. 1999, 79.

περιλάμβανε τόσο νεωλκεία όσο και νεώρια (**Εικ. 30**). Αναφορικά με τα πρώτα, αυτά εντοπίζονταν στην πλατεία Jules-Verne, αποτελούνταν από ξύλινα, στερεωμένα στο έδαφος και κάθετα στην ακτή δοκάρια, καθώς και από κινητούς ξύλινους κυλίνδρους. Λειτουργούσαν τόσο ως χώροι προστασίας πλοίων από το νερό όσο και ως χώροι συντήρησης, επισκευής και κατασκευής αυτών. Έκαστο είχε πλάτος 5 με 6 μέτρα και απροσδιόριστο μήκος³³⁸.

Ανατολικά της ίδιας ζώνης, στην περιοχή Villeneuve-Bargemon, ανακαλύφθηκαν και άλλες όμοιου χαρακτήρα κατασκευές, σε χρήση κατά τη διάρκεια του 3ου και 2ου αιώνα π.Χ. Τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη και κάθετες προς την ακτή, αποτελούνταν από ξύλινους κυλίνδρους, παράλληλους και σε απόσταση περίπου ενός μέτρου μεταξύ τους. Σε αντίθεση μ' εκείνες της πλατείας Jules-Verne, οι συγκεκριμένες διακρίνονταν μεταξύ τους από λίθινους τοίχους, πάνω στους οποίους ήταν ενσωματωμένα τα στηρίγματα της στέγης. Οι στεγασμένοι αυτοί χώροι αποτελούσαν τα επονομαζόμενα νεώρια ή *νεώσοικους*³³⁹ ή *navalia*³⁴⁰, πλάτους 5-6 μέτρων και μήκους 37-40 μέτρων έκαστο, τα οποία χρησιμοποιούνταν για τη φύλαξη των πολεμικών πλοίων. Συνολικά, μόλις πέντε ήρθαν στο φως, αλλά ο αριθμός τους θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος³⁴¹.

Τέλος, αν γίνει δεκτή η παραπάνω υπόθεση, τότε η εμπορική ζώνη πρέπει να αναζητηθεί στη δυτική πλευρά της βόρειας ακτής του λιμανιού, μεταξύ της πλατείας Jules-Verne και του ακρωτηρίου Saint-Jean³⁴².

³³⁸ Hesnard κ.ά. 2001, 174.

³³⁹ «εἰσὶ δὲ καὶ νεώσοικοι παρ' αὐτοῖς καὶ ὀπλοθήκη: πρότερον δὲ καὶ πλοίων εὐπορία καὶ ὄπλων καὶ ὀργάνων τῶν τε πρὸς τὰς ναυτιλίας χρησίμων καὶ τῶν πρὸς πολιορκίας». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.5.

³⁴⁰ «C. Trebonius... duabus ex partibus aggerem, vineas turesque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque, altera ad portam, qua est aditus ex Gallia atque Hispania». Ιούλ. Καισ., *Απομν. περ. τ. Εμφ. Πολ.*, 2.1.1-2.

³⁴¹ Hesnard κ.ά. 2001, 174-175.

³⁴² Hesnard κ.ά. 2001, 180.

IV. Η παρουσία και άνθιση του ελληνικού στοιχείου σε terra incognita (Gallica) κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ. και ο ρόλος της Μασσαλίας στη διαδικασία αυτή

600-540 π.Χ.: Αναγνωριστική φάση επαφών

Στη δική του εκδοχή για τα γεγονότα περί ίδρυσης της Μασσαλίας, ο Ιουστίνος παραδίδει ότι ο Σίμος και ο Πρωτής προσέγγισαν την περιοχή των Σεγόβριγων³⁴³, με σκοπό να χτίσουν πόλη εκεί. Η amicitia μεταξύ των δύο πλευρών οδήγησε στην ίδρυση της πόλης στις εκβολές του ποταμού Ροδανού, σε ιδανική θέση μεταξύ βουνού και θάλασσας. Αν και αρκετά μακριά από την πατρίδα του, ο νεοαφιχθείς λαός κατάφερε να επιβιώσει και να εδραιώσει την παρουσία του στη νέα του πατρίδα, εκμεταλλευόμενος πλήρως τις δυνατότητες που οι γαλατικές ακτές τούς παρείχε³⁴⁴.

Το λιμάνι αποτέλεσε τόσο τον βασικότερο λόγο ευμάρειάς της³⁴⁵ όσο και τον καταλυτικό παράγοντα για την προεπιλογή της ίδιας της θέσης³⁴⁶, διότι, κατά τον Στράβωνα, αν και η χώρα των Μασσαλιωτών αφθονούσε σε ελαιόδεντρα και αμπέλους, η παραγωγή σίτου ήταν περιορισμένη εξαιτίας της τραχύτητας του εδάφους, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να καταφύγουν στη ναυτιλία³⁴⁷. Η θάλασσα, επομένως, ανέκαθεν οικείος χώρος δραστηριοποίησης των Φωκαέων³⁴⁸, επιτελούσε και στη νέα τους πατρίδα σημαίνοντες ρόλους: αφενός, βασική πηγή πρωτεΐνης μέσω της αλιείας και αφετέρου, το μέσον για τη σύναψη και καθιέρωση εμπορικών διαύλων επικοινωνίας με τον ελλαδικό χώρο, τους Ετρούσκους και τους λαούς της περιοχής³⁴⁹. Από όλα τα παραπάνω συνάγεται

³⁴³ Όπως προδίδει και το όνομά τους (πληθυσμός του λόφου/νικηφόρο οχηρό, από τα συνθετικά *σεγο-* (*sego-*), δύναμη στα αρχαία ιρλανδικά ή νίκη (*sieg-*) στα γοτθικά, και *βριγο-* (*brigo-*) ή *βρίγα-* (*briga-*), δύναμη και οχηρό αντίστοιχα), οι Σεγόβριγες αποτέλεσαν πιθανώς μία μικρή και συνεκτική κοινότητα, κελτικής (Boissinot 2005, 117. Collin-Bouffier & Garcia 2012, 32) ή κελτολιγυρικής (Barruol 1975, 207-208) προέλευσης, κυρίαρχης επί των λαών της ευρύτερης περιοχής. Garcia & Bouffier 2017, 64-65. Chausserie-Laprée κ.ά. 2019, 26-29.

³⁴⁴ Arcelin 1986, 53.

³⁴⁵ Ugolini 2018, 217.

³⁴⁶ Malkin 2011, 147.

³⁴⁷ «χώραν δ' ἔχουσιν ἐλαιόφυτον μὲν καὶ κατὰμπελον, σίτω δὲ λυπροτέραν διὰ τὴν τραχύτητα, ὥστε πεποιθότες τῇ θαλάττῃ μᾶλλον ἢ τῇ γῆ τὸ πρὸς ναυτιλίας εὐφυὲς εἶλοντο μᾶλλον». Στράβ., *Γεωγρ.*, 4.1.5.

³⁴⁸ «Namque Phocaeenses exiguitate ac macie terrae coacti studiosius mare quam terras exercuere: piscando mercandoque, plerumque etiam latrocinio maria, quod illis temporibus gloriae habebatur, uitam tolerabant». Ιουστ., *Επιτ. τ. Φιλίπ. Ιστορ.*, 43.3.5.

Κατά τον Ηρόδοτο, οι Φωκαείς ήταν οι πρώτοι μεταξύ των Ελλήνων που πραγματοποίησαν ναυτικά ταξίδια και εκείνοι που ανακάλυψαν την Τυρρηνία (Ετρουρία), τον Ταρτησό, τον Αδριατικό κόλπο και την Ιβηρική χερσόνησο («οἱ δὲ Φωκαῖες οὗτοι ναυτιλήσι μακρῆσι πρῶτοι Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, καὶ τὸν τε Ἄδριην καὶ τὴν Τυρσηνὴν καὶ τὴν Ἰβηρὴν καὶ τὸν Ταρτησὸν οὗτοί εἰσι οἱ καταδέξαντες»). Ηρόδ., *Ιστορ.*, 1.163.1.

³⁴⁹ Dietler 1997, 287.

ότι με την ίδρυση της Μασσαλίας ακολουθήθηκε μία προσέγγιση *a priori* προσανατολισμένη κυρίως προς τη θάλασσα και όχι τόσο προς την ενδοχώρα³⁵⁰.

Ειδικότερα, η διατήρηση και ανάπτυξη ισχυρών δεσμών την ίδια εποχή με τον ελλαδικό χώρο μαρτυράται από τη μονοπωλιακή (30-40%) παρουσία εισηγμένης καλής ποιότητας κεραμικής από τον ελλαδικό χώρο. Η ίδια προέρχεται από τη Λακωνία³⁵¹, την Κόρινθο και την Ανατολική Ελλάδα κυρίως³⁵², αλλά και από την Αττική³⁵³, το οποίο κρίνεται εύλογο αν ληφθεί υπόψη ότι πιθανότατα ανήκε στην πρώτη γενιά αποίκων³⁵⁴. Εντοπίστηκαν, συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, κορινθιακοί κιονωτοί κρατήρες³⁵⁵, αττικοί λέβητες, κύπελλα, οινοχόες/όλπες κ.ά., έργα του Ζωγράφου των Γοργόνων και του εργαστηρίου του, της ομάδας των Κωμαστών και του Σοφίλου (**Εικ. 31**)³⁵⁶ και λακωνικά αγγεία, έργα του Ζωγράφου της Ναύκρατης και του Ζωγράφου του Ιππέα³⁵⁷.

Με τον κόσμο της μητρόπολης (και της ίδιας της Μασσαλίας) συνδέθηκε, επιπλέον, η εκτεταμένη παρουσία τροχήλατης γκριζας μονόχρωμης κεραμικής επί γαλατικού εδάφους λόγω της παραγωγής της στην Ιωνία τον 7^ο αιώνα π.Χ. Αναλύσεις απέδειξαν ότι η πλειοψηφία των προϊόντων αυτών είχε παραχθεί, εν τέλει, στη νότια Γαλατία, ήδη, από το πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.: αρχικά και σε μικρότερο βαθμό, στην ίδια τη Μασσαλία και εν συνεχεία και σε μεγαλύτερο βαθμό, σε εγκαταστάσεις αυτόχθονων, μ' έναν περιορισμένο αριθμό να είναι, επίσης, ιωνικής προέλευσης³⁵⁸. Τα τελευταία αποτέλεσαν πιθανότατα τα πρότυπά τους, με επιρροές στο επίπεδο τόσο της τεχνοτροπίας και των σχημάτων όσο και της διακόσμησης. Χαρακτηριστικά δείγματα αγγείων ήταν εκείνα με δύο λαβές, τα οποία θα είχαν ως πρότυπά τους τις ιωνικές κύλικες του τύπου B2³⁵⁹. Επιρροή στο γειτονικό περιβάλλον επέφερε πιθανώς και η πρωιμότερη αμιγώς μασσαλιώτικη καλής ποιότητας κεραμική, η ανοιχτόχρωμη (*céramique à pâte claire massaliète*), όπως υποδεικνύει η ισχνή παρουσία της σε θέσεις αυτόχθονων, όπως σ' εκείνες των Roc de la Croix και Marseilleveyre³⁶⁰.

³⁵⁰ Malkin 2011, 147, 149.

³⁵¹ Bats 1998, 618.

³⁵² Shefton 1994, 63.

³⁵³ Alexandridou 2011, 103. Κατά τον πρώιμο 6^ο αιώνα π.Χ., η παρουσία συγκεκριμένων τύπων αγγείων, τουλάχιστον στην περίπτωση των αττικών αγγείων, σε ορισμένες περιοχές, συμπεριλαμβανομένης πιθανώς και της Μασσαλίας, δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία, καθώς φαίνεται ότι εξυπηρετούσε ιδιαίτερους σκοπούς που σχετίζονται με την κάλυψη «πελατειακών» αναγκών. Alexandridou 2012, 15.

³⁵⁴ Malkin 2011, 161.

³⁵⁵ Shefton 1994, 64.

³⁵⁶ Alexandridou 2011, 103, 199 πιν. 11.1-11.3.

³⁵⁷ Coudin 2009α, 38. Coudin 2009β, 231 χάρτης 1, 237 χάρτης 4.

³⁵⁸ Bernard κ.ά. 2010, 138.

³⁵⁹ Lagrand 1986, 131.

³⁶⁰ Bouffier κ.ά. 2015, 23, 28.

Γνωστή και ως «μασσαλιώτικη», η κεραμική αυτή χρονολογείται, ήδη, στα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της Μασσαλίας και αποτέλεσε την πρωιμότερη κατηγορία κεραμικών προϊόντων στη Γαλατία που κατασκευάζονταν στον τροχό. Η διακόσμησή τους ήταν, συνήθως, απλή (ταινίες με χρώμα) και σπανιότερα, πιο περίτεχνη (παραστατικά και ανθεμωτά μοτίβα). Στο πρώτο μισό του αιώνα, οι κεραμείς υιοθέτησαν τους τύπους αγγείων από την Ανατολική Ελλάδα, όπως πινάκια και ιωνικές κύλικες στον τύπο A2 και B1, ενώ στο δεύτερο μισό, τους συνηθέστερους από τον ελλαδικό χώρο, όπως οινοχόες και κρατήρες. Η πλειοψηφία αυτών θα χρησιμοποιούνταν, όπως προδίδουν τα σχήματά τους (πινάκια, σκύφοι με δύο λαβές, κιονωτοί κρατήρες), στο σερβίρισμα στο τραπέζι και το συμπόσιο (**Εικ. 32-34**), ενώ ένας μικρός αριθμός, όπως ένας ζωόμορφος ασκός από την πλατεία Villeneuve-Bargemon (**Εικ. 35**), θα είχε λατρευτική χρήση³⁶¹.

Παράλληλα, η μεγάλη διάδοση του ετρουσκικού στοιχείου στις ακτές της νότιας Γαλατίας που συζητήθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο, δεν άφησε ανεπηρέαστο τον ελληνικό πληθυσμό, καθώς διαμόρφωσε τις συνθήκες, ώστε να αναπτυχθούν σημαντικές εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των δύο μερών. Συνεπώς, και στην περίπτωση της Μασσαλίας, ο αντίκτυπός του υπήρξε ισχυρός³⁶², καθώς στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται αλλαγή στον τόπο προέλευσης της εισηγμένης κεραμικής, με το 80-90% των αμφορέων για κρασί στην πόλη να είναι, πλέον, ετρουσκικής προέλευσης, ενώ δεν πρέπει να παραβλεφθεί και η παρουσία της ετρουσκικής λεπτής (bucchero και ετρουσκικο-κορινθιακή) και χρηστικής κεραμικής (10-25%) (**Εικ. 36**)³⁶³. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι κατά τη διάρκεια της παρούσας φάσης, το ετρουσκικό κρασί ήταν εκείνο που καταναλωνόταν ευρέως στην πόλη, ενώ σε μικρότερο ποσοστό εκτιμάται ότι διακινούνταν το ελληνικό, με ιωνική, κατά τον Villard, καταγωγή³⁶⁴. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στην ανακάλυψη μίας σειράς αμφορέων (για κρασί) από περιοχές της Ανατολικής Ελλάδας, όπως τη Ρόδο και τη Χίο, καθώς και της ηπειρωτικής Ελλάδας, η οποία αντιστοιχεί στο 10% του συνόλου των εισηγμένων αμφορέων³⁶⁵.

Οι Μασσαλιώτες είχαν αναπτύξει εμπορικές σχέσεις και με τους αυτόχθονες πληθυσμούς, όπως υποδεικνύει, κατά τον Tréziny, η ανακάλυψη εισηγμένης χειροποίητης και τροχήλατης

³⁶¹ Hermary κ.ά. 1999, 53. Gantès & Moliner 2014.

³⁶² Villard 1992, 164.

³⁶³ Shefton 1994, 63. Bats 1998, 618.

³⁶⁴ Villard 1992, 165, 167.

³⁶⁵ Sourisseau 1997α, 74-167. Bats 1998, 618. Η εν γένει συνύπαρξη ετρουσκικών προϊόντων με διαφορετικής προέλευσης προϊόντα συνδεδεμένα με την κατανάλωση κρασιού, όπως οι ελληνικοί αμφορείς, κατά μήκος των γαλατικών ακτών προδίδει μία μεγάλη άνθιση στις ανταλλακτικές εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των εμπλεκόμενων. Riva 2010.

«αυτόχθονης» κεραμικής στο εσωτερικό της φωκαεικής πόλης³⁶⁶. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται περαιτέρω μέσω της συνδρομής των αυτόχθονων πληθυσμών στην επίλυση του προβλήματος της ανεπάρκειας σιτηρών στην πόλη³⁶⁷.

Συγκεκριμένα, δεδομένα από τις περιοχές της Languedoc και της Προβηγκίας φανερώνουν ότι οι αυτόχθονες ήταν καταρχήν παραγωγοί σιτηρών, η καλλιέργεια και αποθήκευση των οποίων εντάθηκαν από τον 6^ο και κυρίως κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές της εποχής: τη δραστηριοποίηση πολλών ξένων εμπόρων στην περιοχή και κυρίως, την ίδρυση της Μασσαλίας. Εικάζεται ότι οι Μασσαλιώτες στράφηκαν σ' εκείνους για την προμήθεια σιτηρών εξαιτίας της εδαφικής ανεπάρκειας και των συνεχώς αυξανόμενων αναγκών που προέκυπταν στο εσωτερικό της πόλης³⁶⁸. Αυτό οδήγησε τους κατοίκους της Προβηγκίας και της Languedoc να αυξήσουν περαιτέρω την παραγωγή σιτηρών και να αναπτύξουν νέες τεχνικές παραγωγής και αποθήκευσής τους, με αποκορύφωμα την εμφάνιση του πίθου στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Το παρόν πρότυπο «ζήτησης και προσφοράς» προδίδει την εξάπλωση ενός νέου τεχνικο-οικονομικού συστήματος ανταλλακτικού χαρακτήρα, στο επίκεντρο του οποίου θα ήταν η Μασσαλία. Πλέον, η παραγωγή σιτηρών δε θα εξυπηρετούσε μόνο «τοπικές» ανάγκες, αλλά η κατανάλωση ενός σημαντικού μέρους της θα προοριζόταν για τον νεοαφιχθέντα λαό, με «quid pro quo» την απόκτηση μασσαλιώτικων κεραμικών (και όχι μόνο) προϊόντων³⁶⁹. Το μασσαλιώτικο εμπόριο θα προσανατολιζόταν, επισταμένα, προς την αντιστάθμιση της εδαφικής ανεπάρκειας³⁷⁰.

Η παραπάνω αιφνίδια εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας συνοδεύτηκε τόσο από αισθητή δημογραφική αύξηση στις τάξεις των αυτόχθονων καθ' όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα π.Χ. όσο και από πολλαπλασιασμό *oppidorum*³⁷¹ τόσο τη στιγμή όσο και λίγο μετά την ίδρυση της πόλης, δημιουργώντας ένα είδος ζώνης περιμετρικά της Μασσαλίας (**Εικ. 37**)³⁷². Τα ευρήματα από τις εν λόγω περιοχές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς παρατηρείται σχεδόν η ίδια εικόνα μ' εκείνη της Μασσαλίας: ταυτόχρονη παρουσία ετρουσκικών και ελληνικών εισηγμένων κεραμικών προϊόντων³⁷³. Η συσπείρωση στην περιοχή συνδέεται πιθανώς είτε με ζητήματα

³⁶⁶ Tréziny 2010, 509. Σύμφωνα με τον ίδιο, το εν λόγω εύρημα δε συνιστά απόδειξη εξάπλωσης του γαλατικού στοιχείου εντός της Μασσαλίας.

³⁶⁷ Garcia & Sourisseau 2017, 84-86.

³⁶⁸ Βλ. παρακάτω.

³⁶⁹ Morel 2006, 383. Garcia & Isoardi 2010, 403-404, 411-415, 417-422.

³⁷⁰ Bats 2012γ, 146.

³⁷¹ Εγκαταστάσεις αυτόχθονων. Για τον ακριβή ορισμό, βλ. Dedet & Py 2008, 5.

³⁷² Garcia & Isoardi 2010, 411-412.

³⁷³ Βλ ενδεικτικά Bouffier κ.ά. 2015, 28-29.

ασφαλείας απέναντι σε κάποια απειλή είτε με «επαγγελματικές» βλέψεις, συμμετέχοντας, μαζί με τους Μασσαλιώτες, στο εμπόριο προϊόντων ετρουσκικής και ελληνικής προέλευσης³⁷⁴. Μερικά από τα oppida αυτά αποτέλεσαν, κατά τον Gailledrat, τα πρώτα φωκαεικά *εμπόρια*, τα οποία θα γνωρίσουν ευρεία διάδοση στην επόμενη φάση³⁷⁵. Αν γίνει αποδεκτή η υπόθεση αυτή, τότε τα εμπόρια στην παρούσα φάση θα είχαν τη μορφή ανοιχτής «αγοράς», εντός της οποίας θα επιτρεπόταν η «ελεύθερη» διακίνηση και ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ των εμπλεκομένων κατά μήκος των νότιων γαλατικών ακτών³⁷⁶.

Όλα τα παραπάνω συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η επιρροή της Μασσαλίας και κατ' επέκταση του ελληνικού στοιχείου επί γαλατικού εδάφους παρουσιάζεται περιορισμένη στην εν λόγω φάση. Αυτό δε συνεπάγεται ότι η παρουσία της ήταν αμελητέα, όπως αποδεικνύουν τα δεδομένα από τα oppida, αλλά ότι οι βλέψεις της (μητρο)πόλης ήταν διαφορετικές. Η Μασσαλία, διατηρώντας (ακόμη) στενές επαφές με τη μητρόπολη και ερχόμενη, παράλληλα, σε πρώτη επαφή με τους αυτόχθονες της περιοχής, επεδίωξε περισσότερο να διατηρήσει παρά να εδραιώσει την παρουσία της. Η «παθητική» αυτή προσέγγιση δικαιολογείται σε μεγάλο βαθμό αν ληφθεί υπόψη ότι οι νέοι κάτοικοι θα χρειάζονταν μία μικρή περίοδο προσαρμογής στο νέο πλην άγνωστο, μέχρι πρότινος, σ' εκείνους περιβάλλον.

Ο Michel Bats παρομοίασε τον τρόπο λειτουργίας της Μασσαλίας μ' εκείνον ενός ανοιχτού «εμπορίου υποδοχής» (*emporion d'accueil*), στο οποίο τα ετρουσκικά προϊόντα θα κατείχαν σημαίνουσα θέση³⁷⁷. Η παρουσία της επέτρεψε, παράλληλα, τη μεγαλύτερη και πιο συντονισμένη εισροή προϊόντων στις γαλατικές ακτές από ποικίλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, σε αντίθεση με τη sporadική τους εμφάνιση τον προηγούμενο αιώνα. Η άφιξη της γκρίζας μονόχρωμης κεραμικής στη νότια Γαλατία εν προκειμένω αποτέλεσε πιθανώς μία από τις πρωιμότερες ενδείξεις οικονομικών και πολιτισμικών επαφών μεταξύ ελλαδικού και γαλατικού χώρου³⁷⁸ και κατ' επέκταση, μία σημαντική απόπειρα διάχυσης του ελληνικού υλικού πολιτισμού στην περιοχή. Εκείνη κατέφτασε, αρχικά, ως προϊόν εισαγωγής, ενδεχομένως στο πλαίσιο αναδιανομής της προς τους αυτόχθονες³⁷⁹, εμπνέοντάς τους, εν συνεχεία, να υιοθετήσουν, εν μέρει, τις τεχνικές παραγωγής της. Ο στόχος θα ήταν να προσδώσουν έναν δικό τους «τοπικό» χαρακτήρα σ' ένα αμιγώς ελληνικό προϊόν. Η ταυτόχρονη παρουσία «αυτόχθονης» κεραμικής στο εσωτερικό της

³⁷⁴ Bernard κ.ά. 2010, 135.

³⁷⁵ Gailledrat 2018, 118.

³⁷⁶ Bats 1998, 624. Bats 2012γ, 145.

³⁷⁷ Bats 1992, 269.

³⁷⁸ Hermary κ.ά. 1999, 53-54.

³⁷⁹ Bernard κ.ά. 2010, 138.

Μασσαλίας, ήδη, από την περίοδο αυτή, υποδεικνύει πιθανώς την ανάπτυξη επαφών μεταξύ των Ελλήνων και των αυτόχθονων της περιοχής στο πλαίσιο (τοπικών) δικτύων ανταλλαγής, στα οποία η Μασσαλία φαίνεται ότι εντάχθηκε σύντομα μετά την ίδρυσή της³⁸⁰.

Σύμφωνα με τον Malkin, η δημιουργία των ανταλλακτικών-εμπορικών αυτών δικτύων, εν γένει, στη Δυτική Μεσόγειο συνδέεται άρρηκτα με τις ελληνικές (αποικίες, εμπόρια) ή μικτές εγκαταστάσεις που εμφανίστηκαν στις νότιες γαλατικές ακτές (και την Ιβηρική χερσόνησο) την περίοδο αυτή, συμπεριλαμβανομένης της Μασσαλίας. Οι εμπλεκόμενοι σε αυτά θα ήταν τόσο Έλληνες και αυτόχθονες όσο και Ετρούσκοι και Φοίνικες, κατέχοντας όλοι μία μορφή ισχύος στο πλαίσιο αυτών. Τα δίκτυα αυτά, επομένως, δεν υπάγονταν (ακόμη) σε μία κεντρική αρχή, ήτοι δεν υπήρχε μία εγκατάσταση επικεφαλής αυτών, αλλά λειτουργούσαν ως «κοινός τόπος/ουδέτερο έδαφος» (middle ground networks) αποκτώντας, παράλληλα, τον χαρακτήρα των «πολλών προς πολλούς» δικτύων (many-to-many networks). Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα τον «σχηματισμό δυναμικών συμπλεγμάτων (clusters) δικτύων τοπικής εμβέλειας με σημαντικούς δεσμούς με τα μεσογειακά δίκτυα μεγάλης απόστασης»³⁸¹, έχοντας τη θάλασσα (της Μεσογείου) ως κοινό τόπο δράσης³⁸². Το κυριότερο εξ' αυτών αποτέλεσε πιθανώς το φωκαϊκό εμπορικό δίκτυο, επεκταμένο σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, στο οποίο, κατά τον Morel, συμμετείχε η Μασσαλία, για να εξασφαλίσει την επιβίωσή της εξαιτίας του περιορισμένου βαθμού αυτάρκειάς της³⁸³.

Μέσα στις συνθήκες αυτές, κατάφερε να αναδειχτεί η σημασία της Μασσαλίας όχι μόνο ως εισαγωγέα κεραμικής, αλλά ως παραγωγού και εξαγωγέα των δικών της προϊόντων καθ' όλη τη διάρκεια της φάσης αυτής. Διαδραμάτιζε, επομένως, τον «υβριδικό» ρόλο του παραλήπτη, του προμηθευτή και του παραγωγού, εστιάζοντας στις δύο πρώτες πτυχές. Με άλλα λόγια, οι Φωκαείς επί γαλατικού εδάφους πιθανώς αποτέλεσαν, κυρίως, «αντιπρόσωποι εισαγωγών και εξαγωγών» (import/export agents) του είδους του εμπορίου που αναπτυσσόταν την περίοδο αυτή στις νότιες γαλατικές ακτές, έως ότου γίνουν οι ίδιοι άμεσοι έμποροι³⁸⁴.

Ο αναγνωριστικός χαρακτήρας των επαφών της περιόδου αυτής θα λάβει διαφορετικές διαστάσεις στην ακόλουθη φάση, όταν ενισχυθεί το καθεστώς της Μασσαλίας στο εσωτερικό της Γαλατίας.

³⁸⁰ Hodos 2020β, 83.

³⁸¹ «... regional (microregional) networks, forming local, intensive clusters with a few significant links to long-distance Mediterranean networks». Malkin 2011, 45.

³⁸² Malkin 2011, 46-48, 157-158.

³⁸³ Morel 2006, 366 κ.ε.

³⁸⁴ Hodos 2020β, 83.

540-400 π.Χ.: Καθιέρωση σχέσεων

Από το 545-540 π.Χ. και εξής, η Μασσαλία γνώρισε ραγδαίες μεταβολές σε οικονομικό και όχι μόνο, επίπεδο εξαιτίας τριών σημαντικών, για την ίδια, ιστορικών γεγονότων: i) την περσική άλωση της Φώκαιας, η οποία οδήγησε στη μετέπειτα εγκατάσταση «προσφύγων» τόσο στη Μασσαλία όσο και στην Αλαλία, ii) τη μάχη της Αλαλίας και iii) την κρίση στην Ταρτησσό³⁸⁵. Στον απόηχο των εξελίξεων αυτών, οι σχέσεις Ετρουρίας- Ανατολικής Ελλάδας και Ετρουρίας- Μασσαλίας δοκιμάστηκαν, «ανοίγοντας τον δρόμο» για τις μεταβολές που θα λάμβαναν χώρα στη συνέχεια³⁸⁶.

Σημαντική εξέλιξη για την οικονομική, συγκεκριμένα, ευμάρεια της πόλης υπήρξε η έκδοση του δικού της νομίσματος, ήδη, από τον πρώτο αιώνα «ζωής» της, στον επονομαζόμενο τύπο του Auriol (530/525-460 π.Χ.)³⁸⁷. Τα πρώτα αμιγώς αρχαϊκά νομίσματα είναι αργυρά και ανεπίγραφα, πολλά εκ των οποίων διακοσμούνται μ' ένα απλό έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο και ποικιλία μορφών στον εμπροσθότυπο (**Εικ. 38**)³⁸⁸. Η τελευταία δεκαπενταετία, 475-465/460 π.Χ., χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση ενός οβολού 0,90 γραμμαρίων και την εμφάνιση των πρώτων διπλότυπων νομισμάτων με μορφές ενσωματωμένες στα έγκοιλα τετράγωνα του οπισθότυπου (**Εικ. 39**)³⁸⁹. Την περίοδο 460-410 π.Χ. καθιερώνονται τα διπλότυπα νομίσματα, ενώ συναντώνται, επίσης, νομίσματα ανεπίγραφα με το γράμμα *M*, τη συλλαβή *MA* και κατόπιν, ολόκληρη τη λέξη *ΜΑΣΣΑΛΙΩΤΑΝ*, δηλωτικά της εθνότητας (**Εικ. 40**). Η μετάβαση στην κλασική εποχή, περί το 410 π.Χ., συντελείται με τη μετατόπιση σε εικονογραφικά πρότυπα προερχόμενα από τη Σικελία και, εν γένει, τη Μεγάλη Ελλάδα³⁹⁰.

Έχει, ήδη, συζητηθεί εκτενώς η επέκταση που γνώρισε η Μασσαλία προς τα ανατολικά κατά το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Σύγχρονη με αυτή ήταν η ανάπτυξη της (υπαίθρου) χώρας της προς την ίδια κατεύθυνση και την κοιλάδα Huveaune³⁹¹. Έρευνες στη συνοικία Saint-Jean-du-Désert έφεραν στο φως ίχνη αμπελοκαλλιέργειών (**Εικ. 41**), υποδεικνύοντας την ύπαρξη αμπελώνα

³⁸⁵ Ηρόδ., *Ιστορ.*, 1.162-166.

³⁸⁶ Bats 2012β, 386. Bats 2012γ, 148-149.

³⁸⁷ Το όνομα προέρχεται από την κοινότητα Auriol, σε μικρή απόσταση από τη σύγχρονη πόλη της Μασσαλίας, κοντά στην οποία ανακαλύφθηκε το 1867 ένα μεγάλο σύνολο ελληνικών νομισμάτων («ο Θησαυρός του Auriol»).

³⁸⁸ Furtwängler 1978. Furtwängler 2000.

³⁸⁹ Richard & Chevillon 2005. Chevillon 2012.

³⁹⁰ Chevillon 2014, 123, 125. Από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ., ξεκίνησε η έκδοση του νομίσματος των ελληνιστικών χρόνων, κατασκευασμένου, πλέον, από χαλκό, ο οποίος αντικατέστησε τον άργυρο ως υλικό κατασκευής. Το ελληνιστικό νόμισμα κυκλοφορούσε σε ποικίλα μεγέθη, αντίστοιχα της χρηματικής του αξίας: μεγάλα, μεσαία, μικρά και μικροχάλκινα. Κατά τη διάρκεια του ίδιου αιώνα, κυκλοφόρησε, επίσης, μία δραχμή, γνωστή ως «βαριά δραχμή» (*drachme lourde*), η απήχηση της οποίας υπήρξε τόσο μεγάλη σε απόμακρες περιοχές, όπως στις Άλπεις, ώστε να αποτελέσει το πρότυπο για πολλές σειρές νομισμάτων στις περιοχές αυτές (Chevillon 2014, 126). Η διάδοση των χάλκινων νομισμάτων φαίνεται να συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, ακόμη και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση του 49 π.Χ. Barrandon & Brenot 1978, 638-639.

³⁹¹ Bernard κ.ά. 2014, 87.

για την παραγωγή κρασιού σε μικρή απόσταση από την πόλη. Εκείνος θα καταλάμβανε μία σημαντική έκταση στα ανατολικά και θα ήταν σε χρήση, ήδη, από την περίοδο αυτή³⁹². Το μασσαλιώτικο θα αντικαθιστούσε, σταδιακά, το ετρουσκικό και το ελληνικό ως το πρωτεύον κρασί στην πόλη³⁹³. Οι εξελίξεις αυτές συμπίπτουν με την πρώτη φάση συστηματικής παραγωγής μασσαλιώτικων αμφορέων για μεταφορά, κυρίως, κρασιού.

Η κατασκευή των πρώτων μασσαλιώτικων αμφορέων (Τύπος 1) ξεκίνησε στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., περί το 540 π.Χ., αποκλειστικά χωρίς μαρμαρυγία, δεχόμενοι επιρροές από τα ήδη γνωστά στους Μασσαλιώτες ιωνικά (Εικ. 42) και κορινθιακά (Εικ. 43) πρότυπα³⁹⁴. Η παραγωγή τους σταμάτησε απότομα περί το 500/480 π.Χ., οπότε και χρονολογούνται οι πρώτοι μασσαλιώτικοι αμφορείς, αποκλειστικά, με μαρμαρυγία (Τύπος 2). Οι δεύτεροι διακρίνονται σε δύο τύπους, τον 2Α (480-450 π.Χ.) και τον 2Β (μέσα 5^{ου}-420/410 π.Χ.) (Εικ. 44)³⁹⁵. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εμφάνιση του αμφορέα ως εικονογραφικού θέματος στα μασσαλιώτικα νομίσματα στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (Εικ. 45)³⁹⁶.

Στο εσωτερικό της πόλης, από το τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και εξής, εκτός της παραγωγής μασσαλιώτικων αμφορέων, η οποία έφτασε να καταλαμβάνει περίπου τα 2/3 (από το 30 στο 60%) του συνόλου των αμφορέων στην πόλη, αυξήθηκε, επίσης, και εκείνη της τοπικής ανοιχτόχρωμης κεραμικής. Παράλληλα, μεταξύ του 530 και των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ., παρατηρείται μείωση στην εισαγωγή ετρουσκικών αμφορέων (στο 20% αρχικά και αργότερα κάτω από το 10%) και αύξηση (έως 40%) εκείνων από την Ανατολική (Κλαζομενές, Μίλητος) και τη Μεγάλη Ελλάδα (από τη Σύβαρη πιθανότατα), στον τύπο του ιωνικο-μασσαλιώτικου και του αρχαίου κορινθιακού Β αντίστοιχα, προτού υποχωρήσει (γύρω στο 15%) στα τέλη του πρώτου τετάρτου του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Αναφορικά με τη λεπτή κεραμική, αυτή προερχόταν κυρίως από την Αττική και είχε τη μορφή αττικών μικρογραφικών κυλίκων, οφθαλμωτών κυλίκων και κυλίκων των τύπων C, Droop και Cassel, με την ταυτόχρονη παρουσία και ιωνικών. Μεταξύ 475 και 400 π.Χ., τα αττικά ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία, κυρίως αγγεία πόσης, κύλικες και σκύφοι από κοινού, συνιστούσαν έως και το 20% της συνολικής κεραμικής καλής ποιότητας³⁹⁷.

Τα δεδομένα αυτά μαρτυρούν μία σημαντική διαφοροποίηση της περιόδου αυτής: την αντικατάσταση των ετρουσκικών αμφορέων από τους αντίστοιχους ελληνικούς και εν συνεχεία,

³⁹² Boissinot 2010.

³⁹³ Bertucchi 1992α.

³⁹⁴ Η μεταξύ τους ομοιότητα οδήγησε, μάλιστα, στον χαρακτηρισμό τους ως «ιωνικο-μασσαλιώτικων» αμφορέων.

³⁹⁵ Για μία λεπτομερή παρουσίαση της τυπολογίας των μασσαλιώτικων αμφορέων, βλ. Py 2001.

³⁹⁶ Bertucchi 1992α, 13, 16. Hermary κ.ά. 1999, 54. Bernard κ.ά. 2010, 138.

³⁹⁷ Bats 1998, 620. Bats 2012γ, 149-150. Βλ., επίσης, Sourisseau 1997α-β.

από τους μασσαλιώτικους. Το φαινόμενο αυτό αποδίδεται στη διατάραξη των επαφών μεταξύ των δύο πλευρών³⁹⁸, το οποίο οδήγησε πιθανώς τη Μασσαλία στην αναζήτηση εναλλακτικών (εκ των έσω) λύσεων για την κάλυψη των αναγκών που επέφερε η μεγάλη δημογραφική αύξηση. Από την άλλη, φαίνεται ότι τα ιστορικά γεγονότα ενδεχομένως απλώς επιτάχυναν μία διαδικασία, η οποία είχε ξεκινήσει, ήδη, από τη στιγμή της ίδρυσης της πόλης και σχετίζεται με την «αυτάρκειά» της και τη διάχυση του ελληνικού στοιχείου. Μέρος της διαδικασίας αυτής θα συνιστούσε η παραγωγή ανοιχτόχρωμης και γκρίζας κεραμικής και, πιθανότατα, η εν δυνάμει σταδιακή ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας. Στο πλαίσιο αυτό, οι Μασσαλιώτες παραγωγοί κρασιού θα αποφάσισαν να αναπτύξουν περαιτέρω την παραγωγή του δικού τους κρασιού και αμφορέων για κρασί και να μειώσουν τις εισαγωγές από την Ετρουρία³⁹⁹. Οι ίδιες αλλαγές εντοπίζονται και στις εγκαταστάσεις αυτόχθονων, όπου τα μασσαλιώτικα προϊόντα και, εν γένει, τα εισηγμένα από τον ελλαδικό χώρο⁴⁰⁰ αφομοιώνονται και διαδέχονται σταδιακά τα, μέχρι πρότινος, κυρίαρχα ετρουσκικά, αλλά με βραδύτερους ρυθμούς, όπως μαρτυρείται στην ανατολική Languedoc. Στην περιοχή της Nîmes, για παράδειγμα, μεταξύ 525 και 475 π.Χ., ο αριθμός των ετρουσκικών αμφορέων είχε πτωτική τάση, αλλά παρέμεινε διπλάσιος από εκείνον της Μασσαλίας (Εικ. 46)⁴⁰¹.

Το συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί αναφορικά με την αλλαγή στην εμπορική πολιτική των αυτόχθονων, σχετίζεται, και πάλι, με τη διακοπή των αρμονικών σχέσεων ελλαδικού χώρου-Ετρουρίας-Μασσαλίας. Συγκεκριμένα, η τελευταία θα είχε αντίκτυπο και στους αυτόχθονες, οι οποίοι, μη έχοντας πλέον τη δυνατότητα να προμηθευτούν ετρουσκικά προϊόντα με τον δυναμικό ρυθμό των προηγούμενων ετών, απευθύνθηκαν στους Μασσαλιώτες, όπως, αντίστοιχα, έκαναν οι τελευταίοι για την αντιμετώπιση του προβλήματος της έλλειψης σιτηρών. Εναλλακτικά, το γεγονός αυτό χρήζει ερμηνείας υπό το πρίσμα του *επιπολιτισμού* (acculturation). Η έννοια αυτή, η οποία θα αναλυθεί περαιτέρω παρακάτω, μπορεί να συνδεθεί με την ταυτόχρονη, υλική και ανθρωπινή, παρουσία των Μασσαλιωτών εκτός Μασσαλίας και συγκεκριμένα, στην ευρύτερη περιοχή της Γαλατίας: κατά μήκος των νότιων ακτών και κυρίως, στην ενδοχώρα της.

Ειδικότερα, την περίοδο αυτή, παρατηρείται μαζική εμφάνιση πολλών παράκτιων εγκαταστάσεων στις νότιες ακτές της Γαλατίας, περιμετρικά του Κόλπου του Λέοντα. Ιδιαίτερα γνωρίσματά τους συνιστούσαν η οχύρωση που πολλές από αυτές παρουσίαζαν και η ανακάλυψη σε αυτές μεγάλων ποσοτήτων τόσο μασσαλιώτικων προϊόντων όσο και εισαγωγών όμοιων μ' εκείνων

³⁹⁸ Hodos 2020α, 489.

³⁹⁹ Η προσέγγιση αυτή βασίστηκε σ' εκείνη του Bats (2012β, 386).

⁴⁰⁰ Sourisseau 1997γ, 274-363.

⁴⁰¹ Bats 2012β, 383-384.

που εντοπίζονται στη Μασσαλία⁴⁰². Ο χαρακτήρας τους θα μπορούσε να ταυτιστεί μ' εκείνον των εμπορικών σταθμών-εμποριών, διαδραματίζοντας τον ρόλο του «μεσάζοντα» για την αναδιανομή (redistribution) των μασσαλιώτικων προϊόντων. Κάθε *getaway community*⁴⁰³ θα παρουσίαζε τα δικά του χαρακτηριστικά και η σημασία του θα εξαρτιόταν από την προνομιούχα γεωγραφική του θέση. Κοινές, ωστόσο, θα παρέμεναν η «επιτελική» και τοπογραφική ταυτότητα⁴⁰⁴. Οι εγκαταστάσεις αυτές ενδεχομένως αποτέλεσαν, αρχικά, *oppida*, τα οποία, σε δεύτερη φάση, «καταλήφθηκαν» από Μασσαλιώτες εμπόρους⁴⁰⁵. Όπως προκύπτει, μεταξύ των πρωιμότερων και σημαντικότερων⁴⁰⁶ υπήρξε η *Arles*⁴⁰⁷ ή *Θηλίνη*, όπως είναι γνωστή στις πηγές⁴⁰⁸.

Μαζί με τα *εμπόρια*, από τον ύστερο 5^ο, αλλά κυρίως από τις αρχές του 4^{ου} έως τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ., οι Φωκαείς ίδρυσαν μία σειρά «αποικιακών κτήσεων» (colonial foundations) στις γαλατικές ακτές⁴⁰⁹. Στα επονομαζόμενα *επιτειχίσματα* συγκαταλέγονταν, αρχικά, η Αγάθη και τη διαδέχτηκαν το Ταυροέντιον ή Ταυροείς, η Ολβία, η Αντίπολη και η Νίκαια (**Εικ. 47**)⁴¹⁰. Οι *πόλεις*⁴¹¹ αυτές θα είχαν τον χαρακτήρα οικισμών-προεκτάσεων της Μασσαλίας, εγκατεστημένοι στις οποίες θα ήταν πολίτες-στρατιώτες από τη Μασσαλία. Η ανέγερσή τους θα αποσκοπούσε κυρίως στην εποπτεία μίας χερσαίας ή θαλάσσιας διαδρομής/εδαφών (*επιτειχισμα/φρούριο*) και λιγότερο στην εξυπηρέτηση εμπορικών αναγκών. Οι λόγοι ανέγερσής τους πιθανώς πρέπει να αναζητηθούν στο συνεχώς μεταβαλλόμενο μεσογειακό περιβάλλον⁴¹².

⁴⁰² Bats 2012γ, 150.

⁴⁰³ Όπως χαρακτηρίστηκαν οι εγκαταστάσεις αυτές από τον Bats (1992, 266, 277).

⁴⁰⁴ Bats 2012γ, 150. Gaillardat 2018, 118-120.

⁴⁰⁵ Dietler 2007, 252.

⁴⁰⁶ Για τις υπόλοιπες, βλ. Bats 1992, 271-273.

⁴⁰⁷ Arcelin 2008, 97-114.

⁴⁰⁸ «Arelatus illic civitas attollitur, Theline vocata sub priore saeculo Graio incolente». Αβην., *Or. Marit.*, 681-683.

⁴⁰⁹ Κατά τον Bats (2012γ, 151), «αποικιακές κτήσεις» εντοπίζονται και στην Ιβηρία, καθώς τις συνδέει με τα ιβηρικά *πολίχνια*, όπως το Ημεροσκοπέιον. («μεταξὺ μὲν οὖν τοῦ Σούκρωνος καὶ τῆς Καρχηδόνος τρία *πολίχνια* Μασσαλιωτῶν ἔστιν οὐ πολὺ ἄπωθεν τοῦ ποταμοῦ: τούτων δ' ἔστι γνωριμώτατον τὸ Ἡμεροσκοπέιον». Στραβ., *Γεωγρ.*, 3.4.6.)

⁴¹⁰ «ὑστερον μέντοι ταῖς ἀνδραγαθίαις ἴσχυσαν προσλαβεῖν τινα τῶν περὶ πεδίων ἀπὸ τῆς αὐτῆς δυνάμεως ἀφ' ἧς καὶ τὰς πόλεις ἔκτισαν, ἐπιτειχίσματα τὰς μὲν κατὰ τὴν Ἰβηρίαν τοῖς Ἰβηρσιν, οἷς καὶ τὰ ἱερά τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος παρέδωσαν τὰ πάτρια ὥστε ἑλληνιστὶ θύειν, τὴν δὲ * Ρόην Ἀγάθην τοῖς περὶ τὸν ποταμὸν οἰκοῦσι τὸν Ροδανὸν βαρβάρους, τὸ δὲ Ταυροέντιον καὶ τὴν Ὀλβίαν καὶ Αντίπολιν καὶ Νίκαιαν τῶ τῶν Σαλύων ἔθνη καὶ τοῖς Λίγυσι τοῖς τὰς Ἄλπεις οἰκοῦσιν.». Στραβ., *Γεωγρ.*, 4.1.5.

⁴¹¹ Ως πόλεις αναφέρονται στις αρχαίες πηγές. Βλ. προηγούμενη υποσημείωση.

⁴¹² Horden & Purcell 2004, 182-183. Bats 2012γ, 151-152.

Εκ διαμέτρου αντίθετη παρουσιάζεται, μετά το 540 π.Χ., η εικόνα στην ενδοχώρα της Γαλατίας, περιοχή που ήταν υπό την επιρροή του πολιτισμού Hallstatt⁴¹³ και περιλάμβανε, κατά προσέγγιση, τη σημερινή βόρεια Γαλλία, νότια Γερμανία και Ελβετία **(Εικ. 48)**⁴¹⁴. Την εποχή αυτή, στο εσωτερικό της φέρεται να έλαβαν χώρα σημαντικές κοινωνικοπολιτικές αλλαγές⁴¹⁵, οι οποίες ενδεχομένως την επηρέασαν και σε πολιτισμικό επίπεδο, ώστε να την καταστήσουν συστηματικό αποδέκτη, όχι τόσο αμφορέων για κρασί, όσο εισηγμένων πολυτελών αντικειμένων⁴¹⁶. Η πρώτη εμφάνιση αυτών ανάγεται στις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και είχε τη μορφή χάλκινων αγγείων, έκαστο εκ των οποίων μοναδικό σε κατασκευή και μορφή⁴¹⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά ένας ελκωτός κρατήρας από το Mont Lassois στη βόρεια Βουργουνδία, σε μικρή απόσταση από το χωριό Vix **(Εικ. 49)**.

Ο κρατήρας του Vix ανακαλύφθηκε με πλήθος άλλων συνευρημάτων υψηλής ποιότητας («Θησαυρός του Vix»), όπως μία αττική κύλικα τύπου Droop με παράσταση Αμαζονομαχίας **(Εικ. 50)**, στο εσωτερικό ενός τύμβου, εντός του οποίου είχε ταφεί πιθανότατα μία γυναίκα (η «κυρία/πριγκίπισσα» του Vix;) σε άρμα **(Εικ. 51)**⁴¹⁸. Ήταν χάλκινος, με ύψος 1,64 μέτρα και βάρος 208,6 κιλά, συνιστώντας το μεγαλύτερο σωζόμενο χάλκινο αγγείο της αρχαιότητας, και παρουσίαζε περίτεχνη διακόσμηση⁴¹⁹. Εντοπίζονται μία σειρά εγχάρακτων ελληνικών γραμμάτων στο σώμα του αγγείου **(Εικ. 52)**, αγαλμάτιο μίας γυναικείας μορφής στο κέντρο του καλύμματος-ημού του αγγείου **(Εικ. 53)**, γοργόνειο ως απόληξη στις δύο ελκωτές λαβές **(Εικ. 54)** και ζωφόροι γλωσσών, σπειρομαιάνδρων και οπλιτών και τεθρίππων στον λαιμό **(Εικ. 55)**. Τόσο η εικονογραφία όσο και η τεχνοτροπία του αγγείου το αναγάγουν στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. και υποδεικνύουν τη

⁴¹³ Το Hallstatt είναι χωριό της σημερινής Άνω Αυστρίας, σε μικρή απόσταση από το οποίο ανακαλύφθηκαν ίχνη δραστηριότητας, κυρίως σε αλατωρυχεία, ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Σήμερα, η χρονολόγηση του ομώνυμου πολιτισμού ανάγεται μεταξύ 750 π.Χ. και 475/450 π.Χ. περίπου και κατάλοιπά του έχουν βρεθεί από την ανατολική Γαλλία και τη νότια Γερμανία έως τη δυτική Ουγγαρία και τη Σλοβενία. Koch 2006, 884-888.

Τον πολιτισμό Hallstatt διαδέχεται η περίοδος La Tène περί το 475/450 π.Χ., και ολοκληρώνεται με τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Το όνομά της προέρχεται από την ομώνυμη θέση στη λίμνη Neuchâtel της Ελβετίας, όπου χρονολογείται την εν λόγω περίοδο. Shaw & Jameson 1999, 353-354.

⁴¹⁴ Η αρχή και η εξέλιξη της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στον ευρωπαϊκό χώρο δεν ταυτίζεται μ' εκείνη στον αιγαιακό. Στον τελευταίο εν προκειμένω, η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ξεκινάει μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων και διαρκεί έως τα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ. (Dickinson 2006). Στον αντίποδα, στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, μεταξύ του 1200 και του 750 π.Χ. περίπου, αναπτύσσεται ένας πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού, εκείνος του Urnfield (Koch 2006, 887). Οφείλει το όνομά του στο, χαρακτηριστικό για την εποχή, έθιμο της εναπόθεσης των υπολειμμάτων του νεκρού, μετά την καύση του, σε τεφροδόχους, με αποτέλεσμα την κατά τόπους διασπορά νεκροταφείων αποτελούμενων από τεφροδόχα αγγεία (urnfields) (Pare 2003, 76). Η μετάβαση στην Εποχή του Σιδήρου συντελείται, εν τέλει, στους επόμενους αιώνες, με τους πολιτισμούς Hallstatt, ως επί το πλείστον, και La Tène, ακολούθως, την πρώιμη και ύστερη φάση της περιόδου αντίστοιχα. De Navarro 1928, 423.

⁴¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Chaume 2007.

⁴¹⁶ Dietler 1990, 355-356.

⁴¹⁷ Wells 2020, 202-203, 205-208.

⁴¹⁸ Rolley 2003.

⁴¹⁹ Βουτυράς & Γουλάκη-Βουτυρά 2011, 123.

συμμετοχή καλλιτεχνών κορινθιακής και λακωνικής παράδοσης στη φιλοτέχνησή του. Η κατασκευή του, ωστόσο, αποδόθηκε σε εργαστήριο (atelier du cratère de Vix) της Μεγάλης Ελλάδας, είτε της Ποσειδωνίας είτε της Σύβαρης, με την πρώτη υπόθεση να είναι η επικρατέστερη⁴²⁰. Λίγο υστερότερο- κατά μία ή δύο γενιές περίπου, αλλά εξίσου ενδιαφέρον, παρουσιάζεται το περιεχόμενο του επίσης «πριγκιπικού» τάφου (tombe princière) από την περιοχή Lanau στη σημερινή Καμπανία της Γαλλίας.

Εντοπισμένη πρόσφατα (2014-2015) εντός ενός τύμβου στη νεκρόπολη Zac du Moutot, οι απαρχές της χρήσης της οποίας ανάγονται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού⁴²¹, η ταφή αυτή περιείχε τα σκελετικά κατάλοιπα ενός ενήλικα άντρα, πιθανότατα ενός Κέλτη ηγεμόνα-«πρίγκιπα», ο οποίος είχε ταφεί πάνω σε δίτροχο άρμα μαζί με πλούσια κτερίσματα, προερχόμενα και από τον ελλαδικό χώρο (**Εικ. 56**). Εντοπίστηκαν, μεταξύ άλλων, μία σειρά χρυσών κοσμημάτων, τα οποία φορούσε ο νεκρός (**Εικ. 57**), ένας χάλκινος λέβητας σε κοντινή απόσταση από εκείνον, σχεδόν ενός μέτρου σε διάμετρο και 0,60 μέτρων σε ύψος, διακοσμημένος με λεοντοκεφαλές στο στόμιο του και με κεφαλές του θεού-ποταμού Αχελώου στην απόληξη των τεσσάρων λαβών του (**Εικ. 58**) και μία αττική μελανόμορφη οينوχόη με σκηνή συμποσίου με πρωταγωνιστές τον θεό Διόνυσο, την Αριάδνη και έναν σάτυρο (**Εικ. 59**)⁴²².

Η κατασκευή ενός τόσο πολυτελούς αντικειμένου στην κάτω Ιταλία (στην περίπτωση του κρατήρα από το Vix) και η ακόλουθη μακροχρόνια και μακρινή πορεία του έως τα βορειοανατολικά της σημερινής Γαλλίας πρέπει ενδεχομένως να ερμηνευτεί υπό το πρίσμα της σύναψης σχέσεων συμμαχίας, (φιλο)ξενίας και αμοιβαιότητας μεταξύ του αποδέκτη και του παραγγελιοδότη⁴²³. Ο Graham, ερμηνεύοντας τα αντικείμενα αυτά ως δώρα με στόχο την εύνοια των ηγεμόνων των κοινοτήτων της γαλατικής ενδοχώρας κατά τη διάρκεια της περιόδου Hallstatt, επισημαίνει την αμοιβαία επωφελή σχέση μεταξύ των τελευταίων και της Μασσαλίας⁴²⁴. Κατά τον Bats, η υψηλή ποιότητα όλων των αντικειμένων αυτών, υποδεικνύει τη λειτουργία τους ως *cadeaux directs*, όμοιων με τον χάλκινο κρατήρα που θα λάμβανε, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ο Κροίσος ως

⁴²⁰ Βλ. αναλυτικά Verger 2020.

⁴²¹ Dubuis 2017.

⁴²² Βλ. αναλυτικά Dubois κ.ά. 2021.

⁴²³ Verger 2020, 320.

⁴²⁴ Graham 1982, 141.

δώρο από τους Λακεδαιμονίους, χωρίς, ωστόσο, αποτέλεσμα⁴²⁵. Στο πλαίσιο αυτό, η γαλατική ενδοχώρα θα διεπόταν, σύμφωνα με τον ίδιο, από σχέσεις αμοιβαιότητας, με τους κατοίκους της να επιδίδονται, ευρέως, στο «εμπόριο/ανταλλαγή δώρων» (zone de réciprocité et de gift trade), σε αντίθεση μ' εκείνη των νότιων ακτών, η οποία θα λειτουργούσε ως «ζώνη αγοράς» (zone de marché)⁴²⁶. Ο Dietler, από την πλευρά του, αναπτύσσοντας ένα διμερές μοντέλο, απέδωσε κεντρικό ρόλο στην κατανάλωση κρασιού για τις παράλληλες, αλλά διαφορετικές, εξελίξεις στα νότια και την ενδοχώρα της Γαλατίας.

Σύμφωνα με αυτό, στις πολιτικά και ιεραρχικά οργανωμένες κοινωνίες της γαλατικής ενδοχώρας⁴²⁷, η εισαγωγή και κατανάλωση κρασιού και των προϊόντων του, αν και πολλάκις περιορισμένη και διακοπτόμενη, λειτουργούσαν ως σύμβολα διάκρισης της ηγεμονικής τάξης (ελίτ) από τις κατώτερες, οι οποίες πιθανώς κατανάλωναν κάποιου άλλου είδους ποτό, τοπικής παραγωγής. Από την άλλη πλευρά, στις πολιτικά ευέλικτες κοινωνίες της νότιας Γαλατίας, όπου τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν προδίδουν έντονη διάκριση μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων, η κατάσταση θα ήταν διαφορετική. Το κρασί εδώ θα αποτελούσε, πρώτον, το μέσο για τη διατήρηση και ενίσχυση της ηγεμονικής ισχύος και του κύρους μέσω της «χειραγώγησης» του θεσμού της φιλοξενίας και δεύτερον, το δέλεαρ για την παροχή υπηρεσιών (παραγωγή και μεταφορά αγαθών) από την πλευρά του εργατικού δυναμικού, με αντάλλαγμα την κατανάλωσή του κατά τη διάρκεια των «εορτών εργασίας» (work-party feasts). Η απουσία, ωστόσο, του μονοπωλιακού ελέγχου επί των εμπορικών διόδων από την πλευρά της ελίτ θα προκαλούσε τριγμούς στο εσωτερικό των τάξεων της, καθώς εκκολλαπτόμενοι ανταγωνιστές της θα επεδίωκαν αφενός, να αποκτήσουν κι εκείνοι πρόσβαση στις διόδους αυτές και αφετέρου, να τους διαδεχτούν ως επικεφαλής της διανομής του κρασιού⁴²⁸.

Μέσω της παραπάνω προσέγγισης, ο Dietler υποστηρίζει ότι οι αυτόχθονες υιοθέτησαν ένα εκ των χαρακτηριστικότερων και σημαντικότερων γνωρισμάτων του μεσογειακού κόσμου εν γένει

⁴²⁵ «[1.70.1] Τούτων τε ὧν εἶνεκεν οἱ Λακεδαιμόνιοι τὴν συμμαχίην ἐδέξαντο, καὶ ὅτι ἐκ πάντων σφέας προκρίνας Ἑλλήνων αἰρέετο φίλους. καὶ τοῦτο μὲν αὐτοὶ ἦσαν ἔτοιμοι ἐπαγγείλαντι, τοῦτο δὲ ποιησάμενοι κρητῆρα χάλκεον ζῶδιον τε ἔξωθεν πλήσαντες περὶ τὸ χεῖλος καὶ μεγάλῃ τριηκοσίους ἀμφορέας χωρέοντα ἤγον, δῶρον βουλόμενοι ἀντιδοῦναι Κροΐσῳ. [1.70.2] οὗτος ὁ κρητῆρ οὐκ ἀπίκετο ἐς Σάρδις δι' αἰτίας διφασίας λεγομένης τάσδε· οἱ μὲν Λακεδαιμόνιοι λέγουσι ὡς, ἐπεῖτε ἀγόμενος ἐς τὰς Σάρδις ὁ κρητῆρ ἐγίνετο κατὰ τὴν Σαμίην, πυθόμενοι Σάμιοι ἀπελοῖατο αὐτὸν νησιὶ μακρῆσι ἐπιπλώσαντες· [1.70.3] αὐτοὶ δὲ Σάμιοι λέγουσι ὡς, ἐπεῖτε ὑστέρησαν οἱ ἄγοντες τῶν Λακεδαιμονίων τὸν κρητῆρα, ἐπυθάνοντο δὲ Σάρδις τε καὶ Κροῖσον ἠλωκένας, ἀπέδοντο τὸν κρητῆρα ἐν Σάμῳ, ιδιώτας δὲ ἄνδρας πριαμένους ἀναθεῖναι μιν ἐς τὸ Ἥραιον· τάχα δὲ ἂν καὶ οἱ ἀποδόμενοι λέγοιεν ἀπικόμενοι ἐς Σπάρτην, ὡς ἀπαيرهθεῖσαν ὑπὸ Σαμίων.» Ἡρόδ., *Ιστορ.*, 1.70.1-3.

⁴²⁶ Bats 1992, 272. Ο Christopher Pare (1997, 276-277) ισχυρίζεται το ακριβώς αντίθετο, εντάσσοντας τα αντικείμενα αυτά στο πλαίσιο του «εμπορίου αναδιανομής» (redistribution trade).

⁴²⁷ Η υπόθεση περί κεντρικής εξουσίας στις τοπικές κοινωνίες της περιοχής ανακύπτει από την παρουσία πλούσιων σε αριθμό και ποιότητας κτερισμάτων σε τάφους, σε αντιδιαστολή με άλλους απλούς.

⁴²⁸ Βλ. αναλυτικά Dietler 1990.

και του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού εν προκειμένω, εκείνου της κατανάλωσης κρασιού στο πλαίσιο του συμποσίου. Η παρουσία του συγκεκριμένου ποτού, τουλάχιστον στην ενδοχώρα, τόσο στο Lavau και το Vix όσο και αλλού⁴²⁹, δύναται να ερμηνευτεί ως σύμβολο κοινωνικής θέσης-μέσο κοινωνικής διάκρισης. Συγκεκριμένα, η συστηματική κατανάλωσή του από την άρχουσα τάξη (ελίτ), συνδυαστικά με την παρουσία πλούσια κτερισμένων τάφων και οργανωμένων εγκαταστάσεων, υποδεικνύει την εδραίωση, κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ., ενός μοντέλου αριστοκρατικών κέντρων εξουσίας στη γαλατική ενδοχώρα, όπου η διακίνηση του κρασιού και των προϊόντων του θα κατείχε σημαντική θέση⁴³⁰. Δεν υπήρξε, ωστόσο, το μοναδικό στοιχείο που υιοθετήθηκε.

Έχει γίνει, ήδη, λόγος για την οικειοποίηση ελληνικών τεχνικών κατασκευής αγγείων, ενώ άξια αναφοράς είναι, επίσης, και η εμφάνιση των πρώτων απομιμήσεων των μασσαλιώτικων νομισμάτων από αυτόχθονες πληθυσμούς περί τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴³¹ Ο όρος που χρησιμοποιήθηκε, αρχικά, προκειμένου να περιγράψει αυτό που χαρακτηρίστηκε ως ενσωμάτωση ή μίμηση του ελληνικού πολιτισμού από τους αυτόχθονες λαούς, ήταν εκείνος του *εξελληνισμού* (hellenization)⁴³². Εντούτοις, οι έμμεσοι υπαινιγμοί του περί διάκρισης ανάμεσα σ' έναν ισχυρό (ελληνικό) και έναν κατώτερο (αυτόχθονες) λαό, με επικράτηση του πρώτου, αντικατοπτρίζοντας περισσότερο εθνοκεντρικές τάσεις, χαρακτηριστικές για τα σύγχρονα αποικιακά κινήματα που θέλουν τους αποικιστές να επιβάλλουν τον πολιτισμό τους στον «κατακτημένο» λαό, τον καθιστούν ακατάλληλο⁴³³. Αντιθέτως, τα χαρακτηριστικά αυτά αντικατοπτρίζουν ένα περίπλοκο σύστημα οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών δικτύων σ' έναν διαρκώς αναπτυσσόμενο χώρο δράσης⁴³⁴.

Σε πολιτισμικό επίπεδο εν προκειμένω, τα αρχαιολογικά δεδομένα στις νότιες γαλατικές ακτές και την ενδοχώρα προδίδουν μία αξιοπρόσεκτη, επιλεκτική και σταθερή ζήτηση για ένα πολύ περιορισμένο εύρος αγαθών σχετικών με την κατανάλωση κρασιού. Στην πρώτη περίπτωση (νότιες γαλατικές ακτές) εντοπίζονται εισηγμένοι εμπορικοί αμφορείς/αμφορείς κρασιού και πήλινα αγγεία πόσης, ενώ στη δεύτερη (γαλατική ενδοχώρα), κυρίως, χάλκινα πολυτελή αγγεία σερβιρίσματος και πόσης- με την ταυτόχρονη, ωστόσο, παρουσία αμφορέων και λεπτής κεραμικής τόσο από τον

⁴²⁹ Βλ. σχετικά Pageot κ.ά. 2019. Dubuis κ.ά. 2020. Πρβλ. Séjalon κ.ά. 2020.

⁴³⁰ Dubuis κ.ά. 2020. Dubuis κ.ά. 2021, 70-73.

⁴³¹ Chevillon 2014, 124. Hodos 2020α, 492.

⁴³² Bats 2006.

⁴³³ Malkin 2002, 153. Dietler 2005, 56-57.

⁴³⁴ Hodos 2020α, 490.

ελλαδικό χώρο όσο και από τη Μασσαλία⁴³⁵. Η διάκριση αυτή πρέπει πιθανώς να ιδωθεί υπό το πρίσμα των αναγκών που θα καλύπτονταν, εν συνεχεία, μέσω της συνύφανσης και της (εμπορικής) διάδρασης⁴³⁶, οι οποίες μπορούν να συσχετιστούν με το φαινόμενο της «έλλειψης-ανάγκης» (*manque-besoïn*). Σύμφωνα με αυτό, το υπερπόντιο εμπόριο δεν έχει τον χαρακτήρα της απλής ανταλλαγής διαφορετικών προϊόντων, αλλά της ζήτησης, από την πλευρά μίας εγκαθιδρυμένης θεσμικής οντότητας/κοινωνίας, μίας σειράς αγαθών, τα οποία ήταν σε έλλειψη, και την ακόλουθη προσφορά τους από μία δεύτερη κοινωνία-πάροχο με την έννοια του «δώρου-αντίδωρου» (*don et contre-don*)⁴³⁷. Για τους λόγους αυτούς, στη θέση του *εξελληνισμού*, αντιπροτείνεται ο όρος *επιπολιτισμός*, προερχόμενος από την επιστήμη της πολιτισμικής ανθρωπολογίας.

Ως *επιπολιτισμός* ορίζεται η διαδικασία, σύμφωνα με την οποία, δύο ή και περισσότεροι, πολιτισμικά διαφορετικοί λαοί, ερχόμενοι σε άμεση επαφή μεταξύ τους, γνωρίζουν, μονομερώς ή από κοινού, αλλαγές στην πολιτισμική τους ταυτότητα⁴³⁸. Το αποτέλεσμα θα ήταν η δημιουργία ενός «τρίτου», μικτού χαρακτήρα πολιτισμού, ο οποίος δε θα ήταν μήτε καθαρά «αυτόχθονος» μήτε καθαρά «αποικιακός»⁴³⁹.

Στην περίπτωση της Μασσαλίας και των αυτόχθονων της Γαλατίας, το φαινόμενο αυτό είναι αμοιβαίο, καθώς αμφότεροι γνώρισαν και, εν μέρει, υιοθέτησαν πτυχές του αντικρινού πολιτισμού: οι Μασσαλιώτες την τοπική κεραμική και οι αυτόχθονες την ελληνική και μασσαλιώτικη κεραμική και το κρασί αντίστοιχης προέλευσης. Στο εσωτερικό των αυτόχθονων εγκαταστάσεων, τα χαρακτηριστικά του εμφανώς πιο ανεπτυγμένου ελληνικού τρόπου ζωής δεν επέβαλαν την παρουσία τους, αλλά αποτέλεσαν εφαλτήριο για την ακμή του «αυτόχθονου» τρόπου ζωής. Ενδεικτική της διαδικασίας αυτής υπήρξε η μεγάλη εισροή ελληνικής κεραμικής στο εσωτερικό των *oppida*. Ο λόγος γι' αυτό δεν αποτέλεσε η αντικατάσταση της αντίστοιχης «αυτόχθονης», αλλά η εξυπηρέτηση μίας νέας ανάγκης, εκείνης της κατανάλωσης κρασιού⁴⁴⁰.

Συνοψίζοντας, η εικόνα της πόλης της περιόδου από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα έως το 500 π.Χ. κινείται, κατά τον Bats, γύρω από τρεις άξονες δράσης, αλληλένδετους μεταξύ τους: i) τον εμπορικο-οικονομικό, ii) τον επεκτατικό και iii) τον στρατηγικό.

⁴³⁵ Βλ. ενδεικτικά Sacchetti & Sourisseau 2013, 647-648, 656-661. Sacchetti 2021, 319-323 εικ. 6-9.

⁴³⁶ Dietler 2005, 57, 61.

⁴³⁷ Sacchetti 2021, 315-319. Πρβλ. Brun & Chaume 2021.

⁴³⁸ Boissinot 2015, 146-148.

⁴³⁹ Malkin 2011, 46.

⁴⁴⁰ Garcia 2006, 72.

Η εμπορική και οικονομική άνθιση που γνώρισε η πόλη στη φάση αυτή, οφείλεται αφενός μεν στην έκδοση του δικού της νομίσματος⁴⁴¹, αφετέρου, δε, και σε μεγαλύτερο βαθμό, πρώτον, στην ανάπτυξη της οινοποιίας ως αποτέλεσμα της επέκτασης της (υπαίθρου) χώρας της και δεύτερον, τη ραγδαία εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής, κυρίως των αμφορέων για κρασί. Τα προϊόντα αυτά (κρασιού) φαίνεται να «μονοπωλούσαν» το ενδιαφέρον των αυτόχθονων πληθυσμών και των Ετρούσκων⁴⁴². Το αποτέλεσμα θα ήταν η πρόκριση του ρόλου του *παραγωγού-προμηθευτή* έναντι του παραλήπτη και η μεταφορά-επέκταση της εμπορικής δραστηριότητας στα μασσαλιώτικα *εμπόρια* για την αμεσότερη διακίνηση και εξυπηρέτηση των αναγκών που προκαλούσε η τεράστια ζήτηση. Για τη διασφάλιση της ευρυθμίας της παραπάνω διαδικασίας και τη γενικότερη προστασία των «κεκτημένων» της από πιθανές απειλές, η πόλη οργάνωσε σε στρατηγικά σημεία τη «ζώνη ασφαλείας» της μέσω των *επιτειχισμάτων*⁴⁴³. Σε αυτούς έρχεται να προστεθεί και ένας τέταρτος άξονας δράσης, εκείνος του «μεσολαβητή».

Ο ρόλος του «μεσολαβητή» δεν υπήρξε άγνωστος για τη Μασσαλία, καθώς φαίνεται ότι επιτελούσε παρόμοιους σκοπούς μαζί με τους Ετρούσκους στον πρώιμο 6^ο αιώνα π.Χ.⁴⁴⁴ Η διαφορά έγκειται ότι στην παρούσα φάση, η μορφή του εξελίχτηκε. Συγκεκριμένα, αν και παραμένει αμφίβολη η «συμμετοχή» της στην αποστολή των πολυτελών, εν προκειμένω, αντικειμένων στον προορισμό τους, με άλλες πιθανότερες υποθέσεις να έχουν προταθεί⁴⁴⁵, η τεκμηριωμένη συγκέντρωση αττικής κεραμικής και λοιπών ελληνικών αγγείων στην περιοχή του Νίχ και περιμετρικά αυτής θεωρείται αποτέλεσμα μασσαλιώτικης «μεσολάβησης»⁴⁴⁶. Το ίδιο ισχύει και για τις γαλατικές ακτές, όπου το «μεσολαβητικό» της αποτύπωμα υπήρξε εντονότερο.

Συγκεκριμένα, οι πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα και σημάδεψαν τη Μεσόγειο την περίοδο αυτή, η όλο και ανερχόμενη θέση που κατείχε, πλέον, η Μασσαλία στο εσωτερικό της Γαλατίας από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ., εν είδει ενός μεγάλου και σημαντικού «εμπορικού κέντρου», και η παράλληλη ίδρυση των κατά τόπους *εμπορίων*, λόγω και μέσω των οποίων κατέφθανε, όπως επιβεβαιώνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα, πληθώρα κεραμικών προϊόντων

⁴⁴¹ Αν και υπογραμμίστηκε παραπάνω η παρουσία νομισμάτων-απομιμήσεων των μασσαλιώτικων στις γαλατικές κοινότητες περίξ της Μασσαλίας, είναι, εν γένει, αισθητή η απουσία έκδοσης νομίσματος από την πλευρά των αυτόχθονων μέχρι τον 2^ο αιώνα π.Χ. Αυτό πιθανώς υποδηλώνει άλλες, εκτός της οικονομικής για την πραγματοποίηση συναλλαγών, λειτουργίες του νομίσματος στις κοινωνίες αυτές, όπως την επίδειξη πολιτικής ισχύος. Hodos 2020a, 492-493.

⁴⁴² Μασσαλιώτικοι αμφορείς βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, σε παραθαλάσσιες ετρουσκικές θέσεις, όπως στην Πίζα, πιθανώς ως προϊόντα ανταλλαγής. Camporeale 2015, 77.

⁴⁴³ Bats 1986, 29.

⁴⁴⁴ Malkin 2011, 161.

⁴⁴⁵ Βλ. επόμενη υποσημείωση.

⁴⁴⁶ Rolley 1992, 413-415.

ελλαδικής παράδοσης και προέλευσης, κυρίως, στα νότια και, λιγότερο, στα βόρεια της σημερινής Γαλλίας, μετέβαλαν τη φύση των τοπικών εμπορικών δικτύων της προηγούμενης περιόδου. Η Μασσαλία, πλέον, λόγω της εμπορικο-οικονομικής και πολιτικής ισχύος που είχε αποκτήσει την περίοδο αυτή, «εξάλειψε», σε σημαντικό βαθμό, την ετρουσκική (και φοινικική) παρουσία από τη Γαλατία, επικεντρώνοντας τις εμπορικές και πολιτισμικές της συνδιαλλαγές και κατ' επέκταση, την πολιτισμική μεσολάβηση και φιλοξενία της στους αυτόχθονες, κυρίως, πληθυσμούς της περιοχής. Σύμφωνα με τον Irad Malkin, η κεντρική μονοπωλιακή θέση που εκείνη κατείχε, είναι αντίστοιχη της διαδικασίας «συγκεντρωτισμού» που είχε, ήδη, ξεκινήσει από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. σε ολόκληρη τη Μεσόγειο⁴⁴⁷. Ο ερευνητής χρησιμοποιεί όρους της επιστήμης της πληροφορικής και του διαδικτύου, για να περιγράψει μία διαδικασία, η οποία αφορούσε τη μετατροπή του μέχρι πρότινος δικτύου «κοινών τόπων» (middle grounds network) σ' ένα δίκτυο «ομοιογενοποίησης» (network homogenization), προσανατολισμένο, αυτή τη φορά, προς μία αρχή, ένα κέντρο, τους «κόμβους» (hubs), με τη μορφή «συνδέσμων» (connectors). Οι *κόμβοι/σύνδεσμοι* αυτοί, αν και ευμετάβλητοι λόγω του διαρκώς μεταβαλλόμενου μεσογειακού τοπίου⁴⁴⁸, θα ήταν υπεύθυνοι (ως «μεσολαβητές») για τον έλεγχο ή την κατεύθυνση των σχέσεων/ζεύξεων (links) που θα συνέδεαν τα κατά τόπους συμπλέγματα δικτύων (και τους συμμετέχοντες σ' εκείνα) μεταξύ τους⁴⁴⁹. Το σύστημα εμπορικών συναλλαγών ήταν, επομένως, δομημένο και οργανωμένο στη φάση αυτή και κατευθυνόταν από μία αρχή, η οποία διακινούσε τα αγαθά μέσω των εμπορίων⁴⁵⁰. Στην περίπτωση της Γαλατίας, τον ρόλο αυτόν θα διαδραμάτιζε η Μασσαλία, η οποία, «ανεξαρτητοποιημένη», πλέον, από τη μητρόπολή της, τη Φώκαια, θα μεσολαβούσε για την επίτευξη των *δικών* της, αυτή τη φορά, στόχων.

Ως ο κύριος μεσάζοντας, η Μασσαλία ήταν υπεύθυνη για τη δημιουργία στις γαλατικές ακτές εκείνου που ο Robin Osborne αποκαλεί «σύνολο αλληλοεξαρτώμενων αγορών» (conglomeration of interdependent markets) όταν αναφέρεται στην ύπαρξη ενός δικτύου σταθερών και άμεσων εμπορικών δεσμών μεταξύ της Αθήνας και πολλών λιμανιών της Μεσογείου. Αυτό τεκμηριώνεται, αρχαιολογικά, μέσω της παρουσίας αττικών αγγείων, καθιστώντας, αντίστοιχα, τη Μασσαλία ένα από τα λιμάνια αυτά, ήδη, από τον πρώτο αιώνα «ζωής» της⁴⁵¹. Ο ρόλος της θα ήταν αντίστοιχος μ' εκείνον της περιοχής της Καμπανίας, η οποία «δημιούργησε» πρόσφορο έδαφος για τη σύναψη

⁴⁴⁷ «The nature of the regional network transforms itself from equivalent ties between its nodes to a more hub-oriented one with greater centralization in a single regional power (Massalia)». Malkin 2011, 158.

⁴⁴⁸ Horden & Purcell 2004, 506.

⁴⁴⁹ Malkin 2011, 38-41, 158.

⁴⁵⁰ Sacchetti 2021, 314-315.

⁴⁵¹ Osborne 1996, 39, 42-43.

σχέσεων μεταξύ Ελλήνων, Ετρούσκων και των αυτόχθονων της περιοχής⁴⁵². Υπό τις συνθήκες αυτές και πιθανώς για πρώτη φορά, δύναται να υποστηριχτεί ότι οι αυτόχθονες συσχέτισαν και ταύτισαν, σε *απόλυτο* βαθμό, το φωκαεικό/μασσαλιώτικο στοιχείο με το ελληνικό⁴⁵³, με τις απαρχές της αντίληψης αυτής να ανάγονται, εν μέρει, στην προηγούμενη περίοδο.

⁴⁵² Βλ. σχετικά Malkin 2002.

⁴⁵³ Hodge 1998, 138.

Non progredi est regredi⁴⁵⁴...

Η έντονη και συνεχής αλληλεπίδραση και αλληλοσυσχέτιση πολλών μεσογειακών λαών λάμβανε χώρα στο πλαίσιο της *έμπορίας*, του εμπορίου μέσω θαλάσσης⁴⁵⁵, το οποίο συνιστούσε τον κυριότερο *modus operandi* όσων εξ' αυτών αποσκοπούσαν στη διακίνηση και ανταλλαγή πολιτισμικών αγαθών με άλλους πληθυσμούς κατά μήκος της Μεσογείου⁴⁵⁶. Συνυφασμένη με την έννοια της κινητικότητας είναι εκείνη του *αποικισμού*, ήτοι της διαδικασίας μετακίνησης πληθυσμών από την πατρίδα τους και εγκατάστασή τους σε μία νέα περιοχή.

Ως «αποικιακές» χαρακτηρίζονται, εν γένει, οι περιπτώσεις, όπου τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν την εγκατάσταση ανθρώπων σε περιοχές που απέχουν κάποια απόσταση από την πατρίδα τους⁴⁵⁷. Για το ελληνικό στοιχείο, η περίοδος των μεταναστεύσεων και κυρίως, εκείνη του αποικισμού είχαν ως έμμεσο στόχο και άμεσο αποτέλεσμα τη διάδοσή του κατά μήκος των ακτών της Μεσογείου και του Ευξείνου Πόντου, η οποία επιβεβαιώνεται και αρχαιολογικά μέσω των μετέπειτα ερευνών και ανακαλύψεων. Κατά τη διάρκεια αυτής, ξεκίνησε η πολυκατευθυντική ελληνική εισροή ανθρώπων, αγαθών, ιδεών, καλλιτεχνικών και θρησκευτικών παραδόσεων σε μέχρι πρότινος «*terrae incognitae*», δημιουργώντας ένα ενιαίο ελληνικό δίκτυο, έναν «μικρό ελληνικό κόσμο» (Small Greek World)⁴⁵⁸ και συγκροτώντας, εν τέλει, τον ελληνικό πολιτισμό⁴⁵⁹. Η μελέτη της δράσης των Φωκαέων στη Μεσόγειο και ειδικότερα, εκείνη της περίπτωσης της Μασσαλίας είναι σημαντικές για την παρακολούθηση της εξέλιξης της διαδικασίας αυτής στην περιοχή της σημερινής Γαλλίας (και Ισπανίας)⁴⁶⁰.

Η αρχαία Μασσαλία, αναμφίβολα, ιδρυμένη περί το 600 π.Χ., πληροί τις προϋποθέσεις για κατηγοριοποίησή ως *πόλη*⁴⁶¹ και *αποικία*⁴⁶² παρά ως *εμπόριο*⁴⁶³. Συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, ο Hansen όρισε την πόλη με τέσσερις διαφορετικούς τρόπους:

⁴⁵⁴ «Η μη πρόοδος είναι οπισθοδρόμηση».

⁴⁵⁵ Costanzi 2020, 20.

⁴⁵⁶ Camporeale 2015, 67.

⁴⁵⁷ «The term *colonial* is widely used in Mediterranean archaeology to describe situations in which the archaeological and historical evidence shows people living in clearly distinct settlements in a "foreign" region or enclave at some distance from their place of origin». van Dommelen 2002, 121.

⁴⁵⁸ Στον οποίο η θρησκεία θα διαδραμάτιζε καίριο ρόλο. Βλ. σχετικά Malkin 2011.

⁴⁵⁹ Malkin 2009, 373.

⁴⁶⁰ van Dommelen 2012, 394.

⁴⁶¹ «πολλαχῶς γὰρ τῆς πόλεως λεγομένης». Αριστ., *Πολ.*, 3.1276α.

⁴⁶² Mauersberg 2015, 162. Για τα στάδια ίδρυσης μίας τυπικής αποικίας, βλ. Villard 1992, 168.

⁴⁶³ Rouillard 2020, 20.

ως μία ακρόπολη, ως μία εγκατάσταση με πυρήνες, ως μία περιοχή και ως μία πολιτική κοινότητα⁴⁶⁴. Η αρχαία Μασσαλία φαίνεται να εμπίπτει, έως έναν βαθμό, σε τουλάχιστον τρεις από τις τέσσερις «κατηγορίες». Με γνώμονα τον πλατωνικό ορισμό μίας πόλης και αντιπαραβάλλοντάς τον με τα δεδομένα από τη Μασσαλία, η ίδια συνιστούσε μία ελληνική εγκατάσταση (*οίκηση*) πλήθους ανθρώπων (Φωκαέων), οι οποίοι είχαν κοινά δόγματα και υποτάσσονταν σε κοινούς νόμους (σύνταγμα) (*εγκατάσταση σε πυρήνες/πολιτική κοινότητα*)⁴⁶⁵. Ήταν κτισμένη και εκτεινόταν σε τρεις λόφους, καθιστώντας την ένα είδος *ακρόπολης*⁴⁶⁶, η οποία, παράλληλα, διέθετε και (ύπαιθρο) χώρα (*περιοχή*)⁴⁶⁷. Δεν αποτέλεσε την εξαίρεση στον κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο, σχεδόν όλες οι αποικίες, εξαιρουμένων μερικών περιπτώσεων, ιδρύονταν ως πόλεις ή εξελίσσονταν σε τέτοιες λίγο μετά την ίδρυσή τους⁴⁶⁸.

Ως μία τυπική «αποικιακή πόλη» (*polis coloniale*), κατά τον Villard, ήταν προσανατολισμένη, ταυτόχρονα, σε χερσαίες (καλλιέργεια αμπελώνων και ελαιόδεντρων) και θαλάσσιες (εμπόριο και αλιεία) δραστηριότητες⁴⁶⁹. Ο ρόλος που διαδραμάτιζε στη Δυτική Μεσόγειο, ήταν συνυφασμένος με τις βλέψεις της μητρόπολης περί επέκτασης της εμπορικής της δραστηριότητας στην περιοχή. Η ταυτότητά της παρέμεινε αμιγώς ελληνική⁴⁷⁰, μολονότι οι αρχαίοι συγγραφείς που κατέγραψαν την ιστορία της, δεν προέρχονταν από τη Μασσαλία, αποτυπώνοντας, αντίθετα, μία απομακρυσμένη αντίληψη για την πόλη, παρά μία *de facto* αντανάκλαση της μασσαλιώτικης ταυτότητας⁴⁷¹. Το φωκαϊκό/μασσαλιώτικο στοιχείο ταυτίστηκε πιθανώς με το ελληνικό, ήδη, από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της Μασσαλίας. Αρωγός στην προσπάθεια διατήρησης και διάδοσης της ελληνικής ταυτότητας και του ελληνικού στοιχείου αποτέλεσε το ίδιο το εμπόριο, γνώριμη δραστηριότητα σ' εκείνους⁴⁷². Εκείνο διεξαγόταν σε προκαθορισμένους χώρους συνάντησης, τα *εμπόρια*, τα οποία,

⁴⁶⁴ «The word polis had four different senses: (a) “stronghold” or “citadel”, (b) “nucleated settlement”, (c) “country” or “territory”, and (d) “political community”. These four different meanings of the word polis have been established with reference to the modern terms we use...». Hansen & Nielsen 2004, 39.

⁴⁶⁵ «Πόλις• οἴκησις πλήθους ἀνθρώπων κοινῶς δόγμασιν χρωμένων• πλῆθος ἀνθρώπων ὑπὸ νόμον τὸν αὐτὸν ὄντων». Πλατ., *Ορισμ.*, 415α.

⁴⁶⁶ Με την έννοια μίας εγκατάστασης κτισμένης στην κορυφή ενός (χαμηλού) λόφου.

⁴⁶⁷ Για τους συσχετισμούς, βλ. Hansen & Nielsen 2004, 39-40.

⁴⁶⁸ Hansen & Nielsen 2004, 153.

⁴⁶⁹ Villard 1992, 169.

⁴⁷⁰ «Massiliensis, quos, si natura insita uelut ingenio terrae uinci posset, iam pridem efferassent tot indomitae circumfusae gentes, in eo honore, in ea merito dignitate audimus apud uos esse, ac si medium umbilicum Graeciae incolerent». 37.54.

⁴⁷¹ Lomas 2004, 478.

⁴⁷² «Φωκαεῖς οἱ ἐν Ἰωνίᾳ ἐμπόρια χρώμενοι». Αθην., *Δειπνοσ.*, 13.36.

μετέπειτα, τέθηκαν σε λειτουργία με τη συναίνεση ή ακόμη και με πρωτοβουλία των τοπικών αρχών⁴⁷³.

Οι κατά τόπους εγκαταστάσεις που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο αυτό, ανήκαν σ' ένα δίκτυο συστηματικών εμπορικών συναλλαγών και ανταλλακτικών σχέσεων με κέντρο τη νότια Γαλατία. Η τελευταία αποτέλεσε έναν χώρο επαφών, οικονομικής φύσης, για τους Μασσαλιώτες και τους αυτόχθονες λαούς. Καταφτάνοντας στους τόπους ανταλλαγής και διακινώντας από εκεί τα προϊόντα τους, οι μασσαλιώτες έμποροι απέδιδαν σ' εκείνα έναν διττό χαρακτήρα. Αφενός λειτουργικό: ένα αγγείο πόσης, λόγου χάρη, θα χρησιμοποιούνταν *per se* από τον κάτοχό του, και αφετέρου ιδεολογικό: ένα αντικείμενο μπορεί να μετατραπεί σε σημείο επαφής μεταξύ κοινωνιών και κατ' επέκταση, σε φορέα πολιτισμού. Ο ρόλος του αποκτά διαφορετική σημασία εντός του πλαισίου κατανάλωσής του σε αντίθεση με τον τόπο προέλευσής του, ως αποτέλεσμα μίας διαδικασίας μόνιμης ανασύνθεσης της κοινωνίας-αποδέκτη του μέσω της επανοικειοποίησης εξωγενών στοιχείων⁴⁷⁴. Με τον τρόπο αυτόν, διαδόθηκε, σταδιακά, ο ελληνικός υλικός πολιτισμός με μεγαλύτερο δυναμισμό, στη νότια Γαλατία και με μικρότερο, στη βόρεια. Τα θεμέλια του επονομαζόμενου φαινομένου του *επιπολιτισμού* μπορούν να αναχθούν, ήδη, στον 7^ο αιώνα π.Χ., την περίοδο που πρωτοεμφανίστηκε το ελληνικό στοιχείο στην ευρύτερη περιοχή.

Το δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ. σηματοδότησε για τη Γαλατία τη γνωριμία των αυτόχθονων πληθυσμών της με εμπόρους από τη Μεσόγειο⁴⁷⁵. Οι μεμονωμένες και ασυγκρότητες επαφές μεταξύ ελληνικού και αυτόχθονου στοιχείου της φάσης εκείνης, με τη μορφή αγγείων, ιδωμένες, αρχικά, ως τεκμήρια ύπαρξης μίας «προαποικιακής» φάσης στην περιοχή, είναι σύγχρονες με την οργανωμένη εγκατάσταση Ροδίων (;) και την ίδρυση της Ρόδης, στη θέση πιθανότατα της σημερινής πόλης Béziers. Τα γεγονότα αυτά, ήτοι η παρουσία ελληνικών αγγείων και η ίδρυση της Ρόδης, πρέπει να συσχετιστούν, σύμφωνα με την Ugolini, με την πρόθεση των αυτόχθονων της Γαλατίας και των Ελλήνων να αναπτύξουν εμπορικές σχέσεις. Οι εκάστοτε περιοχές του ελλαδικού χώρου (Κόρινθος, Μέγαρα, Ρόδος) και οι αποικίες τους στη νότια Ιταλία (Σελινούντας, Μέγαρα Υβλαία) θα τροφοδοτούσαν με ελληνικά αγγεία ή και σίδηρο τις γαλατικές ακτές, με αντάλλαγμα, για παράδειγμα, πρώτες ύλες, όπως χαλκό, και χάλκινα αντικείμενα. Η παράλληλη, την εποχή εκείνη, εισροή ελληνικών αγγείων στις γαλατικές ακτές και χάλκινων αντικειμένων από την ευρύτερη περιοχή της Γαλατίας σε περιοχές του ελλαδικού χώρου,

⁴⁷³ Bats 2012α, 6-7.

⁴⁷⁴ Bats 2007, 191-193.

⁴⁷⁵ Ugolini & Gomez 2021, 36.

συμπεριλαμβανομένης της Μεγάλης Ελλάδας, καθιστούν την υπόθεση αυτή πιθανή⁴⁷⁶. Εναλλακτικά, οι επαφές αυτές δύνανται να ερμηνευτούν, κατά τη Morris, υπό το πρίσμα του χώρου και του φαινομένου της *μεσογειοποίησης* (Mediterraneanization)⁴⁷⁷. Η πραγματικότητα αυτή θα μεταβαλλόταν σύντομα με την ίδρυση της Μασσαλίας.

Τους δύο πρώτους αιώνες «ζωής» της, το αποτύπωμα της δραστηριότητας της Μασσαλίας υπήρξε τόσο έντονο, ώστε κατάφερε να αλλάξει, πολιτισμικά, το τοπίο γύρω της, συνδυάζοντας τόσο την παραγωγή όσο και την εισαγωγή κεραμικής (και κρασιού) από τον ελλαδικό χώρο. Ο εμφανώς ανεπτυγμένος και «καινοτόμος» χαρακτήρας του ελληνικού υλικού πολιτισμού, από την περίτεχνη τεχντροπία και εικονογραφία των αγγείων έως την παραγωγή υψηλής ποιότητας κρασιού, ήταν εκείνος που γνώρισε μεγάλη διάδοση στην ευρύτερη περιοχή της Γαλατίας. Τα προϊόντα του διαδραμάτισαν ακόμη και τον ρόλο των αντικειμένων εξουσίας και ισχύος, όπως υποδηλώνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα από τη γαλατική ενδοχώρα, ως μία μορφή «αναβίωσης» του είδους του εμπορίου, στο οποίο αναφέρεται ο Όμηρος: της *πρήξεως/πράξεως*⁴⁷⁸. Η σημαίνουσα θέση της στην ευρύτερη περιοχή της (Δυτικής) Μεσογείου αναδεικνύεται περαιτέρω μέσω της ανέγερσης του Θησαυρού των Μασσαλιωτών στο ιερό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., περίοδο ακμής της⁴⁷⁹.

Τίποτα από τα παραπάνω πιθανώς δε θα ήταν εφικτό χωρίς τις σχέσεις αμοιβαιότητας και φιλοξενίας που εν δυνάμει αναπτύχθηκαν και τις (πολιτισμικές) «αντιθετικές μιμήσεις» (antithetical imitations)⁴⁸⁰ που παρατηρήθηκαν, αντίστοιχα, μεταξύ Φωκαέων/Μασσαλιωτών και αυτόχθονων της Γαλατίας, ήδη, από τον 6^ο προχριστιανικό αιώνα, τον πρώτο αιώνα «ζωής» της Μασσαλίας. Αυτές ενισχύθηκαν περαιτέρω κατά τη διάρκεια του επόμενου (5^{ου}) αιώνα, αν ληφθούν υπόψη οι μαρτυρίες των Αριστοτέλη/Αθηναίου και Ιουστίνου που αναλύθηκαν παραπάνω⁴⁸¹. Αν εξαιρέσει κανείς τη διάκριση μεταξύ βαρβάρων και Ελλήνων, τα «κληροδοτήματά» της προς τους πληθυσμούς αυτούς, αν και αντανakλούν πιθανώς την εικόνα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και της ελληνιστικής περιόδου⁴⁸², συνοψίζονται στα ακόλουθα λόγια του Ιουστίνου:

⁴⁷⁶ Ugolini 2018, 11-13. Τα πρωτοκορινθιακά αγγεία- δώρα φιλοξενίας από τη νεκρόπολη Agde-Peyrou υποδεικνύουν την ύπαρξη «φιλικών» σχέσεων μεταξύ του γαλατικού πληθυσμού και των κατοίκων του Σελινούντα εν προκειμένω, απ' όπου και πιθανώς προέρχονται τα αντικείμενα αυτά. Verger 2013, 33-34.

⁴⁷⁷ Βλ. σχετικά Morris 2003.

⁴⁷⁸ «Νῦν δὴ κάλλιόν ἐστι μεταλλῆσαι καὶ ἐρέσθαι ξείνους, οἳ τινές εἰσιν, ἐπεὶ τάρπησαν ἐδωδῆς. ὧ ξείνοι, τίνες ἐστέ; πόθεν πλεῖθ' ὑγρά κέλευθα; ἢ τι κατὰ πρῆξιν ἢ μαψιδίως ἀλάλησθε». Ομ. *Οδ.*, 3.69-72.

⁴⁷⁹ Daux 1958. Scott 2014, 104-105.

⁴⁸⁰ Malkin 2011, 163.

⁴⁸¹ Σε αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε στην Κάτω Ιταλία. Βλ. ενδεικτικά Antonaccio 2009, 327.

⁴⁸² Graham 1982, 141.

Ab his igitur Galli et usum uitae cultioris deposita ac mansuefacta barbaria et agrorum cultus et urbes moenibus cingere didicerunt ; tunc et legibus, non armis uiuere, tunc uitem putare, tunc oliuam serere consuerunt, adeoque magnus et hominibus et rebus inpositus est nitor, ut non Graeci in Galliam emigrasse, sed Gallia in Graeciam translata uideretur⁴⁸³.

⁴⁸³ «Ἀπὸ τοὺς τοιοῦτους γοῦν λέγουσι πῶς οἱ Φρατζέζοι νὰ ἔμαθον τὴν σωφρόνησιν καὶ τὸν στολισμὸν τῶν ἡθῶν τους. Ὅμοίως καὶ τὸ νὰ γεωργοῦσι τὴν γῆν, καὶ νὰ περικυκλῶνουσι καὶ τὴν χώραν μὲ τὰ τεῖχη. Καὶ διὰ τέλους, ἐκ τῶν τοιούτων ἀπέκτησαν εἰς τοῦ λόγου τους μεγάλην πραότητα, ὅπου τὸ πρότερον ἦτον γένη βαρβαρότατα. Ἀκόμι γοῦν, ἀπ' αὐτοὺς ἔμαθον νὰ φυτεύουσι τὰς ἀμπέλους καὶ τὰ δένδρη τῶν ἐλαιῶν, καὶ νὰ τὰ ποτίζουσι, καὶ νὰ νικῶνται ὑπὸ τῶν νόμων, οὐχὶ δὲ ὑπὸ τῶν ὀπλων. Καὶ τοσοῦτον μεγάλως ἐστολίσθη τὸ γένος τῶν Φρατζέζων ἀπὸ τοὺς Φωκεῖς τοὺς Ἑλληνας, ὅσον ὅπου σοῦ ἐφαίνετον πῶς οἱ Φρατζέζοι τοιαύτας τάξεις δὲν τὰς ἀποκτήσασιν εἰς τὰ μέρη τῆς πατρίδος τους, ἀλλὰ πῶς νὰ ἐπήγασιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ τὰς ἀπόκτιζαν μετὰ μεγάλων σπουδῶν.» Ιουστ., *Επιτ. τ. Φιλιπ. Ιστορ.*, 43.4.1-2.

Βιβλιογραφία

- Alexandridou, A., 2011. *The Early Black-Figured Pottery of Attika in Context (c. 630-570 BCE)*. Leiden.
- Alexandridou, A., 2012. Directional Trade in Early Sixth Century: The Evidence of Early Attic Black-Figured Pottery, στο D. Paleothodoros (επιμ.), *The Contexts of Painted Pottery in the Mediterranean, 7th-4th century BCE*, Oxford, 5-20.
- Antonaccio, C. M., 2007. Colonization: Greece on the Move, 900-480, στο H. A. Shapiro (επιμ.), *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, New York, 201-224.
- Antonaccio, C. M., 2009. The Western Mediterranean, στο K. A. Raaflaub & H. van Wees (επιμ.), *A Companion to Archaic Greece*, Chichester, 314-329.
- Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M. & Tremoleda, J., 2010. Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion, στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses² (2006-2008)*, Aix-en-Provence, 65-78.
- Arcelin, P., 1986. Le territoire de Marseille grecque dans son contexte indigène, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Le territoire de Marseille grecque. Actes de la table ronde d'Aix-en-Provence, 16 mars 1985, Études Massaliètes 1*, Aix-en-Provence, 43-104.
- Arcelin, P., 2008. Arles protohistorique. De l'implantation coloniale grecque à l'agglomération portuaire indigène, στο M.-P. Rothé & M. Heijmans (επιμ.), *CAG 13/5: Arles, Crau, Camargue*, Paris, 97-114.
- Arruda, A. M., 2009. Phoenician Colonization on the Atlantic Coast of the Iberian Peninsula, στο M. Dietler & C. López-Ruiz (επιμ.), *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*, Chicago, 113-130.
- Aubet, M. A., 2001. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. Cambridge.
- Badie, A. & Moretti, J.-C., 2008. Le théâtre de Marseille : un théâtre grec d'époque augustéenne, στο A. Bouet (επιμ.), *D'Orient et d'Occident. Mélanges offerts à Pierre Aupert, Mémoires 19*, Bordeaux, 245-256.
- Barrandon, J.-N. & Brenot, C., 1978. Recherches sur le monnayage d'argent de Marseille. *MÉFRA* 90-2, 637-668.
- Barruol, G., 1975. *Les peuples préromains du Sud-Est de la Gaule. Étude de géographie historique*. Paris.

- Bats, M., 1986. Le territoire de Marseille grecque : réflexions et problèmes, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Le territoire de Marseille grecque. Actes de la table ronde d'Aix-en-Provence, 16 mars 1985, Études Massaliètes 1*, Aix-en-Provence, 17-42.
- Bats, M., 1992. Marseille, les colonies massaliètes et les relais indigènes dans le trafic le long du littoral méditerranéen gaulois (VIe-I^e s. av. J.-C.), στο M. Bats, G. Bertucchi, G. Congès & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille grecque et la Gaule. Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule méridionale, Marseille, 18-23 novembre 1990, Études Massaliètes 3*, Aix-en-Provence, 263-278.
- Bats, M., 1998. Marseille archaïque. Étrusques et Phocéens en Méditerranée nord-occidentale. *MÉFRA 110-2*, 609-633.
- Bats, M., 2006. L'acculturation et autres modèles de contact en archéologie protohistorique européenne, στο M. Szabó (επιμ.), *Celtes et Gaulois, l'Archéologie face à l'Histoire 3: Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Actes de la table ronde de Budapest, 17-18 juin 2005*, Glux-en-Glenne, 29-41.
- Bats, M., 2007. Entre Grecs et Celtes en Gaule méridionale protohistorique: de la culture matérielle à l'identité ethnique. *Pallas 73*, 191-198.
- Bats, M., 2012α. Greeks and Natives in South Gaul: Relationship, Acculturation and Identity, στο A. Hermary & G. R. Tsetskhladze (επιμ.), *From The Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts, Colloquia Antiqua 4*, Leuven, 3-20.
- Bats, M., 2012β. L'arrivée du vin étrusque sur le littoral de Méditerranée nord-occidentale (VIe-Ve s. av. J.-C.), στο A. Ciacci, P. Rendini & A. Zifferero (επιμ.), *Archeologia della vite e del vino in Toscana e nel Lazio. Dalle tecniche dell'indagine archeologica alle prospettive della biologia molecolare*, Firenze, 377-389.
- Bats, M., 2012γ. Les Phocéens, Marseille et la Gaule (VIIe-IIIe s. av. J.-C.). *Pallas 89*, 145-156.
- Benoit, F., 1953. Le chapiteau ionique de Marseille. *CRAI 97-2*, 216-224.
- Benoit, F., 1966. Topographie antique de Marseille: le théâtre et le mur de Crinas. *Gallia 24-1*, 1-20.
- Benoit, F. & Rolland, H., 1950. XIIe circonscription. *Gallia 8*, 116-132.
- Bernard, L., Bouffier, S. & Tréziny, H., 2010. Grecs et indigènes dans le territoire de Marseille, στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Aix-en-Provence, 131-145.

- Bernard, L., Bouffier, S., Copetti, A., Isoardi, D. & Sacchetti, F., 2014. Aux frontières du territoire marseillais : rythmes grecs et rythmes celtiques entre le VIIe et le Ve siècle av. J.-C., στο D. Garcia & S. Bouffier (επιμ.), *Les territoires de Marseille antique*, Arles, 71-98.
- Bertucchi, G., 1992α. *Les amphores et le vin de Marseille. VIe s. avant J.-C. - IIe s. après J.-C.* Paris.
- Bertucchi, G., 1992β. Nécropoles et terrasses funéraires à l'époque grecque. Bilan sommaire des recherches, στο M. Bats, G. Bertucchi, G. Congès & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille grecque et la Gaule. Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule méridionale, Marseille, 18-23 novembre 1990, Études Massaliètes 3*, Aix-en-Provence, 123-137.
- Boissinot, P., 2005. Le pays des Ségobriges? La protohistoire du Bassin de Marseille, στο M.-P. Rothé & H. Tréziny (επιμ.), *CAG 13/3: Marseille et ses alentours*, Paris, 117-140.
- Boissinot, P., 2010. Des vignobles de Saint-Jean du Désert aux cadastres antiques de Marseille, στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Aix-en-Provence, 147-154.
- Boissinot, P., 2015. Le concept d'acculturation : son utilité et les limites dans son application à l'archéologie, στο R. Roure (επιμ.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats. Actes du colloque de Hyères, 15-18 septembre 2011, Études Massaliètes 12*, Aix-en-Provence, 145-152.
- Bouffier, S., Bernard, L. & Isoardi, D., 2015. Le site de Marseilleveyre entre Grecs et indigènes. État de la question, recherches récentes et nouvelles approches, στο R. Roure (επιμ.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats. Actes du colloque de Hyères, 15-18 septembre 2011, Études Massaliètes 12*, Aix-en-Provence, 21-30.
- Bouiron, M. & Gantès, L.-F., 2001. La topographie initiale de Marseille, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille, trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque international d'archéologie, Marseille, 3-5 novembre 1999, Études Massaliètes 7*, Aix-en-Provence, 23-34.
- Bouiron, M., 2013. Marseille, une «ville antique sans antiquités». Découvertes archéologiques et histoire urbaine, στο V. Dallet-Mann, F. Bancaud & M. Picker (επιμ.), *Marseille. Éclat(s) du mythe*, Aix-en-Provence, 41-55.
- Bouiron, M., 2021. Le développement de l'archéologie urbaine à Marseille et à Nice. *Les Nouvelles de l'archéologie, L'archéologie urbaine en mouvement* 164, 40-45.

- Βουτυράς, Μ. & Γουλιάκη-Βουτυρά, Α., 2011. *Η αρχαία ελληνική τέχνη και η ακτινοβολία της*. Θεσσαλονίκη.
- Brun, P. & Chaume, B., 2021. Signification sociale et implications des importations grecques et étrusques pour les sociétés ‘princières’ nord-alpines du Premier âge du Fer, στο P. Brun, B. Chaume & F. Sacchetti (επιμ.), *Vix et le phénomène princier. Actes du colloque international de Châtillon sur Seine, Bordeaux, 26-28 octobre 2016*, Pessac, 337-352.
- Brunel, J., 1948. Marseille et les fugitifs de Phocée. *RÉA* 50-1-2, 5-26.
- Buffat, L., Bouvard, E. & Ropiot, V., 2007. Béziers: La Courondelle. *Billan Scientifique de la Région Languedoc-Roussillon 2007*, 105-106.
- Bunson, M., 2002. *Encyclopedia of the Roman Empire*. New York.
- Camporeale, G., 2004. *The Etruscans Outside Etruria*. Los Angeles.
- Camporeale, G., 2015. The Etruscans and the Mediterranean, στο S. Bell & A. A. Carpino (επιμ.), *A Companion to the Etruscans*, Oxford, 67-86.
- Casevitz, M., 1985. *Le vocabulaire de la colonisation en grec ancien. Étude lexicologique: les familles de κτίζω et de οἰκέω-οἰκίζω*. Paris.
- Chaume, B., 2007. Essai sur l'évolution de la structure sociale hallstattienne, στο H.-L. Fernoux & C. Stein (επιμ.), *Aristocratie antique : Modèles et exemplarité sociale. Actes du colloque de Dijon, 25 novembre 2005*, Dijon, 25-55.
- Chausserie-Laprée, J., Nin, N. & Duval, S., 2019. Le pays des Ségobriges au premier âge du Fer, un laboratoire de la proto-urbanisation dans le Sud de la Gaule, στο M. C. Belarte, J. Noguera, R. Plana-Mallart & J. Sanmartí (επιμ.), *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC*, Tarragona, 19-53.
- Chevillon, J.-A., 2012. La Phase Postarchaïque du monnayage de Massalia. *RN* 168/169, 135-158.
- Chevillon, J.-A., 2014. Le monnayage de Marseille grecque et sa diffusion territoriale dans le milieu indigène du Sud-Est, στο S. Bouffier & D. Garcia (επιμ.), *Les territoires de Marseille antique*, Arles, 121-132.
- Chevillon, J.-A., 2022. Les premières oboles de Marseille à la tête du dieu-fleuve Lacydon. *CahNum* 231, 9-16.
- Clerc, M., 1971. *Massalia: histoire de Marseille dans l'Antiquité, des origines à la fin de l'Empire romain d'Occident I (Des origines jusqu'au IIIe siècle avant J.-C.)*. Marseille.
- Coles, A. J., 2020. *Roman Colonies in Republic and Empire*. Leiden.

- Collin-Bouffier, S. & Garcia, D., 2012. Greeks, Celts and Ligurians in South-East Gaul: Ethnicity and Archaeology, στο A. Hermay & G. R. Tsetschladze (επιμ.), *From The Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts, Colloquia Antiqua* 4, Leuven, 21-36.
- Costanzi, M., 2020. Mobility in the Ancient Greek World: Diversity of Causes, Variety of Vocabularies, στο F. De Angelis (επιμ.), *A Companion to Greeks Across the Ancient World*, Hoboken, 13-36.
- Coudin, F., 2009α. *Les Laconiens et la Méditerranée à l'époque archaïque*. Naples.
- Coudin, F., 2009β. Les vases laconiens entre Orient et Occident au VIe siècle av. J.-C.: Formes et Iconographie. *RA* 48-2, 227-263.
- Crielaard, J. P., 2009. The Ionians in the Archaic period. Shifting identities in a changing world, στο T. Derks & N. Roymans (επιμ.), *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, Amsterdam, 37-84.
- Daux, G., 1958. Notes de lecture: Le Trésor de Marseille à Delphes. *BCH* 82, 360-364.
- De Angelis, F., 2010α. Ancient Greek Colonization in the 21 Century: Some Suggested Directions. *Bollettino di Archaeologia* 1, 18-30.
- De Angelis, F., 2010β. Colonies and Colonization, Greek, στο M. Gagarin (επιμ.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Oxford, 251-256.
- Dedet, B. & Py, M., (επιμ.) 2008. *Les oppida du Gard, Archéologies Gardoises* 5. Nîmes.
- Dedet, B., Janin, T., Marchard, G. & Schwaller, M., 2012. La nécropole de Saint Julien à Pézenas en Languedoc du VIIIe au IVe siècles avant J.-C. Nécropole à incinération, pratiques funéraires, commerce étrusque, στο M. C. Rovira Hortalà, F. J. López Cachero & F. Mazière (επιμ.), *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*, Barcelona, 281-289.
- Dedet, B., 2015. Pratiques funéraires et identité culturelle: Marseille et les indigènes du Sud de la Gaule (IVe-IIe s. av. J.-C.), στο Rejane Roure (επιμ.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats. Actes du colloque de Hyères, 15-18 septembre 2011, Études Massaliètes* 12, Aix-en-Provence, 267-283.
- De Navarro, J. M., 1928. Massilia and Early Celtic Culture. *Antiquity* 2-8, 423-442.
- Demetriou, D., 2011. What is an emporion? A reassessment. *Historia* 60-3, 255-272.
- Demetriou, D., 2012. *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean. The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia*. Cambridge.

- Dickinson, O., 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and change between the twelfth and eighth centuries BC*. New York.
- Dietler, M., 1990. Driven by Drink: The Role of Drinking in the Political Economy and the Case of Early Iron Age France. *JAnthArch* 9, 352-406.
- Dietler, M., 1997. The Iron Age in Mediterranean France: Colonial Encounters, Entanglements, and Transformations. *Journal of World Prehistory* 11-3, 269-358.
- Dietler, M., 2005. The archaeology of colonization and the colonization of archaeology: theoretical challenges from an ancient Mediterranean colonial encounter, στο G. Stein (επιμ.), *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives*, Santa Fe, 33-68.
- Dietler, M., 2007. The Iron Age in the Western Mediterranean, στο W. Scheidel, I. Morris & R. P. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, 242-276.
- Dietler, M., 2010. *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*. Berkeley.
- Dietler, M., 2018. *Emporia: Spaces of Encounter and Entanglement*, στο É. Gailledrat, M. Dietler & R. Plana-Mallart (επιμ.), *The emporion in the Ancient Western Mediterranean. Trade and Colonial Encounters from the Archaic to the Hellenistic Period*, Montpellier, 231-242.
- Domínguez, A. J., 2004. Spain and France (including Corsica), στο M. H. Hansen & T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, New York, 157-171.
- Domínguez, A. J., 2012. The First Century of Massalia: Foundation, Arrival of Migrants and Consolidation of a Civic Identity, στο A. Hermay & G. R. Tsetschladze (επιμ.), *From The Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts, Colloquia Antiqua* 4, Leuven, 61-82.
- Dubuis, B., 2017. La Nécropole de Lavau ‘Zac du Moutot’ (Aube) au Bronze final et au Premier âge du Fer. *Bulletin de l'APRAB* 15, 125-133.
- Dubuis, B., Garcia, D. & Millet, É., 2015. Les contacts entre la Méditerranée archaïque et le monde celtique : le cas de la tombe de Lavau (Aube). *CRAI* 159-3, 1185-1212.
- Dubuis, B., Garnier, N., Barbier-Pain, D. & Frère, D., 2020. Le vin et le pouvoir: La tombe princière de Lavau (Ve siècle avant notre ère). *Archéopages* 47, 36-43.
- Dubuis, B., Millet, É. & Riquier, V., 2021. Le complexe funéraire de Lavau et la question du pôle aristocratique de Troyes, au Ve a.C., στο P. Brun, B. Chaume & F. Sacchetti (επιμ.), *Vix et le phénomène princier. Actes du colloque international de Châtillon sur Seine, Bordeaux, 26-28 octobre 2016*, Pessac, 59-76.

- Dumont, A., 1884. Vases grecs trouvés à Marseille. *BCH* 8, 188-194.
- Espérou, J. L., Nickels, A. & Roques, P., 1980. La nécropole du premier âge du fer de la “Cartoule” à Servian, Hérault. *Archéologie en Languedoc* 3, 93-102.
- Euzennat, M., 1976. Les fouilles de la Bourse à Marseille. *CRAI* 120-3, 529-552.
- Furtwängler, A. E., 1978. *Monnaies grecques en Gaule, le trésor d'Auriol et le monnayage de Massalia 525/520-460 av. J.-C.* Fribourg.
- Furtwängler, A. E., 2000. Le trésor d'Auriol et les types monétaires phocéens, στο A. Hermary & H. Tréziny (επιμ.), *Les cultes des cités phocéennes. Actes du colloque d'Aix-en-Provence- Marseille, 4-5 juin 1999*, Aix-en-Provence, 175-181.
- Gailledrat, É., 2018. Sailors and Landsmen in the Emporia of Southern Gaul, στο É. Gailledrat, M. Dietler & R. Plana-Mallart (επιμ.), *The emporion in the Ancient Western Mediterranean. Trade and Colonial Encounters from the Archaic to the Hellenistic Period*, Montpellier, 115-127.
- Gantès, L.-F., 1992. La topographie de Marseille grecque. Bilan des recherches (1829-1991), στο M. Bats, G. Bertucchi, G. Congès & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille grecque et la Gaule. Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule méridionale, Marseille, 18-23 novembre 1990*, *Études Massaliètes* 3, Aix-en-Provence, 71-88.
- Gantès, L.-F., Moliner, M. & Tréziny, H., 2001. Lieux et monuments publics de Marseille antique, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille, trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque international d'archéologie, Marseille, 3-5 novembre 1999*, *Études Massaliètes* 7, Aix-en-Provence, 205-212.
- Gantès, L.-F. & Moliner, M., 2014. Au VIe siècle av. J.-C., les premiers peintres sur céramique massaliète. *Revue Marseille* 244, 12-17.
- Garcia, D., 2006. Les Celtes de Gaule méditerranéenne - Définition et caractérisation, στο M. Szabó (επιμ.), *Celtes et Gaulois, l'Archéologie face à l'Histoire 3: Les Civilisés et les Barbares du Ve au IIe siècle avant J.-C. Actes de la table ronde de Budapest, 17-18 juin 2005*, Glux-en-Glenne, 63-76.
- Garcia, D. & Isoardi, D., 2010. Variations démographiques et production des céréales en Celtique méditerranéenne : le rôle de Marseille grecque?, στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Aix-en-Provence, 403-424.
- Garcia, D. & Bouffier, S., 2017. Territorial Variations: Natives and Greeks in the Mediterranean Celtic Region, στο S. Bouffier & D. Garcia (επιμ.), *Greek Marseille and Mediterranean Celtic Region*, New York, 55-76.

- Garcia, D. & Sourisseau, J.-C., 2017. The Exchanges on the Coastline of Southern Gaul in the First Iron Age: From the Hellenisation Concept to That of Mediterraneanisation, στο S. Bouffier & D. Garcia (επιμ.), *Greek Marseille and Mediterranean Celtic Region*, New York, 77-90.
- Gassner, V., 2009-2011. Velia. Fortifications and urban design. The development of the town from the late 6th to the 3rd c. BC. *Empúries* 56, 75-100.
- Graham, A. J., 1982. The colonial expansion of Greece, στο J. Boardman & N. G. L. Hammond (επιμ.), *CAH 3-3: The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, Cambridge, 83-162.
- Graham, A. J., 2001. *Collected Papers on Greek Colonization*. Leiden.
- Gras, M., 2023. Οι Ετρούσκοι: ταυτότητα και κυκλοφορίες, στο J.-P. Demoule, D. Garcia & A. Schnapp (επιμ.), *Μια ιστορία των πολιτισμών. Πώς η αρχαιολογία ανατρέπει τις γνώσεις μας*, Αθήνα, 419-425.
- Greco, E., 2023. Η ελληνική εξάπλωση, στο J.-P. Demoule, D. Garcia & A. Schnapp (επιμ.), *Μια ιστορία των πολιτισμών. Πώς η αρχαιολογία ανατρέπει τις γνώσεις μας*, Αθήνα, 401-407.
- Gomez, É. & Ugolini, D., 2020. Les premiers Grecs en France : le cas de Béziers I/Rhône. *Gaia* 22-23, 1-30.
- Goudineau, C., 1996. Gaul, στο A. K. Bowman, E. Champlin & A. Lintott (επιμ.), *CAH 10: The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69*, Cambridge, 464-502.
- Guilaine, J. & Rancoule, G., 1996. Les relations méditerranéennes pré-coloniales et les débuts de l'âge du Fer languedocien. Les influences puniques en Languedoc occidental. *Complutum* 7, 125-140.
- Guilaine, J., Carozza, L., Garcia, D., Gascó, J., Janin, T. & Mille, B., 2017. *Launac et le Launacien. Dépôts de bronzes protohistoriques du sud de la Gaule*. Montpellier.
- Hammond, N. G. L., 1975. End of Mycenaean Civilization: (b) The Literary Tradition for the Migrations, στο I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond & E. Sollberger (επιμ.), *CAH 2-2: The Middle East and the Aegean region c. 1380-1000 B.C.*, Cambridge, 678-712.
- Hansen, M. H., 2006. *Emporion*. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods, στο G. R. Tsetskhladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* 1, Leiden, 1-39.
- Hansen, M. H. & Nielsen, T. H., (επιμ.) 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. New York.

- Hermay, A., Hesnard, A. & Tréziny, H., 1999. *Marseille grecque. La cité phocéenne (600-49 av. J.-C.)*. Paris.
- Hermay, A., 2012. Lakydôn, dieu ou héros indigène dans Marseille grecque, στο A. Hermay & G. R. Tsetskhladze (επιμ.), *From The Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts, Colloquia Antiqua* 4, Leuven, 109-124.
- Hesnard, A., 1994. Une nouvelle fouille du port de Marseille, place Jules-Verne. *CRAI* 138-1, 195-217.
- Hesnard, A., Bernardi, P. & Maurel, C., 2001. La topographie du port de Marseille de la fondation de la cité à la fin du Moyen Âge, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille, trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque international d'archéologie, Marseille, 3-5 novembre 1999, Études Massaliètes* 7, Aix-en-Provence, 159-202.
- Hodge, A. T., 1998. *Ancient Greek France*. Duckworth.
- Hodos, T., 1999. Intermarriage in the Western Greek Colonies. *OJA* 18-1, 61-78.
- Hodos, T., 2006. *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*. London.
- Hodos, T., 2020α. Greeks and Cultural Development in the Pre-Roman Mediterranean, στο F. De Angelis (επιμ.), *A Companion to Greeks Across the Ancient World*, Hoboken, 483-497.
- Hodos, T., 2020β. *The Archaeology of the Mediterranean Iron Age. A Globalising World c. 1100-600 BCE*. Cambridge.
- Horden, P. & Purcell, N., 2004. *Μεσόγειος. Θάλαττα Πονηροδιδάσκαλος: Μελέτη της μεσογειακής ιστορίας*. Αθήνα.
- Knapp, B. & van Dommelen, P., 2010. Material connections: mobility, materiality and Mediterranean identities, στο P. van Dommelen & B. Knapp (επιμ.), *Material Connections in the Ancient Mediterranean. Mobility, Materiality and Identity*, London, 1-18.
- Knodell, A. R., 2021. *Societies in Transition in Early Greece. An Archaeological History*. Oakland.
- Koch, J. T., 2006. *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia* III. Santa Barbara.
- Kotsonas, A. & Mokrišová, J., 2020. Mobility, Migration, and Colonization, στο I. S. Lemos & A. Kotsonas (επιμ.), *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean I*, Hoboken, 217-246.
- Lagrand, C., 1986. Les habitats de Tamaris, L'Arquet et Saint-Pierre à Martigues, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Le territoire de Marseille grecque. Actes de la table ronde d'Aix-en-Provence, 16 mars 1985, Études Massaliètes* 1, Aix-en-Provence, 127-136.

- Lomas, K., 2004. Hellenism, Romanization and cultural identity in Massalia, στο K. Lomas (επιμ.), *Greek Identity in the Western Mediterranean: Papers in honour of Brian Shefton*, Leiden, 475-498.
- Luraghi, N., 1996. Partage du sol et occupation du territoire dans les colonies grecques d'Occident au VIIIe siècle, στο M. Broze (επιμ.), *Les moyens d'expression du pouvoir dans les sociétés anciennes*, Leuven, 213-219.
- Mac Sweeney, N., 2016. Anatolian-Aegean interactions in the Early Iron Age: Migration, Mobility, and the Movement of People, στο B. P. C. Molloy (επιμ.), *Of Odysseys and Oddities. Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*, Oxford, 411-433.
- Mac Sweeney, N., 2017. Separating Fact from Fiction in the Ionian Migration. *Hesperia* 86-3, 379-421.
- Malkin, I., 1987. *Religion and Colonization in Ancient Greece*. Leiden.
- Malkin, I., 1990. Missionnaires Païens dans la Gaule Grecque, στο I. Malkin (επιμ.), *La France et la Méditerranée. Vingt-sept siècles d'interdépendance*, Leiden, 42-52.
- Malkin, I., 2002. A Colonial Middle Ground: Greek, Etruscan, and Local Elites in the Bay of Naples, στο C. L. Lyons & J. K. Papadopoulos (επιμ.), *The Archaeology of Colonialism*, Los Angeles, 151-181.
- Malkin, I., 2004. Postcolonial Concepts and Ancient Greek Colonization. *Modern Language Quarterly* 65-3, 341-364.
- Malkin, I., 2009. Foundations, στο K. A. Raaflaub & H. van Wees (επιμ.), *A Companion to Archaic Greece*, Chichester, 373-394.
- Malkin, I., 2011. *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean*. New York.
- Malkin, I., 2016α. Greek colonisation: The Right to Return, στο L. Donnellan, V. Nizzo & G.-J. Burgers (επιμ.), *Conceptualising early Colonisation*, Brussels, 27-50.
- Malkin, I., 2016β. Migration and Colonization: Turbulence, Continuity, and the Practice of Mediterranean Space (11th- 5th Century BCE), στο M. Dabag, D. Haller, N. Jaspert & A. Lichtenberger (επιμ.), *New Horizons. Mediterranean Research in the 21th Century*, Paderborn, 285-307.
- Malkin, I., 2020. Women and the foundation of Greek Colonies, στο M. Costanzi & M. Dana (επιμ.), *Une autre façon d'être Grec : interactions et productions des Grecs en milieu colonial. Actes du colloque international organisé à Amiens (Université de Picardie Jules Verne/TRAME) et Paris (ANHIMA), 18-19 novembre 2016*, Leuven, 235-255.

- Marchard, G. & Schwaller, M., 1994. Les nécropoles à incinération du premier Âge du Fer en Languedoc occidental. Les exemples d'Agde et Pézenas, στο J. de la Genière (επιμ.), *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc). Actes du Colloque international du Centre de recherches archéologiques de l'université de Lille III, Lille, 2-3 décembre 1991*, Naples, 221-228.
- Mauersberg, M., 2015. The *Ktisis* of Massalia Revisited: What to do with Contradictory Ancient Sources?. *Ancient West & East* 14, 145-168.
- Mazière, F. & Gomez, É., 2001. Agde: Nécropole du Bousquet. *Billan Scientifique de la Région Languedoc-Roussillon 2001*, 120-121.
- Mellinard, P., Sillano, B., Tréziny, H. & Weydert, N., 2007. Marseille grecque. Découvertes de nouveaux vestiges emblématiques. *Archéopages* 20, 20-25.
- Μιχέλη, Α., 2020. *Αρχαιότητες και δημόσια σύγχρονη τέχνη. Ένα άλλο βλέμμα για τους αρχαιολογικούς χώρους*. Μυτιλήνη.
- Moatti, C., 2012. Mobilités et circulations: approches historiographiques et conceptuelles, στο L. Capdetrey & J. Zurbach (επιμ.), *Mobilités grecques. Mouvements, réseaux, contacts en Méditerranée, de l'époque archaïque à l'époque hellénistique*, Bordeaux, 39-52.
- Moliner, M., 2001. Les nécropoles grecques et romaines de Marseille, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille, trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque international d'archéologie, Marseille, 3-5 novembre 1999*, *Études Massaliètes* 7, Aix-en-Provence, 337-354.
- Moliner, M., (επιμ.) 2003. *La nécropole de Sainte-Barbe à Marseille (IVe s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C.)*, *Études Massaliètes* 8. Aix-en-Provence.
- Moliner, M., 2013α. La terre des ancêtres : à propos des nécropoles antiques de Marseille, στο S. Bouffier & A. Hermary (επιμ.), *L'Occident grec de Marseille à Mégara Hyblaea. Hommages à Henri Tréziny*, Aix-en-Provence, 35-55.
- Moliner, M., 2013β. Les nécropoles antiques de Marseille. *Archéothéma* 29, 33-39.
- Morel, J.-P., 1981. Le commerce étrusque en France, en Espagne et en Afrique, στο L. S. Olschki (επιμ.), *L'Etruria mineraria : atti del XII Convegno di studi etruschi e italici, Firenze, Populonia, Piombino, 16-20 giugno 1979*, Firenze, 463-508.
- Morel, J.-P., 2006. Phocaean Colonisation, στο G. R. Tsetskhladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* 1, Leiden, 358-428.
- Morris, I., 2003. Mediterraneanization. *Mediterranean Historical Review* 18-2, 30-55.

- Osborne, R., 1996. Pots, trade and the archaic Greek economy. *Antiquity* 70, 31-44.
- Osborne, R., 1998. Early Greek Colonization? The nature of Greek settlement in the West, στο N. Fisher & H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, London, 251-269.
- Özyigit, Ö., 1994. The city walls of Phokaia. *REA* 96-1-2, 77-109.
- Papadopoulos, J. K., 2015. Greece in the Early Iron Age: Mobility, Commodities, Politics, and Literacy, στο A. B. Knapp & P. van Dommelen (επιμ.), *The Cambridge Prehistory of the Bronze & Iron Age Mediterranean*, Cambridge, 178-195.
- Pappa, E., 2013. *Early Iron Age Exchange in the West. Phoenicians in the Mediterranean and the Atlantic*. Ancient Near Eastern Studies, Supplement Series 43. Leuven.
- Pare, C., 1997. La dimension européenne du commence grec à la fin de la période archaïque et pendant le début de la période classique, στο P. Brun & B. Chaume (επιμ.), *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les VIe et Ve siècles avant J.-C. en Europe centre-occidentale. Actes du colloque de Châtillon-sur-Seine, 27-29 octobre 1993*, Paris, 261-286.
- Pare, C., 2003. Tumulus Burial and the Question of the Start of the Hallstatt Culture, στο J. Bourgeois, I. Bourgeois & B. Cherretté (επιμ.), *Bronze Age and Iron Age Communities in North-Western Europe*, Brussels, 75-110.
- Pomey, P. & Poveda, P., 2018. Gyptis: Sailing Replica of a 6th-century-BC Archaic Greek Sewn Boat. *IJNA* 47-1, 45-56.
- Py, M., 2001. Les amphores massaliètes, στο M. Py, A. M. Adroher Auroux & C. Sanchez (επιμ.), *Diconer²: Corpus des Céramiques de l'Âge du Fer de Lattes (fouilles 1963-1999)* 1, Lattara 14, Lattes, 129-239.
- Py, M., 2012. *Les Gaulois du Midi. De la fin de l'Age du Bronze à la conquête romaine*. Paris.
- Rageot, M., Mötsch, A., Schorer, B., Bardel, D., Winkler, A., Sacchetti, F., Chaume, B., Della Casa, P., Buckley, S., Cafisso, S., Fries-Knoblach, J., Krausse, D., Hoppe, T., Stockhammer, P. & Spiteri, C., 2019. New insights into Early Celtic consumption practices: Organic residue analyses of local and imported pottery from Vix-Mont Lassois. *PLoS ONE* 14-6, e0218001.
- Richard, J.-C. & Chevillon, J.-A., 2005. Du Lacydon à Marseille, les émissions grecques en Gaule du Vème siècle av. J.-C., στο C. A. Asins, C. M. Alonso & P. O. Morán (επιμ.), *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003. Actas- Proceedings- Actes 1*, Madrid, 295-302.

- Rohaut, L., 2017. *Les naïskoi votifs de Marseille : étude des édicules avec femme assise dans les cités phocéennes, ioniennes et éoliennes à l'époque archaïque*. Διδακτορική Διατριβή. Marseille, Aix-Marseille Université.
- Riva, C., 2010. Trading settlements and the materiality of wine consumption in the north Tyrrhenian Sea region, στο P. van Dommelen & B. Knapp (επιμ.), *Material Connections in the Ancient Mediterranean. Mobility, Materiality and Identity*, London, 210-232.
- Rolley, C., 1992. Le rôle de la voie rhodanienne dans les relations de la Gaule et de la Méditerranée (VIIe : Ve S. av. J.-C.), στο M. Bats, G. Bertucchi, G. Congès & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille grecque et la Gaule. Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule méridionale, Marseille, 18-23 novembre 1990, Études Massaliètes 3*, Aix-en-Provence, 411-418.
- Rolley, C., 2003. *La tombe princière de Vix*. Paris.
- Rose, C. B., 2008. Separating Fact from Fiction in the Aiolian Migration. *Hesperia* 77-3, 399-430.
- Rouillard, P., 2018. The Emporion: Some Uses of the Term, στο É. Gailledrat, M. Dietler & R. Plana-Mallart (επιμ.), *The emporion in the Ancient Western Mediterranean. Trade and Colonial Encounters from the Archaic to the Hellenistic Period*, Montpellier, 19-24.
- Rouillard, P., 2020. Un emporion et les autres, στο M. Costanzi & M. Dana (επιμ.), *Une autre façon d'être Grec : interactions et productions des Grecs en milieu colonial. Actes du colloque international organisé à Amiens (Université de Picardie Jules Verne/TRAME) et Paris (ANHIMA), 18-19 novembre 2016*, Leuven, 13-31.
- Sacchetti, F., 2021. Le “phénomène princier” et les importations méditerranéennes entre approches théoriques et données archéologiques : essai de modélisation des contacts à longue distance dans l'intérieur européen, στο P. Brun, B. Chaume & F. Sacchetti (επιμ.), *Vix et le phénomène princier. Actes du colloque international de Châtillon sur Seine, Bordeaux, 26-28 octobre 2016*, Pessac, 311-335.
- Sacchetti, F. & Sourisseau, J.-C., 2013. Sur les importations d'amphores en contextes hallstattiens : regards croisés depuis le Midi de la Gaule et le bassin nord-adriatique, στο A. Colin, F. Verdin (επιμ.), *L'âge du Fer en Aquitaine et sur ses marges. Mobilité des hommes, diffusion des idées, circulation des biens dans l'espace européen à l'âge du Fer. Actes du XXXVe colloque de l'AFEAF, Bordeaux, 2-5 juin 2011*, Bordeaux, 643-664.
- Salmon, E. T., 1969. *Roman colonization under the Republic*. London.

- Sanmartí, J., 2009. Colonial Relations and Social Change in Iberia (Seventh to Third Centuries BC), στο M. Dietler & C. López-Ruiz (επιμ.), *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*, Chicago, 49-88.
- Sanmartí, J., 2020. The Phocaeans in the Far Western Mediterranean, στο F. De Angelis (επιμ.), *A Companion to Greeks Across the Ancient World*, Hoboken, 385-407.
- Scherrer, N., Sillano, B., Bouiron, M., Castrucci, C. & Paone, F., 2011. Introduction. Marseille ou la connaissance de la ville, στο M. Bouiron, F. Paone, B. Sillano, C. Castrucci & N. Scherrer (επιμ.), *Fouilles à Marseille : la ville médiévale et moderne*, Aix-en-Provence, 21-33.
- Séjalon, P., Bel, V. & Garnier, N., 2020. Le vin dans les pratiques funéraires. Enquête pluridisciplinaire sur des ensembles de la Celtique méditerranéenne. *Archéopages* 47, 44-57.
- Scott, M., 2014. *Delphi: A History of the Center of the Ancient World*. Princeton.
- Shaw, I. & Jameson, R. (επιμ.), 1999. *A Dictionary of Archaeology*. Oxford.
- Shefton, B. B., 1994. Massalia and Colonization in the North-Western Mediterranean, στο G. R. Tsetskhladze & F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonization. Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford, 61-86.
- Sourisseau, J.-C., 1997α. *Recherches sur les amphores de Provence et de basse vallée du Rhône aux périodes archaïque et classique (fin VIIe -début IVe s. av. J.-C.) I: synthèse*. Διδακτορική Διατριβή. Marseille, Aix-Marseille Université.
- Sourisseau, J.-C., 1997β. *Recherches sur les amphores de Provence et de basse vallée du Rhône aux périodes archaïque et classique (fin VIIe -début IVe s. av. J.-C.) II-1: la documentation archéologique*. Marseille. Διδακτορική Διατριβή. Marseille, Aix-Marseille Université.
- Sourisseau, J.-C., 1997γ. *Recherches sur les amphores de Provence et de basse vallée du Rhône aux périodes archaïque et classique (fin VIIe -début IVe s. av. J.-C.) II-2: la documentation archéologique. Arles, Martigues, Saint-Blaise et les découvertes sous-marines*. Διδακτορική Διατριβή. Marseille, Aix-Marseille Université.
- Thollard, P., 2009. *La Gaule selon Strabon. Du texte à l'archéologie. Géographie, livre IV. Traduction et études*. Aix-en-Provence.
- Tilly, C., 1978. Migration in modern European history, στο W. McNeill & R. Adams (επιμ.), *Human Migration: patterns and politics*, Bloomington, 48-74.
- Tréziny, H., 1995. La topographie de Marseille antique de sa fondation (600 av. J.-C.) à l'époque romaine. *Méditerranée* 82, 41-52.

- Tréziny, H., 1996. Les fouilles de la Bourse à Marseille (1977-1994). *CRAI* 140-1, 225-250.
- Tréziny, H., 1997. Marseille grecque topographie et urbanisme à la lumière des fouilles récentes. *RA* 1, 185-201.
- Tréziny, H., 2001α. Les caves Saint-Sauveur et les forums de Marseille, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille, trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque international d'archéologie, Marseille, 3-5 novembre 1999, Études Massaliètes* 7, Aix-en-Provence, 213-223.
- Tréziny, H., 2001β. Les fortifications de Marseille dans l'Antiquité, στο M. Bats & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille, trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque international d'archéologie, Marseille, 3-5 novembre 1999, Études Massaliètes* 7, Aix-en-Provence, 45-57.
- Tréziny, H., 2009. La pierre de construction à Marseille de l'Antiquité aux Temps modernes, στο P. Jockey (επιμ.), *Λευκός Λίθος. Marbles et autres roches de la Méditerranée antique : études interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque international de l'Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity, Athens, June 2006*, Aix-en-Provence, 203-212.
- Tréziny, H., 2009-2011. Marseille antique. Topographie, urbanisme, architecture. *Empúries* 56, 41-54.
- Tréziny, H., 2010. Note sur les céramiques indigènes présentes à Marseille, στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, Aix-en-Provence, 509.
- Tréziny, H., 2012α. L'espace périurbain de Marseille, στο M. C. Belarte & R. P. Mallart (επιμ.), *Le paysage périurbain en Méditerranée occidentale pendant la Protohistoire et l'Antiquité. Actes du Colloque international Institut Catalan d'Archéologie Classique Tarragone, 6-8 mai 2009*, Tarragone, 319-330.
- Tréziny, H., 2012β. Topography and Town Planning in Ancient Marseilles, στο A. Hermay & G. R. Tsetskhladze (επιμ.), *From The Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts, Colloquia Antiqua* 4, Leuven, 83-107.
- Tréziny, H., 2019. Les fortifications antiques de Marseille et leurs relations avec les constructions régionales. *BCH* 143-1, 347-360.
- Tsetskhladze, G. R., 2006. Revisiting Ancient Greek Colonisation, στο G. R. Tsetskhladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* 1, Leiden, xxiii-lxxxiii.

- Ugolini, D., Fédière, G. & Fédière, P. 1997. Le cratère corinthien de Puisserguier, στο D. Ugolini (επιμ.), *Languedoc occidental proto- historique. Fouilles et recherches récentes. (VIe- IVe s. av. J.-C.). Travaux du Centre Camille Jullian* 19, Aix-en-Provence, 67-76.
- Ugolini, D., 2012. D'Agde à Béziers: les Grecs en Languedoc occidental (de 600 à 300 av. J.-C.), στο A. Hermary & G. R. Tsetschladze (επιμ.), *From The Pillars of Hercules to the Footsteps of the Argonauts, Colloquia Antiqua* 4, Leuven, 163-203.
- Ugolini, D. & Olive, C., 2012. Béziers I : la ville grecque (600/575-300 av. J.-C.), στο D. Ugolini & C. Olive (επιμ.), *CAG* 34/4: *Béziers*, Paris, 98-108.
- Ugolini, D., 2015. L'identité face au commerce: exemples languedociens, στο R. Roure (επιμ.), *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats. Actes du colloque d'Hyères, 15-18 septembre 2011, Études massaliètes* 12, Aix-en-Provence, 229-238.
- Ugolini, D., 2018. The Greeks West of the Rhone (F). Genesis, Evolution and End of a Greek Area. *Journal of Greek Archaeology* 3, 203-245.
- Ugolini, D. & Gomez, É., 2021. *Béziers I. La première Rhòde d'Occident. Hommage à Christian Olive*. Rome.
- van Dommelen, P., 2002. Ambiguous matters: colonialism and local identities in Punic Sardinia, στο C. L. Lyons & J. K. Papadopoulos (επιμ.), *The Archaeology of Colonialism*, Los Angeles, 121-147.
- van Dommelen, P., 2006. Colonial Matters: Material Culture and Postcolonial Theory in Colonial Situations, στο C. Tilley, W. Keane, S. Küchler, M. Rowlands & P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, London, 104-124.
- van Dommelen, P., 2012. Colonialism and Migration in the Ancient Mediterranean. *Annual Review of Anthropology* 41, 393-409.
- Vanschoonwinkel, J., 2006α. Greek Migration to Aegean Anatolia in the Early Dark Age, στο G. R. Tsetschladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* 1, Leiden, 115-141.
- Vanschoonwinkel, J., 2006β. Mycenaean Expansion, στο G. R. Tsetschladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* 1, Leiden, 41-113.
- Vasseur, G., 1914. L'origine de Marseille: fondation des premiers comptoirs ioniens de Massalia vers le milieu du VIIe siècle. Résultats de fouilles archéologiques exécutées à Marseille dans le Fort Saint-Jean. *Annales du Musée d'histoire naturelle de Marseille* 13, Marseille.

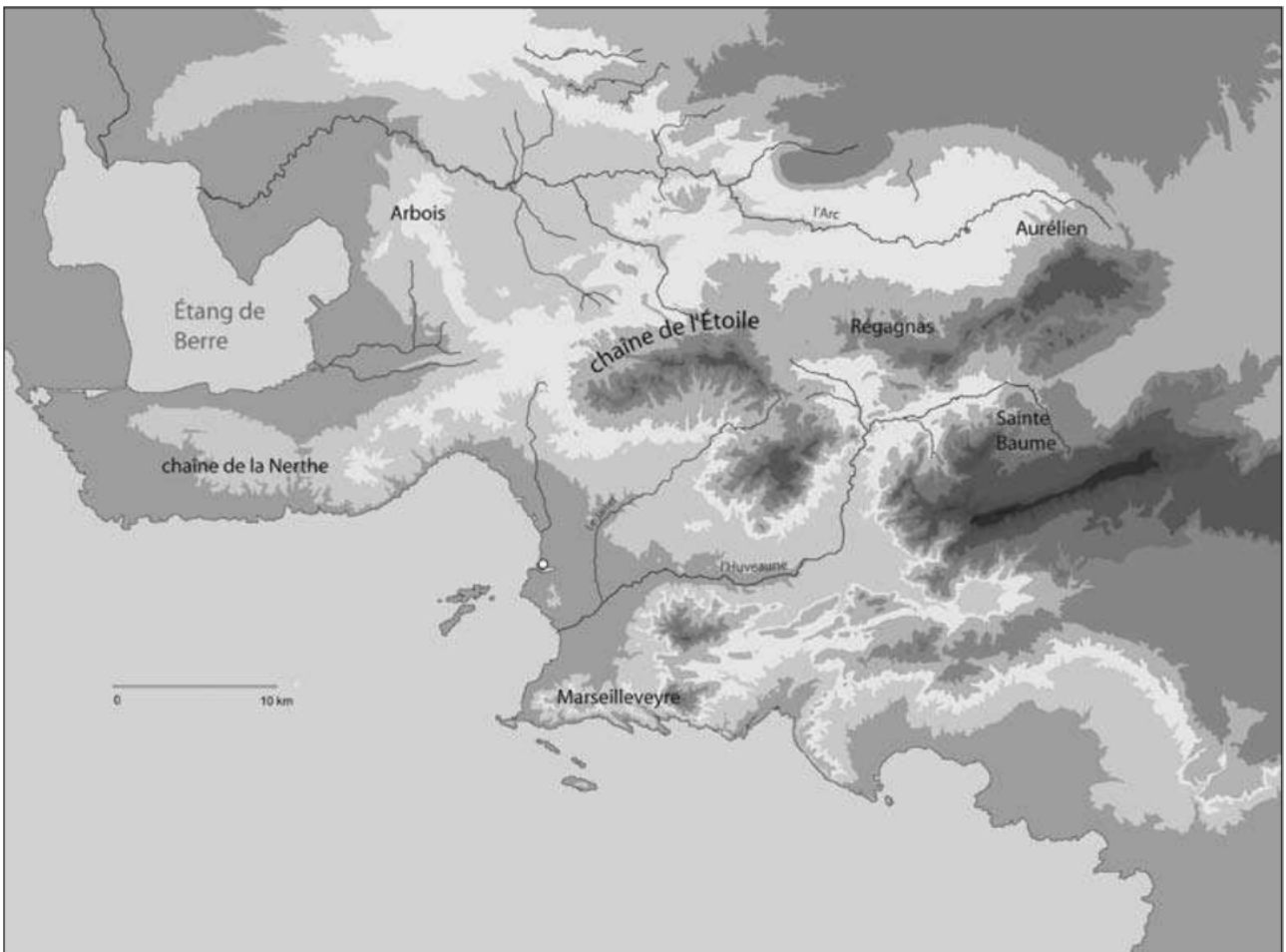
- Verger, S., 2003. Des objets gaulois dans les sanctuaires archaïques de Grèce, de Sicile et d'Italie. *CRAI* 147-1, 525-573.
- Verger, S., 2013. Les Grecs en Gaule au VIIe siècle avant J.-C. : sites de contact, pratiques d'hospitalité, motivations économiques, στο S. Verger & L. Pernet (επιμ.), *Une Odyssée gauloise. Parures de femmes à l'origine des premiers échanges entre la Grèce et la Gaule*, Paris, 30-35.
- Verger, S., 2020. L'équipe qui fabriqua le cratère de Vix : habitudes scripturales, traditions stylistiques, organisation et localisation de l'atelier. *RA* 70-2, 263-324.
- Villard, F., 1992. La céramique archaïque de Marseille, στο M. Bats, G. Bertucchi, G. Congès & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille grecque et la Gaule. Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule méridionale, Marseille, 18-23 novembre 1990, Études Massaliètes* 3, Aix-en-Provence, 163-170.
- Wells, P. S., 2020. Greeks in Iron Age Central Europe: Patterns of Interaction and Change, στο F. De Angelis (επιμ.), *A Companion to Greeks Across the Ancient World*, Hoboken, 199-220.
- Wilson, J.-P., 2006. Ideologies of Greek Colonization, στο G. Bradley, and J.-P. Wilson (επιμ.), *Greek and Roman Colonization: Origins, Ideologies and Interactions*, Swansea, 25-57.
- Young, R. J. C., 2007. *Μεταποικιακή θεωρία: Μια ιστορική εισαγωγή*. Αθήνα.

Παράρτημα

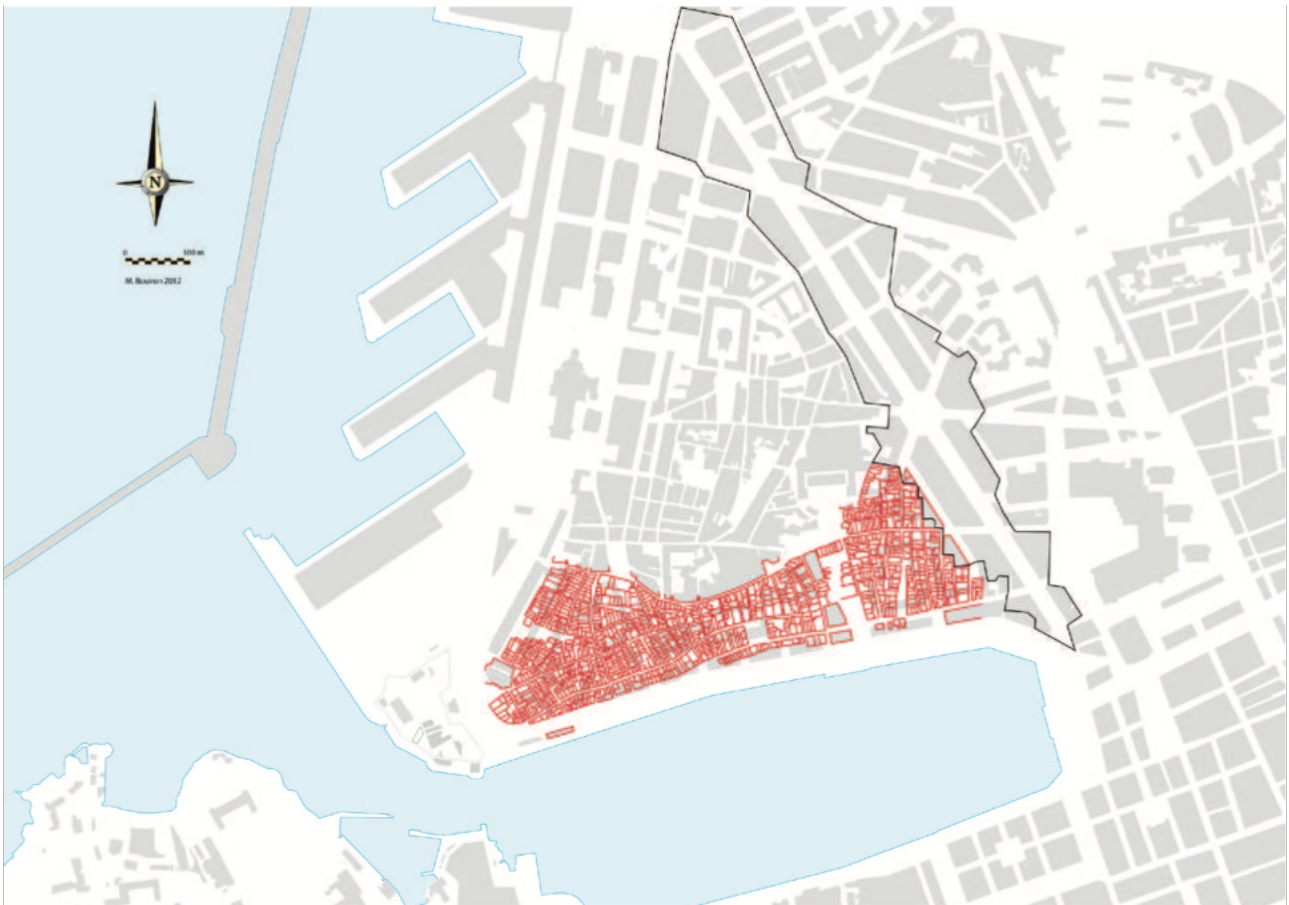
I. Εικόνες

Εικ. 1. Η περιοχή της Γαλατίας το 58 π.Χ., την παραμονή των Γαλατικών Πολέμων.

Εικ. 2. Η λεκάνη της Μασσαλίας.

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση των δύο φάσεων καταστροφής στο εσωτερικό της Μασσαλίας.
Με περίγραμμα: η κατεστραμμένη ζώνη στο πλαίσιο της διάνοιξης της οδού Impériale/
République. Με κόκκινο: η κατεστραμμένη περιοχή κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου
Πολέμου.

Εικ. 4. Χάρτης με τις ανασκαμμένες περιοχές στο εσωτερικό της Μασσαλίας. Τα διαφορετικά χρώματα δηλώνουν τις εκάστοτε χρονικές περιόδους πραγματοποίησης των ανασκαφών.

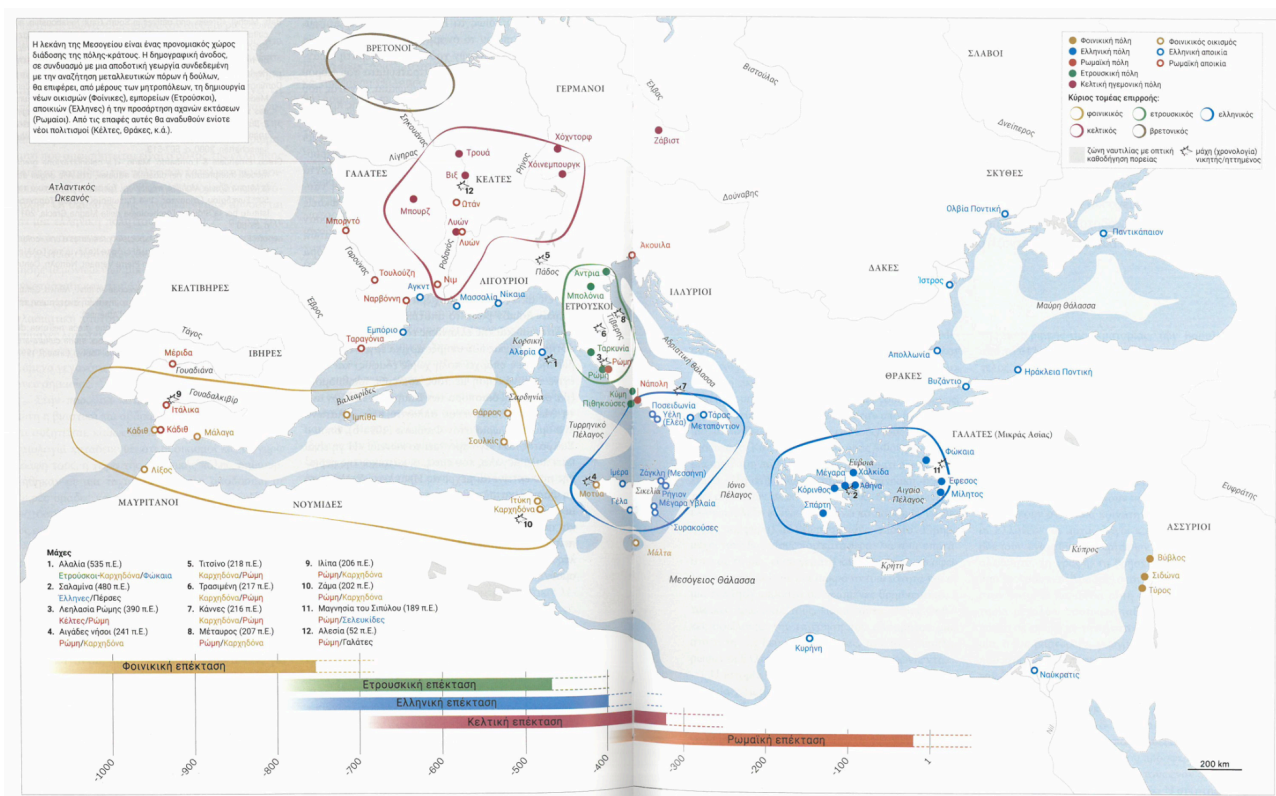
Εικ. 5. Ο «Κήπος των Ερειπίων» (Jardin des Vestiges).

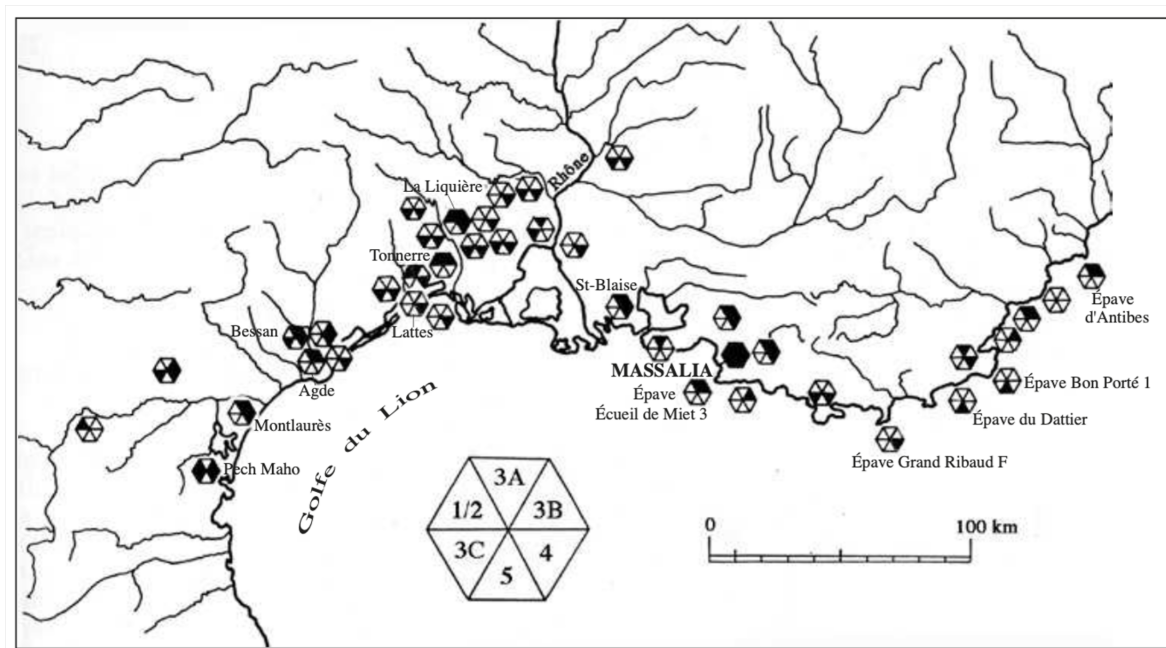
Εικ. 6. Ο χάρτης της περιοχής της Ιωνίας. Με λευκό κύκλο σημειώνονται οι πόλεις-μέλη της Δωδεκάπολης.

Εικ. 7. Χάρτης της Μεσογείου. Με πράσινο: ελλαδικός χώρος και ελληνική εξάπλωση. Με κόκκινο: ετρουσκικά εδάφη. Με καφέ: φοινικικά εδάφη και φοινικική εξάπλωση. Με κύκλο: περιοχές όπου έχουν εντοπιστεί ετρουσκικά προϊόντα. Με βέλος: κατευθύνσεις της ετρουσκικής εξάπλωσης και της διανομής των ετρουσκικών προϊόντων.

Εικ. 8. Χάρτης της Μεσογείου. Με πράσινο: ελληνική εξάπλωση και ελληνικές θέσεις. Με κόκκινο: ετρούσκωνική εξάπλωση και ετρούσκωνικές θέσεις. Με κίτρινο: φοινικική εξάπλωση και φοινικικές θέσεις.

Εικ. 9. Χάρτης εξάπλωσης των ετρούσκωνικών αμφορέων και των εκάστοτε τύπων τους στη νότια Γαλατία.

Εικ. 10. Χάρτης με τις νεκροπόλεις αυτόχθονων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (π. 650-575 π.Χ.) μεταξύ των ποταμών Hérault και Aude.

Με μαύρα αστέρια: νεκροπόλεις με τάφους, στους οποίους έχουν εντοπιστεί ελληνικά αγγεία. 1: Agde-Peyrou, 2. Agde-Bousquet, 3. Servian-Cartoule, 4. Pézenas-Saint-Julien, 5. Béziers-Courondelle, 6. Mailhac-Grand Bassin I, 7. Puisserguier-Prade.

Εικ. 11. Χειροποίητος αμφορέας- απομίμηση ελληνικού πιθανώς από τη Λέσβο από τη νεκρόπολη Agde-Bousquet. 650-625 π.Χ.

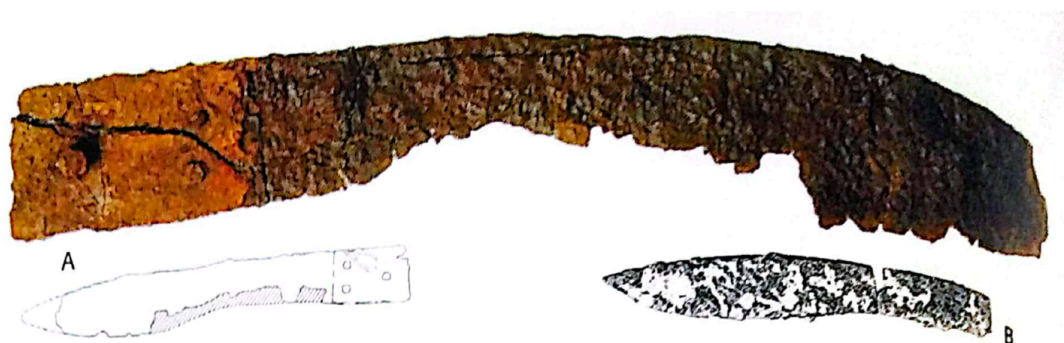
Εικ. 12. Πρωτοκορινθιακός σκύφος από τη νεκρόπολη Béziers-Courondelle. 650-625 π.Χ.

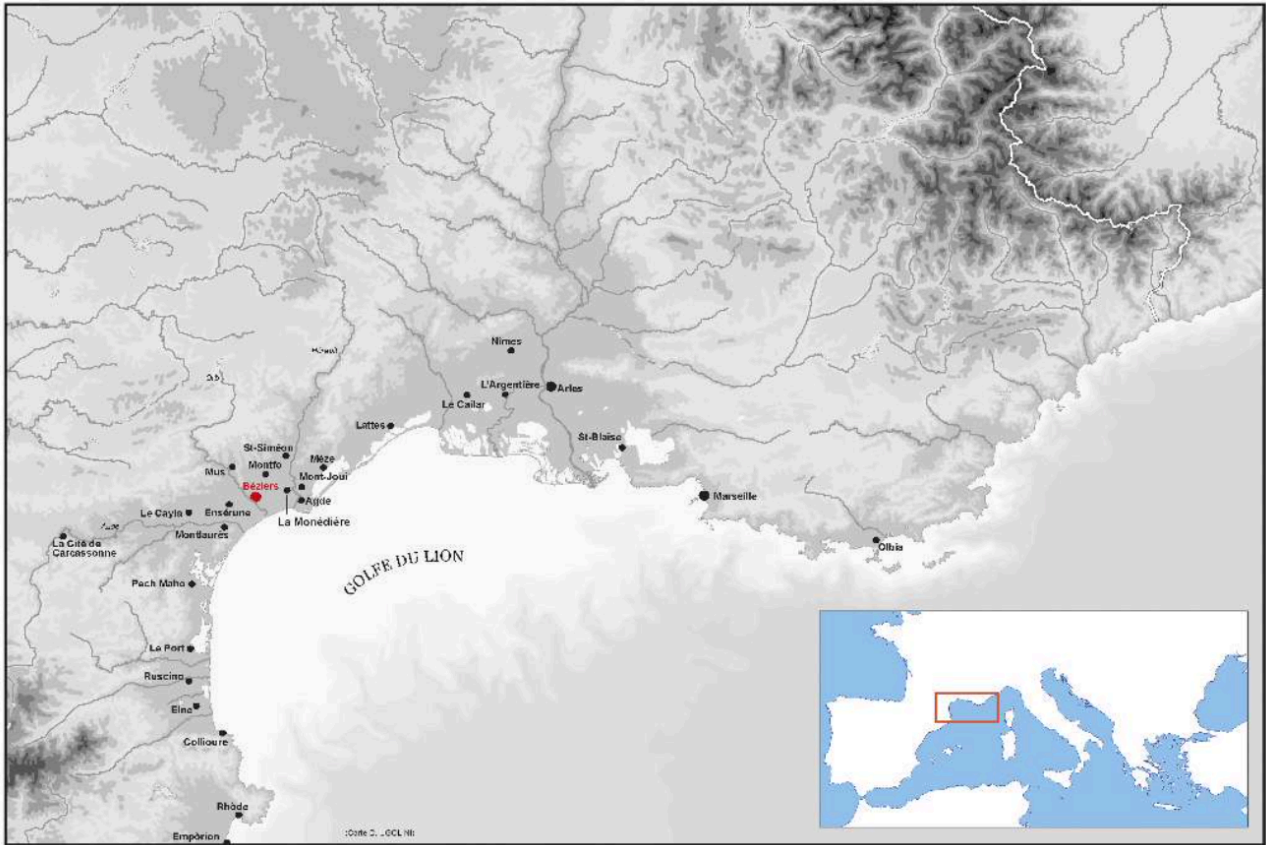
Figure 3. Map of Launacian and peripheral deposits. Their number varies according to publications and some are poorly documented. This image tries a synthesis (after *Odyssee gauloise*: fig. p. 106 and p. 173; Guilaine *et al.* 2017: 111–122 and fig. 3; Ugolini and Olive 2013 (eds): 479 (Artenac/Grotte du Pontil)). (Map D. Ugolini).

1: Launac; 2: Montbazin; 3: around Montpellier; 4: La Boissière; 5: Patut-de-Vacquières (Vacquières); 6: La Cadière-et- Cambo; 7: Loupian; 8: Rochelongue (Agde); 9: Montloubat (Cers); 10: Vias; 11: Bantarès (Péret); 12: Roque-Courbe (Saint- Saturnin); 13: Croix de Mus (Murviel-lès-Béziers); 14: Bellevue (Quarante); 15: Viel-mur/Briatexte; 16: Rieux Minervois; 17: Carcassonne; 18: Les Justices (Leuc); 19: Auriac (Carcassonne); 20: Notre-Dame-de-Marcelle (Limoux); 21: Castellas (Espérasa); 22: Grotte de la Chapelle (Axat); 23: Clapassès (Sougraigne); 24: Teixouns (Pollestres); 25: Sainte-Raphine (Durban-Corbières); 26: Roc-Coumbach (Durban-Corbières); 27: Villeneuve (Rouffiac-des-Corbières); 28: Artenac or Grotte du Pontil (Saint-Pons-de-Thomières); 29: Grotte de l'Herm (L'Herm); 30: Le Peyré (Sabarat); 31: Les Arz (Uchentein); 32: Montagne des Cordes (Fontvieille); 33: Berre-L'Étang; 34: Around Limoux; 35: Albi.

Εικ. 13. Χάρτης με τις γαλατικές θέσεις εντοπισμού «λονακιανών» αντικειμένων.

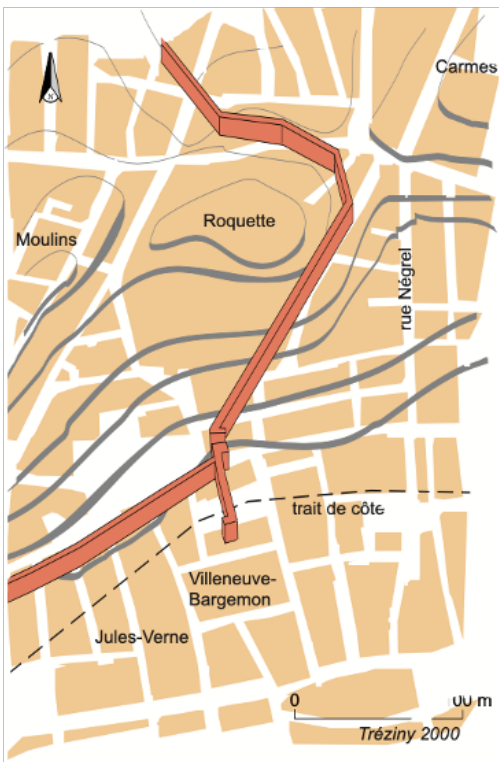
Εικ. 14. Α: Σιδερένιο ελληνικό εγχειρίδιο από τη νεκρόπολη Agde-Peyrou. Β: Παρόμοιο εγχειρίδιο από τη Γέλα.

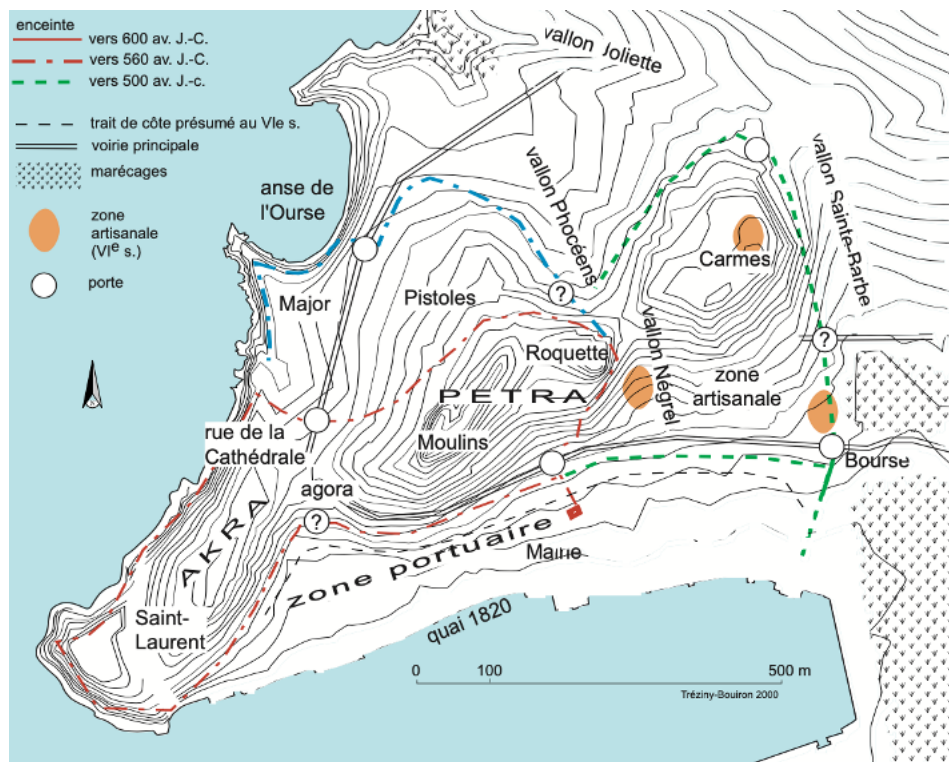
Εικ. 15. Η θέση της πόλης Béziers.

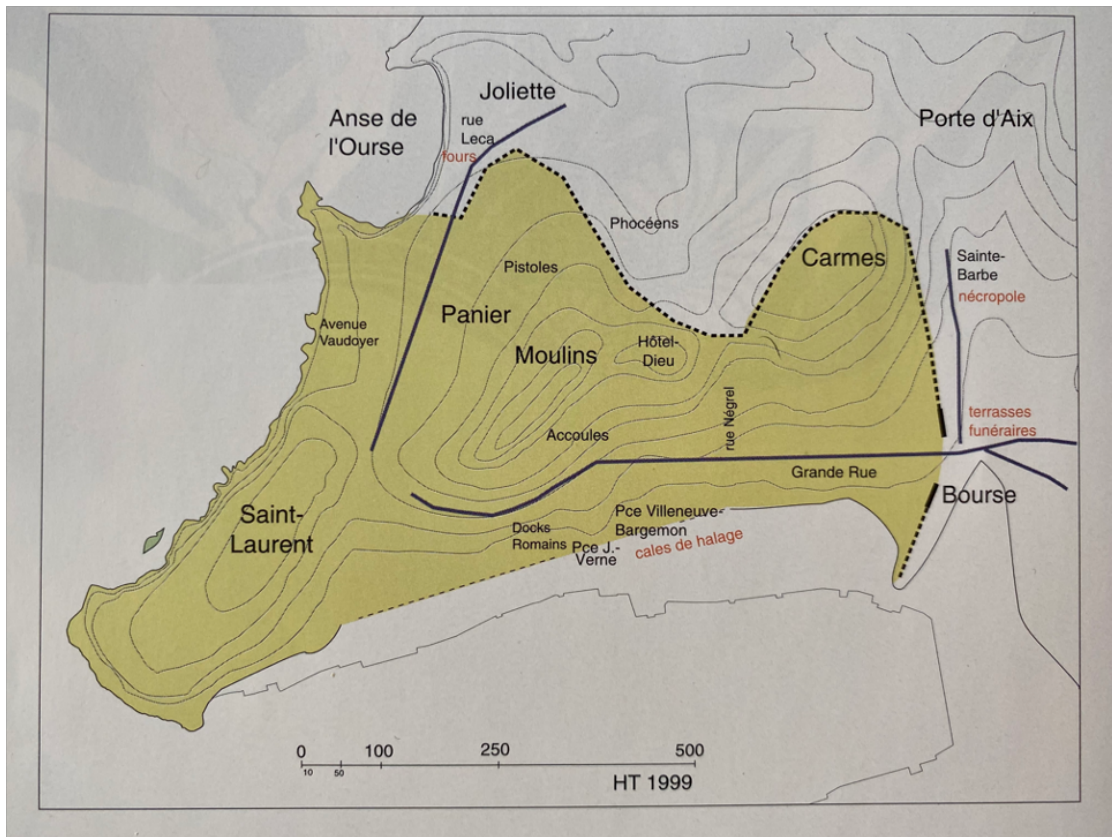
Εικ. 16. Θραύσμα πρωτοκορινθιακής
οινοχόης από τον λόφο Saint-Jacques. 640
π.Χ.

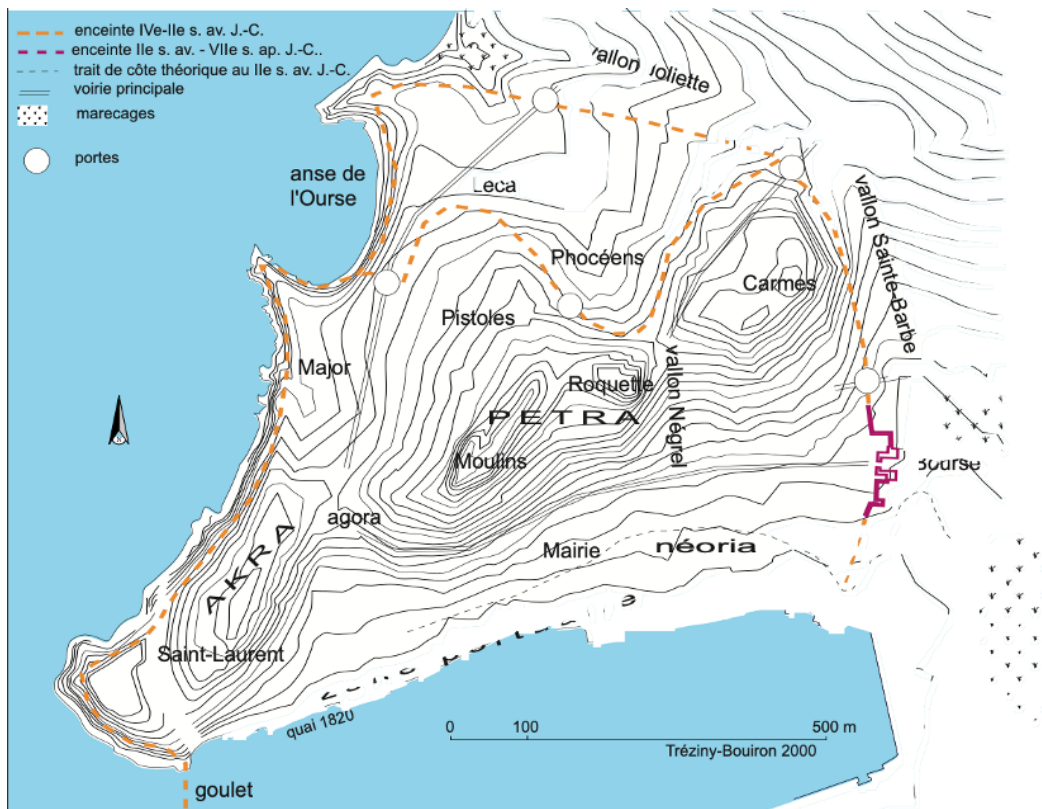
Εικ. 17. Θεωρητική αναπαράσταση του παράκτιου- ανατολικότερου ορίου της οχύρωσης του πρώτου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ., μεταξύ του λόφου Roquette και της πλατείας Villeneuve-Bargemon.

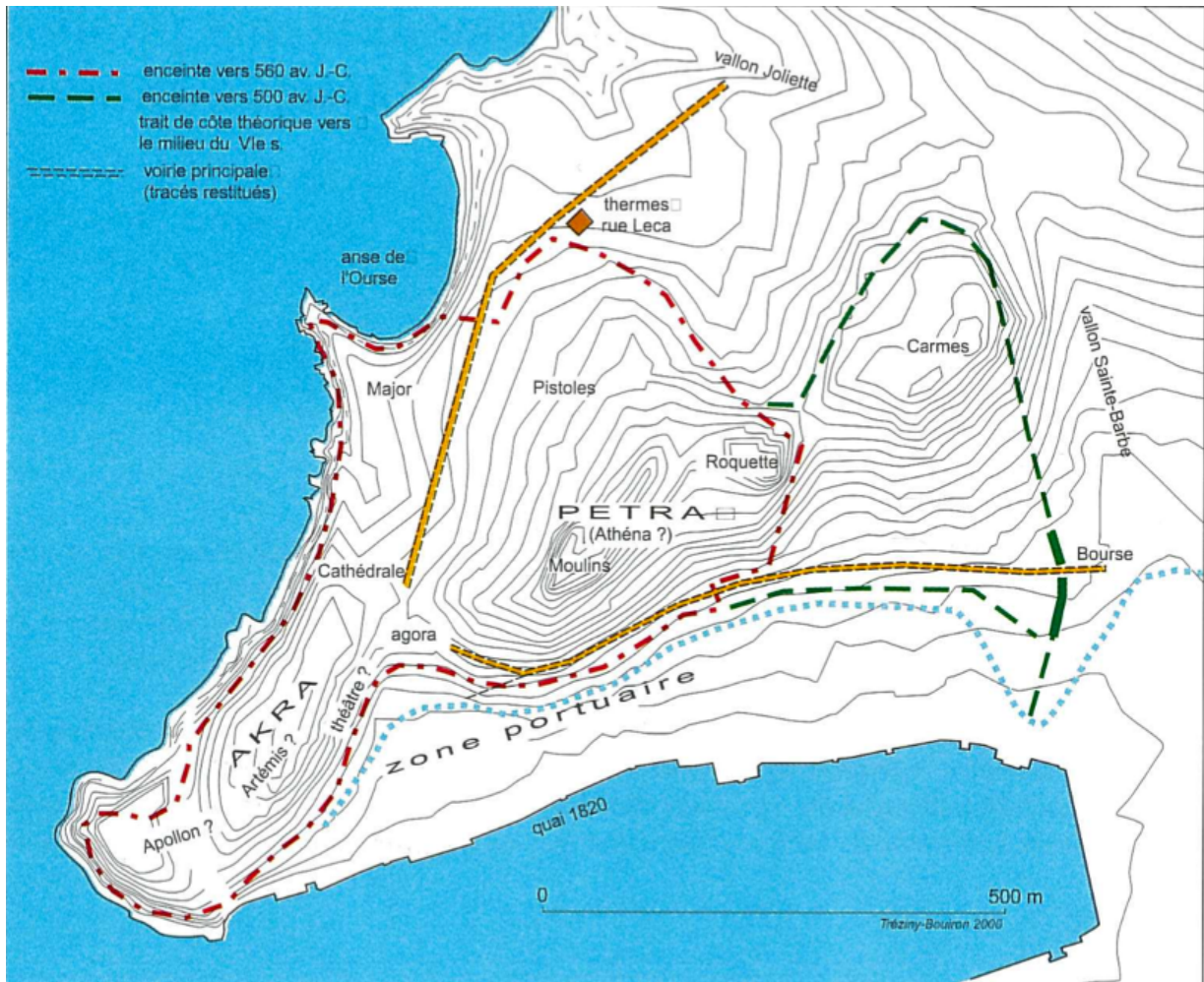
Εικ. 18. Τα όρια της πόλης των αρχαίων χρόνων και η πορεία του οχυρωματικού τείχους. Επισημαίνονται, επίσης, σημαντικά τοπία.

Εικ. 19. Τα όρια της πόλης των κλασικών χρόνων.

Εικ. 20. Πιθανή κατεύθυνση του οχυρωματικού τείχους της ελληνιστικής περιόδου.

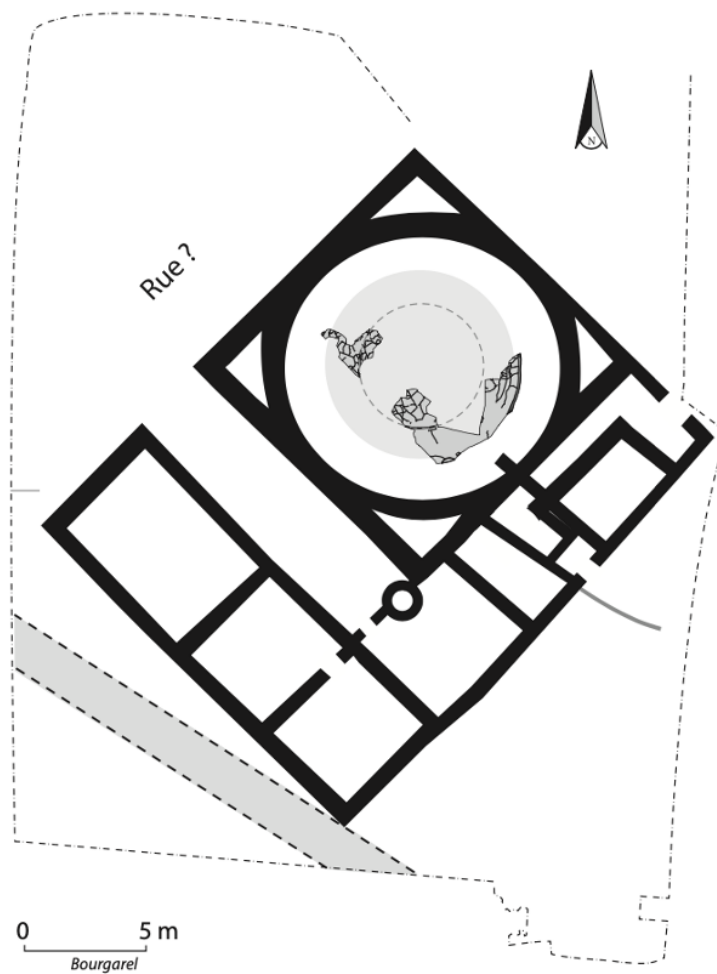
Εικ. 21. Ανασύνθεση της πιθανής θέσης σημαντικών τοπόσημων, όπως της ελληνικής αγοράς, του ελληνικού θεάτρου, του ιερού του Απόλλωνα και των ναών της Αθηνάς και της Άρτεμις.

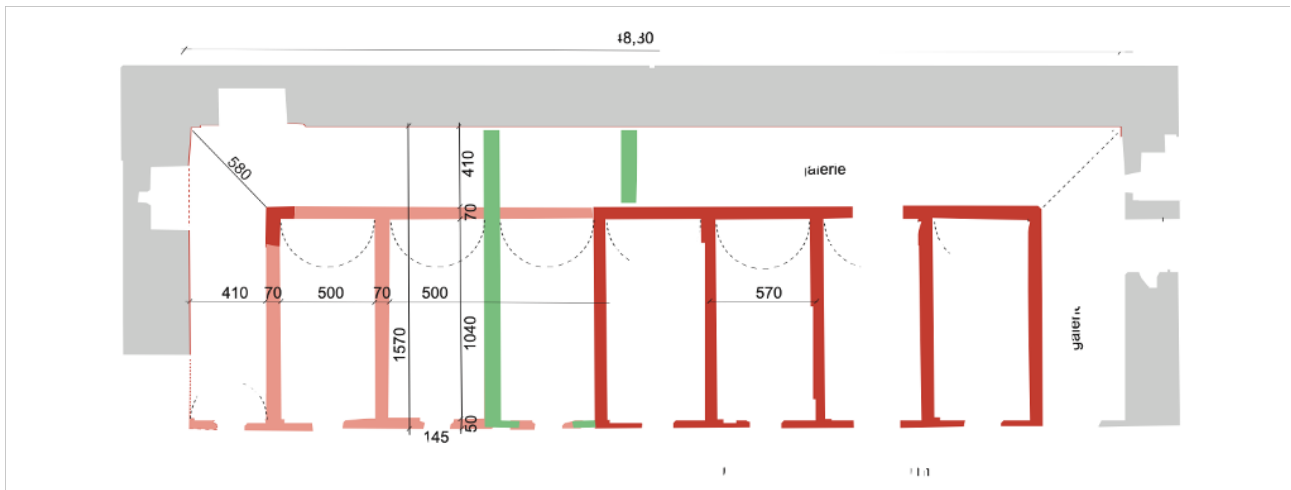
Εικ. 22. Υστεροαρχαϊκό ιωνικό κιονόκρανο από την περιοχή του λόφου Saint-Laurent.

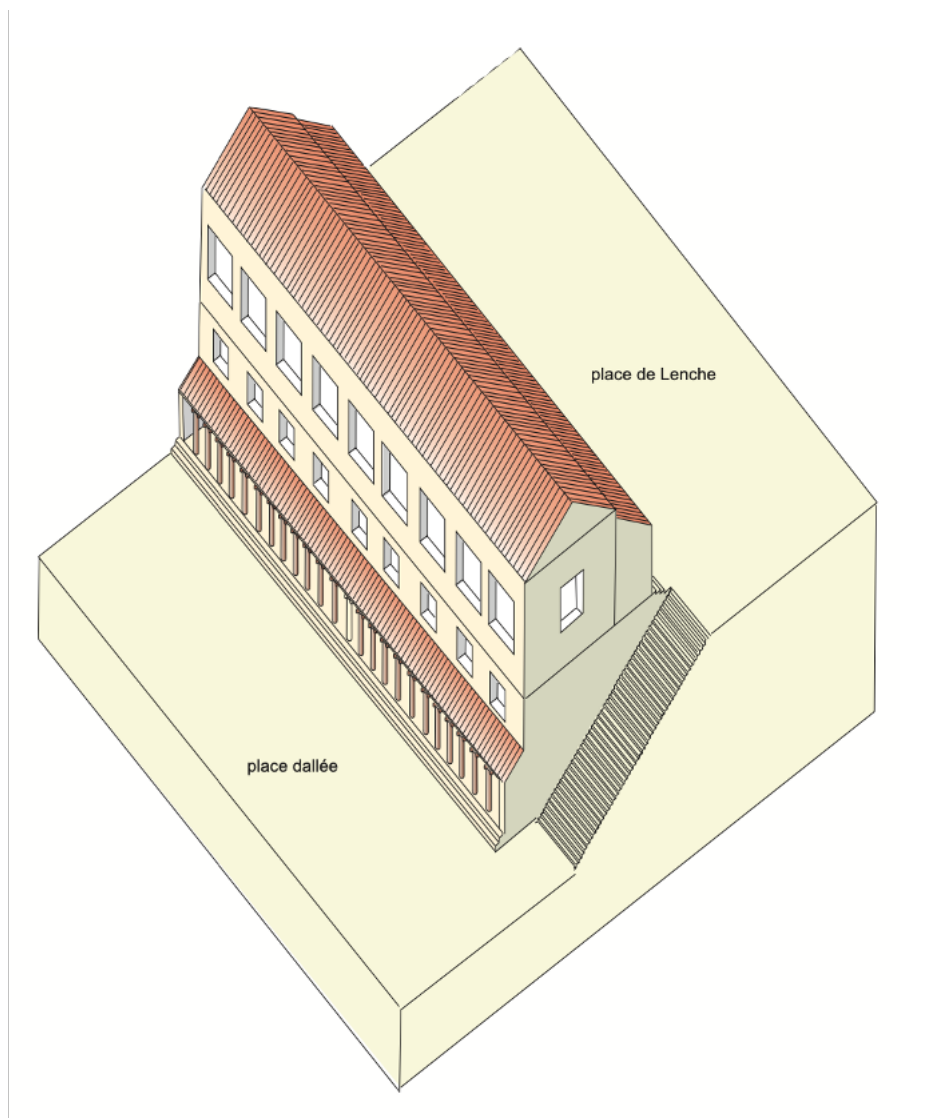
Εικ. 23. Λίθινο γλυπτό καθήμενης γυναικείας μορφής εντός ναΐσκου από την οδό Négrel.

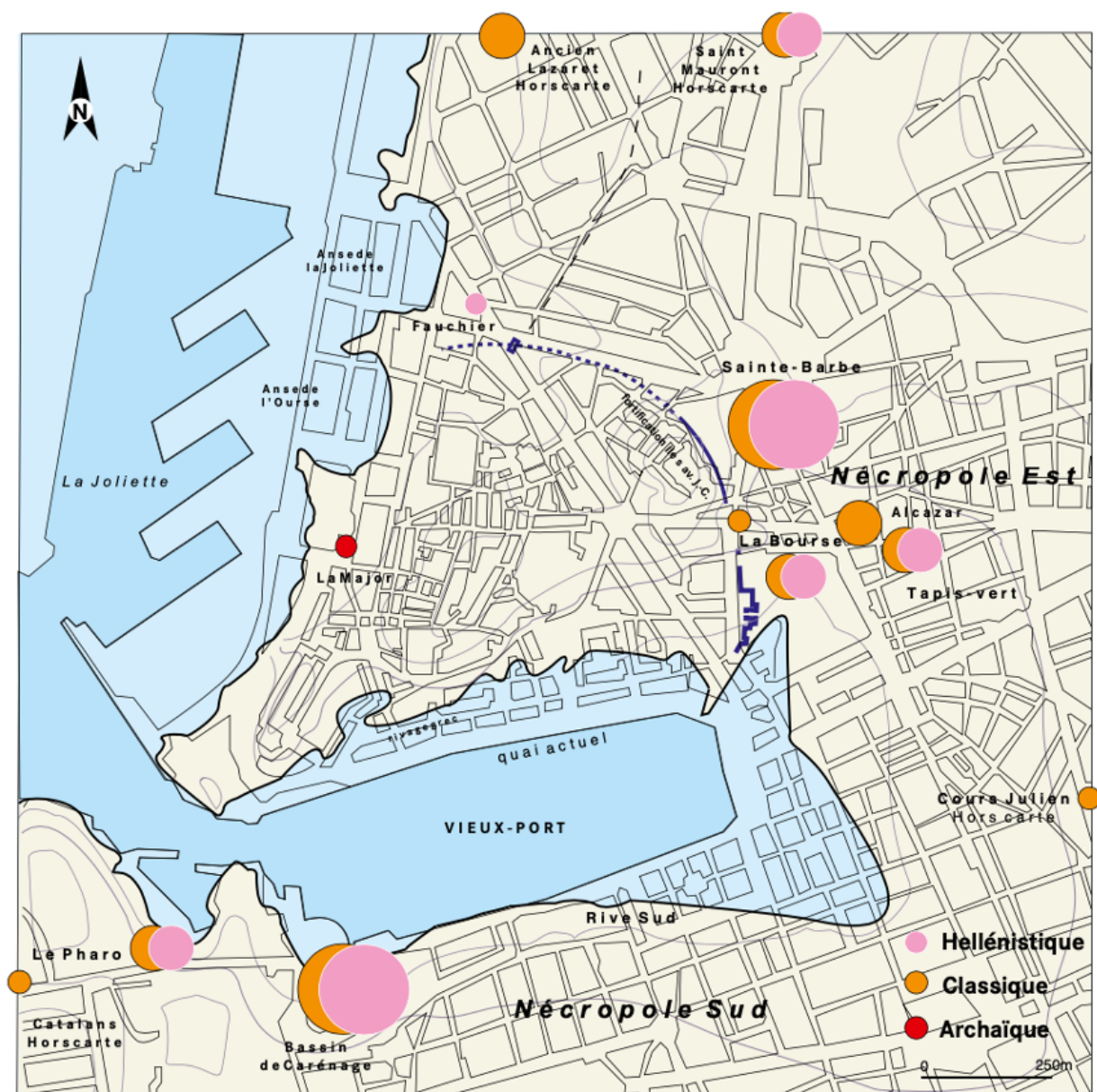
Εικ. 24. Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρικού συγκροτήματος στην οδό Leca.

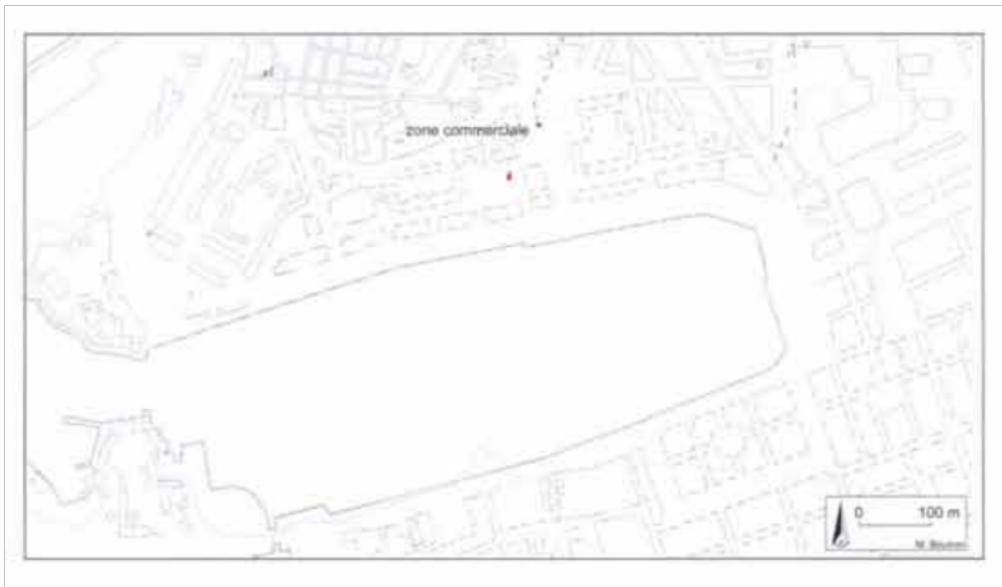
Εικ. 25. Κάτοψη των «κελαριών Saint-Sauveur».

Εικ. 26. Αξονομετρική αποκατάσταση των «κελαριών Saint-Sauveur».

Εικ. 27. Χάρτης με τις θέσεις που εντοπίζονται μεμονωμένοι τάφοι- νεκροπόλεις. Τα εκάστοτε χρώματα δηλώνουν τη χρονολόγηση αυτών.

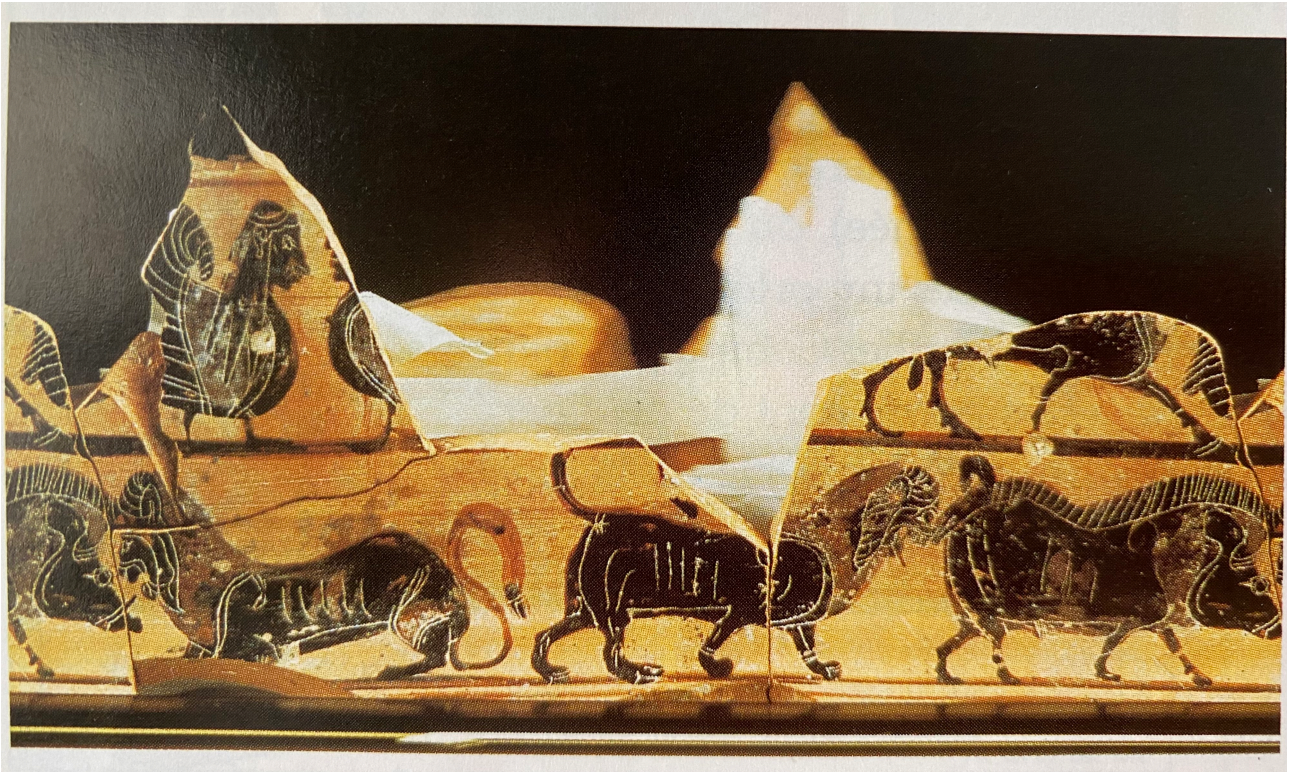
Εικ. 28. Κάτοψη της λιμενικής ζώνης της αρχαϊκής περιόδου.

Εικ. 29. Κάτοψη της λιμενικής ζώνης της κλασικής περιόδου.

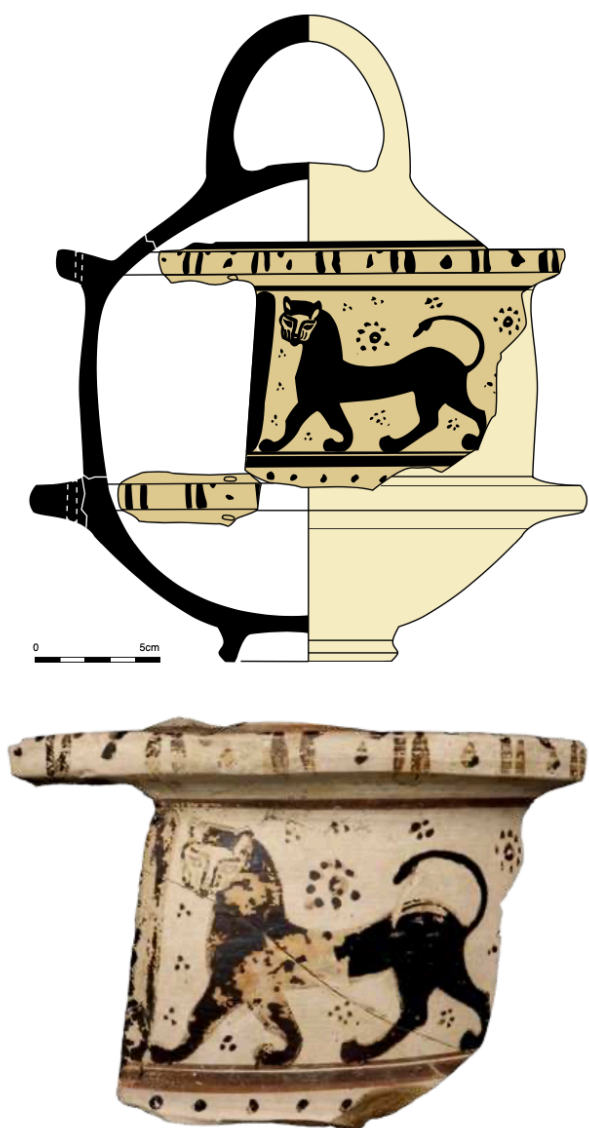
Εικ. 30. Κάτοψη της λιμενικής ζώνης της ελληνιστικής περιόδου.

Εικ. 31. Θραύσματα αττικού δίνου που αποδίδεται στον Σοφίλο από την περιοχή Bourse. Περί το 575 π.Χ.

Εικ. 32. Θραύσματα μασσαλιώτικου κιονωτού κρατήρα με απεικόνιση γενειοφόρου άνδρα (Πρωτής;) από την πλατεία Jean- Claude Izzo. 600-575 π.Χ.

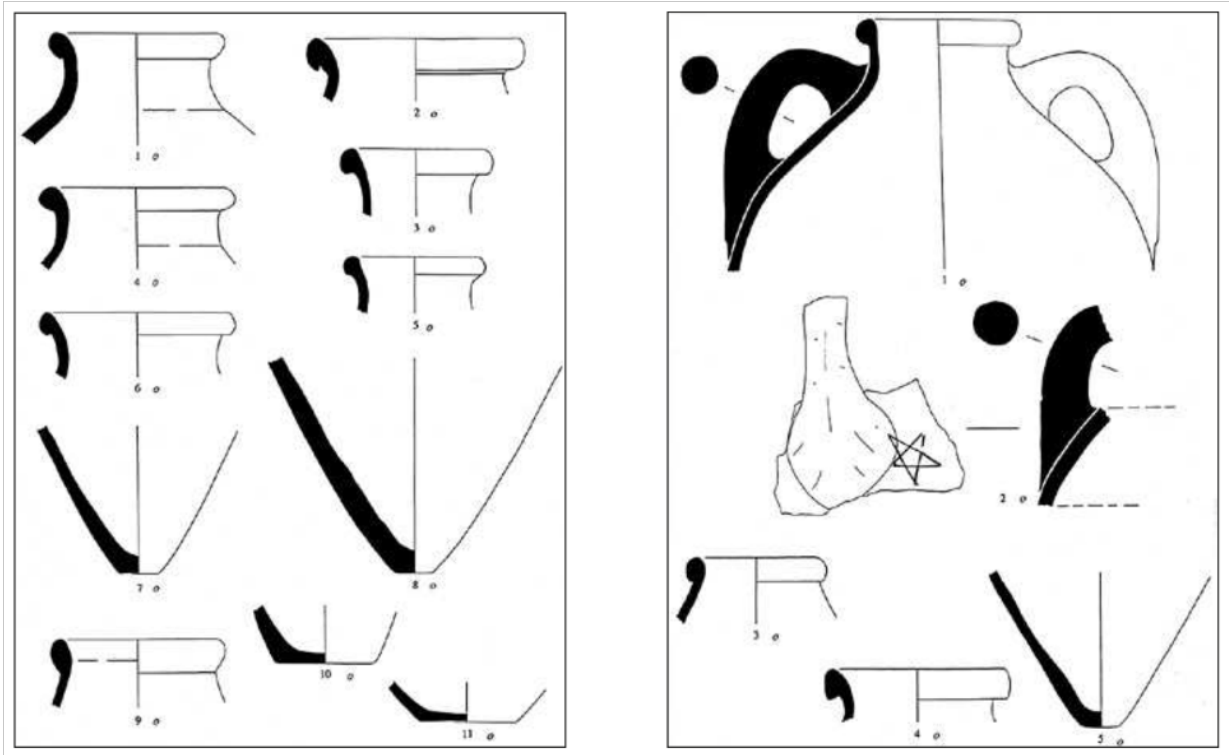
Εικ. 33. Αγγείο με τη μορφή φανού με την απεικόνιση πάνθηρα από την πλατεία Pistoies. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

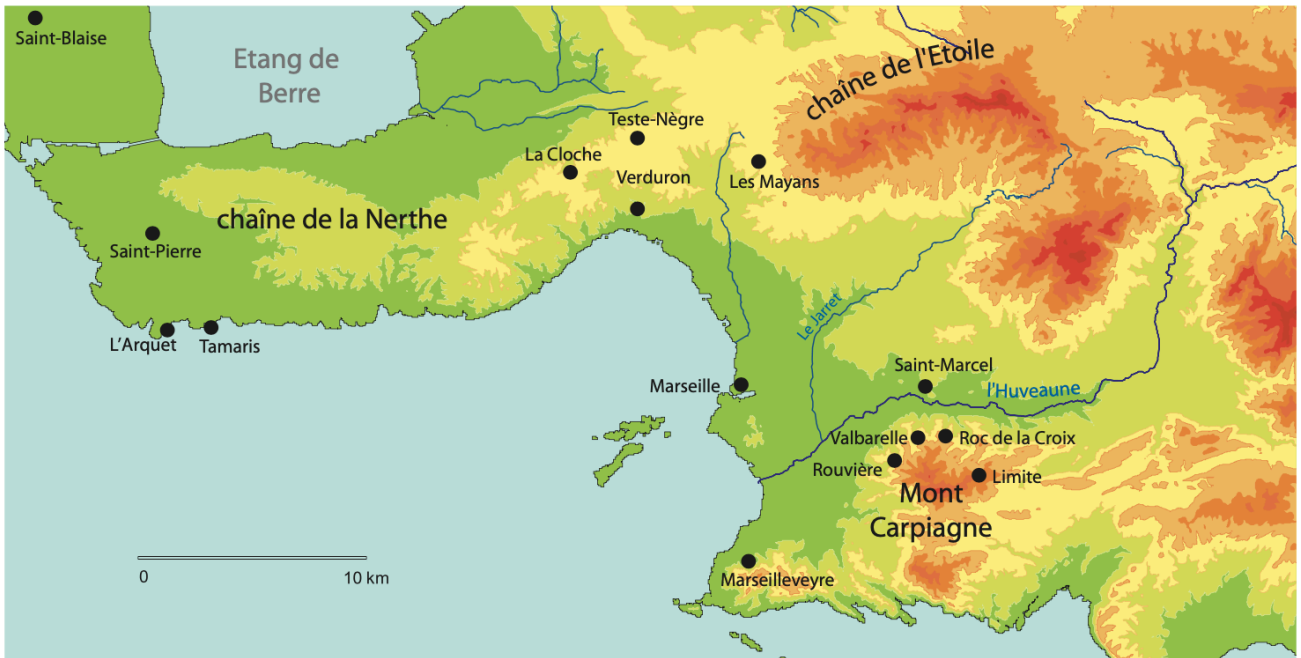
Εικ. 34. Θραύσματα μασσαλιώτικου κιονωτού κρατήρα με απεικόνιση κωμαστή από την περιοχή Saint-Blaise. 6^{ος} αιώνας π.Χ.

Εικ. 35. Αρχαϊκός ζωόμορφος ασκός από την πλατεία Villeneuve-Bargemon.

Εικ. 36. Σχεδιαστικές απεικονίσεις ετρουσκικών αμοφορέων από την πλατεία Jules-Verne.

Εικ. 37. Χάρτης με τις κυριότερες θέσεις περιμετρικά της Μασσαλίας.

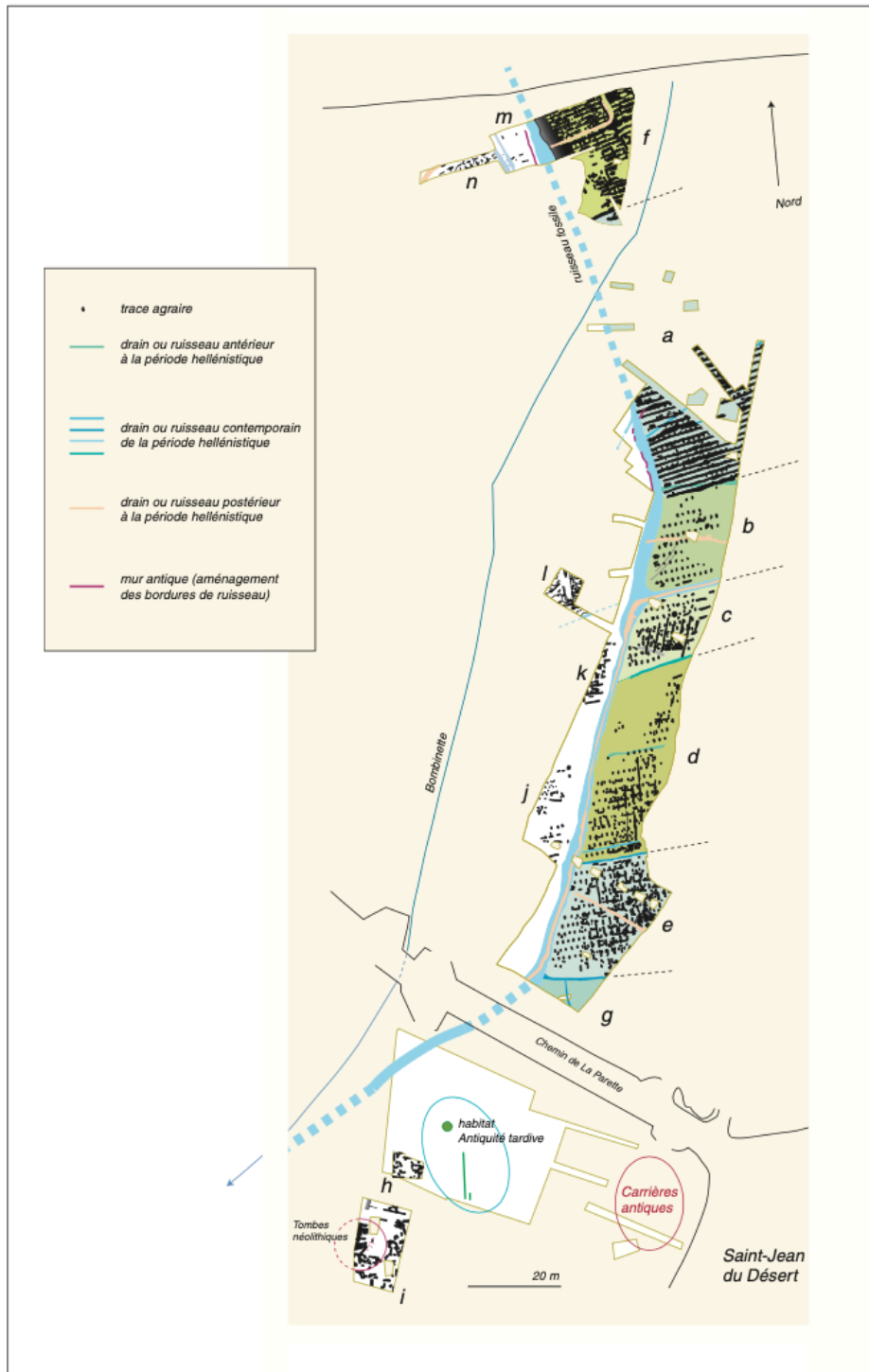
Εικ. 38. Αρχαϊκό νόμισμα στον τύπο του Auriol.
 Εμπροσθότυπος: κεφαλή μορφής με κάλυμμα κεφαλής
 διακοσμημένου με πέρλες. Οπισθότυπος: έγκοιλο τετράγωνο.

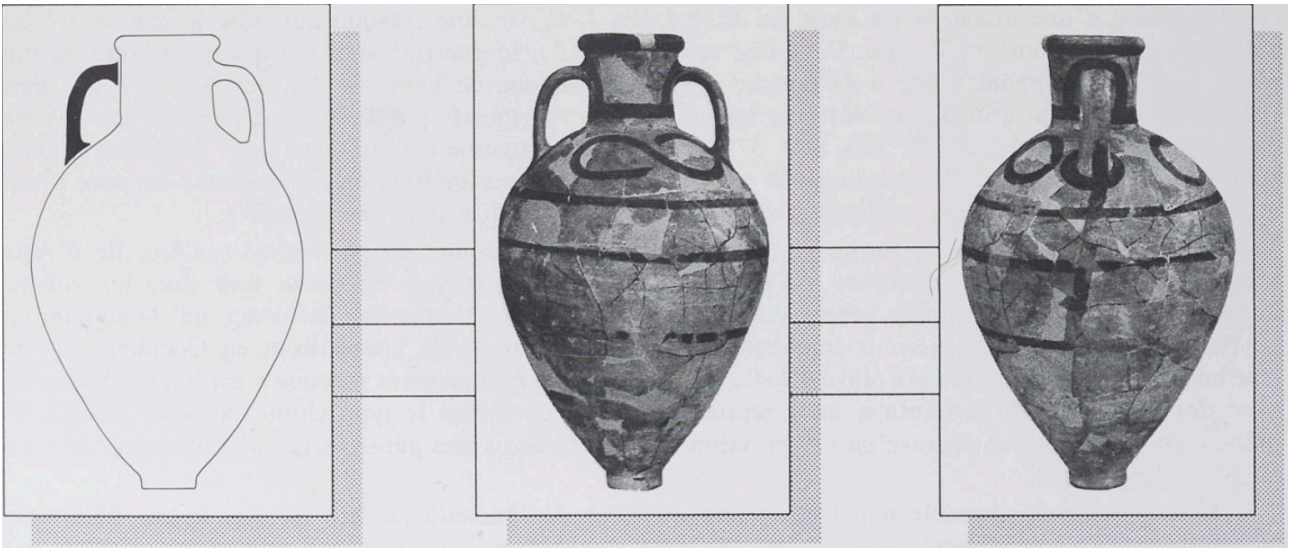
Εικ. 39. Διπλότυπο υστεροαρχαϊκό νόμισμα από τη Μασσαλία.
 Στον εμπροσθότυπο (αριστερά): κεφαλή γρύπα. Στον
 οπισθότυπο (δεξιά): μορφή ενσωματωμένη σε έγκοιλο
 τετράγωνο.

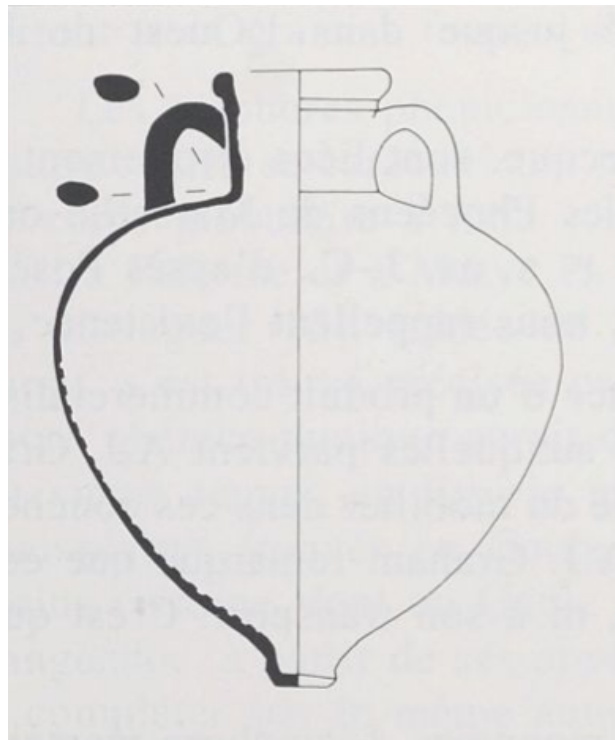
Εικ. 40. Διπλότυπο
 προκλασικό νόμισμα από τη
 Μασσαλία με ενεπίγραφο το
 γράμμα *M* στον
 εμπροσθότυπο.

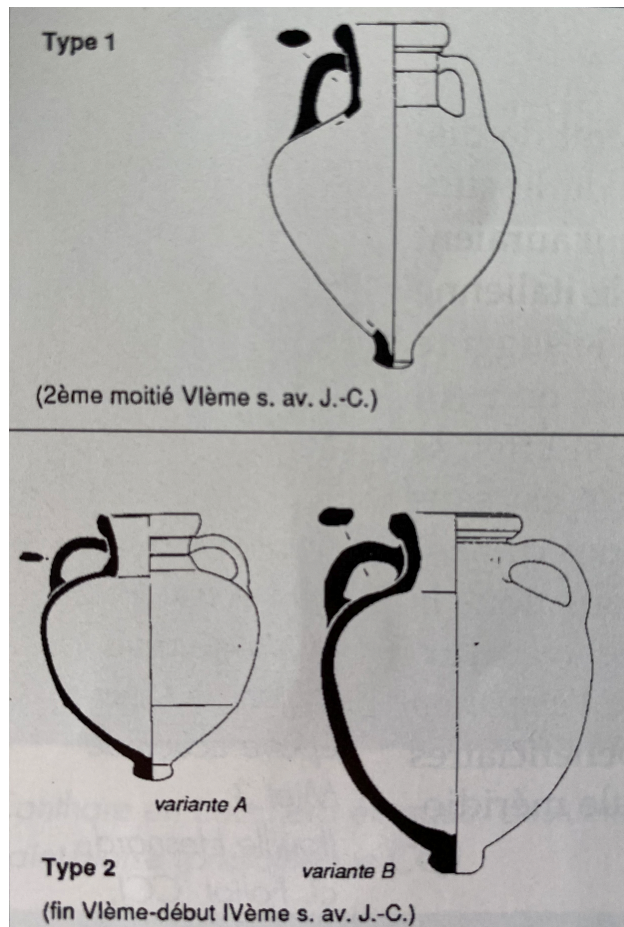
Εικ. 41. Το αμπελοτεμάχιο του Saint-Jean du Désert ανά τους αιώνες.

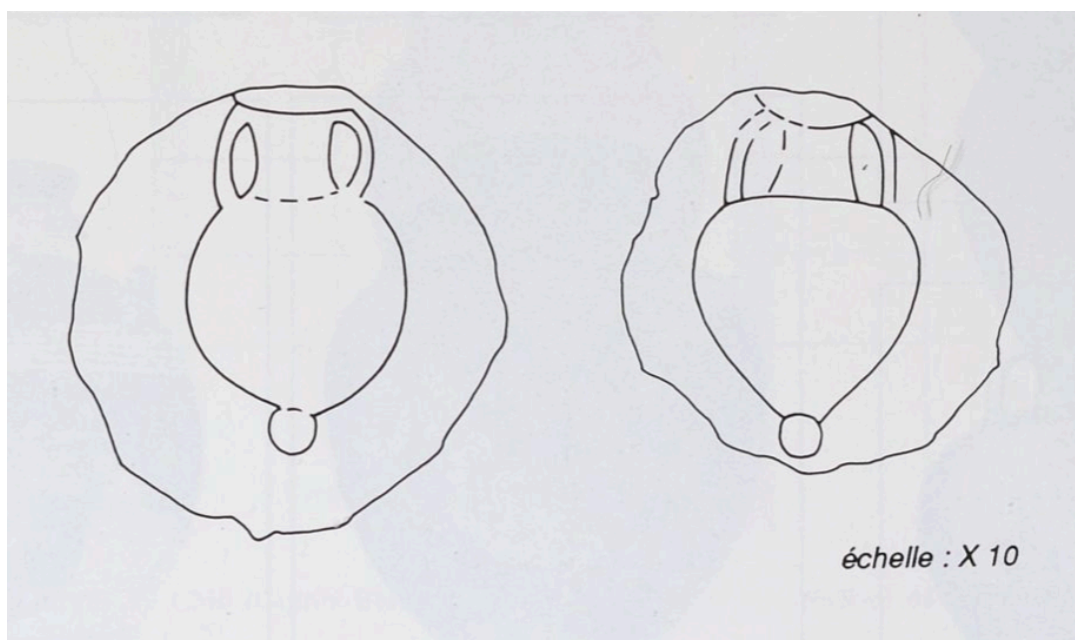
Εικ. 42. Παραδείγματα χιώτικων αμφορέων.

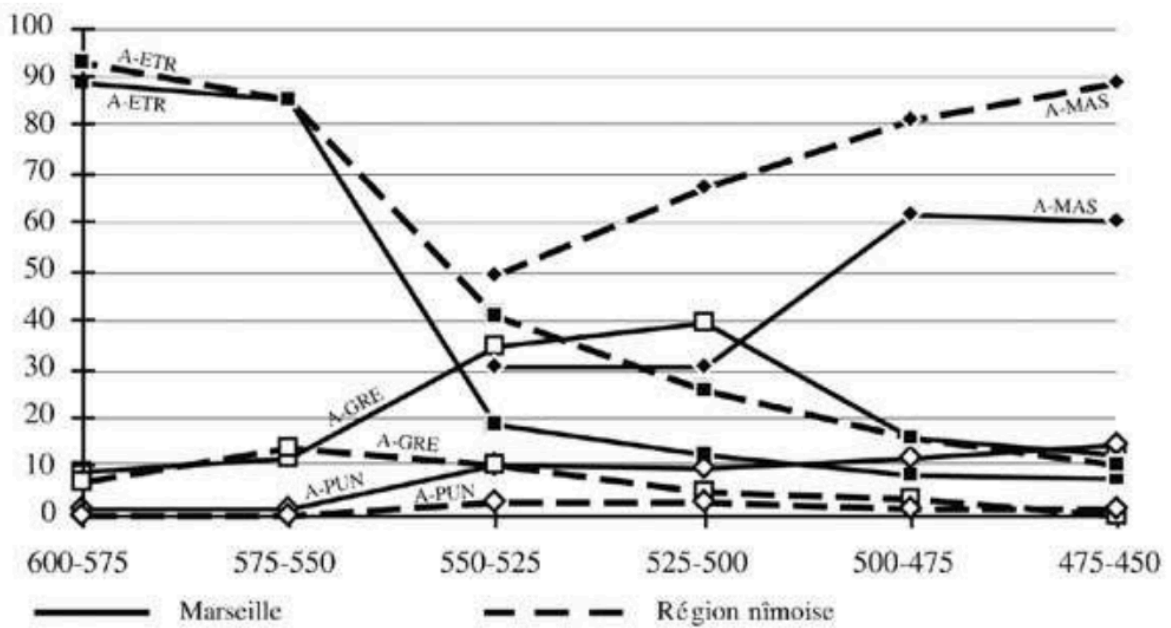
Εικ. 43. Σχεδιαστική αποτύπωση
κορινθιακού αμφορέα.

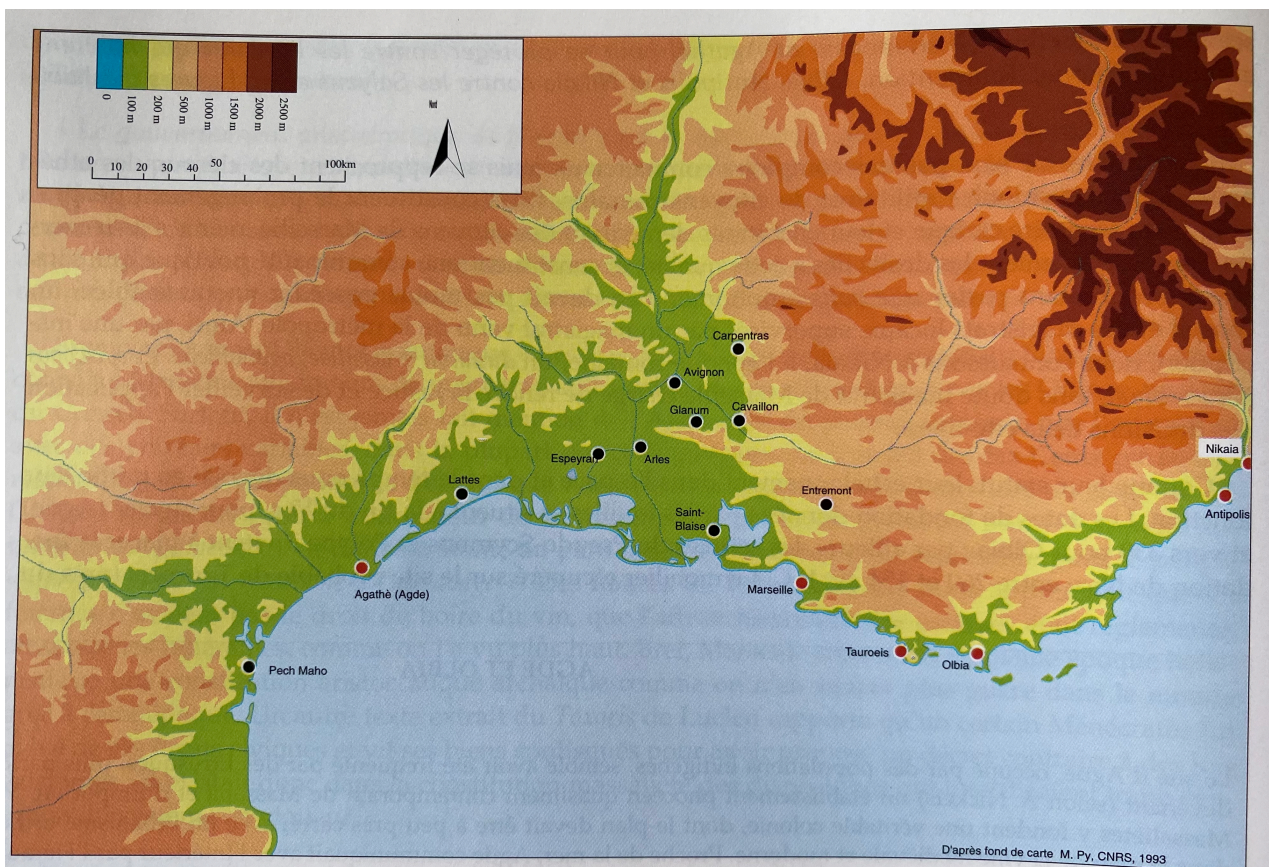
Εικ. 44. Σχεδιαστική αποτύπωση των Τύπων Ι και 2 (2Α και 2Β) των μασσαλιώτικων αμφορέων.

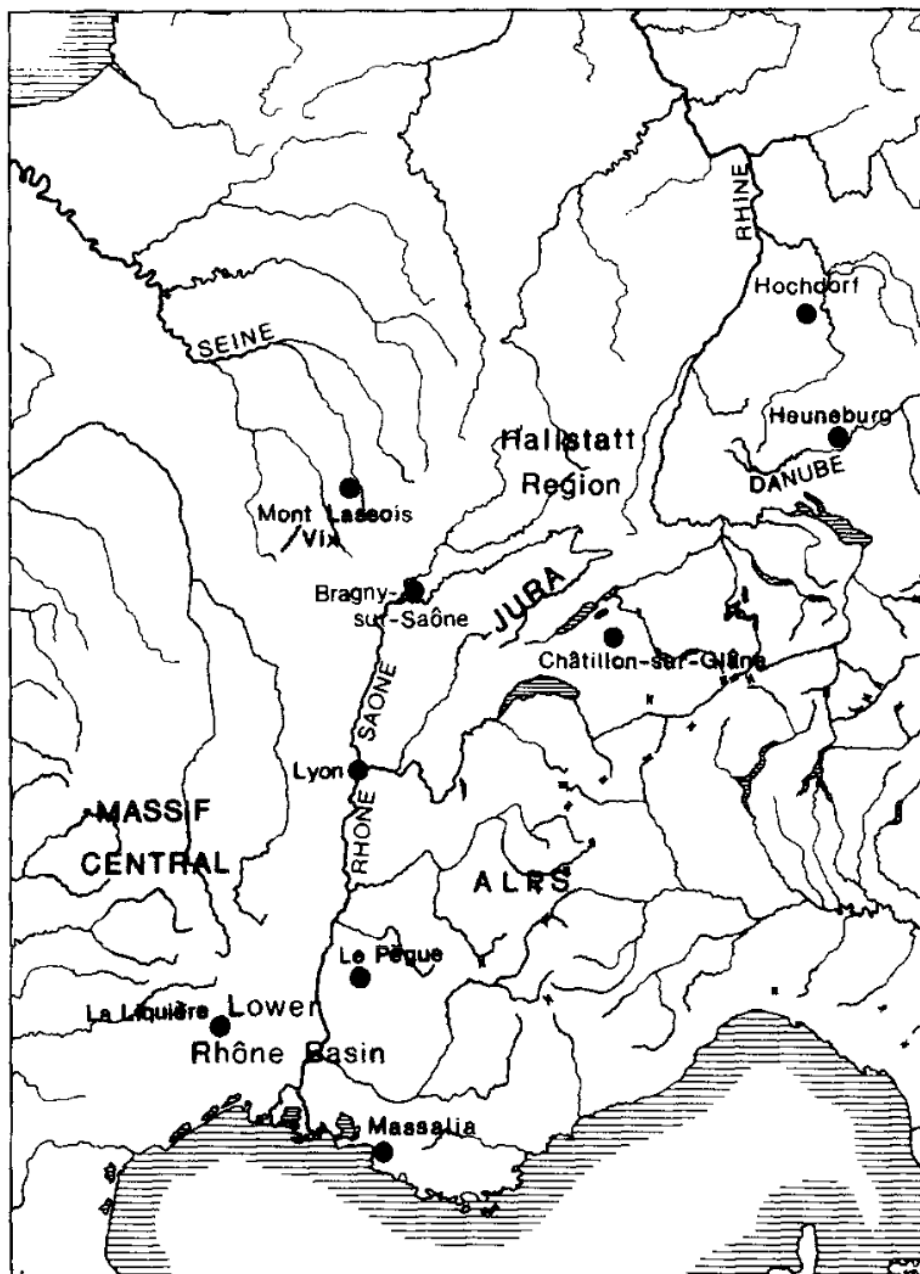
Εικ. 45. Σχεδιαστική απεικόνιση αρχαϊκού νομίσματος στον τύπο του Auriol με την απεικόνιση μασσαλιώτικων αμφορέων.

Εικ. 46. Διάγραμμα με την εξελικτική πορεία της διάδοσης των ετρουσκικών, ελληνικών, μασσαλιώτικων και καρχηδονιακών αμοφορέων στις περιοχές της Μασσαλίας και της Νîmes.

Εικ. 47. Χάρτης με θέσεις υπό την «επιρροή» της Μασσαλίας. Με μαύρο: μερικά από τα πιθανά μασσαλιώτικα εμπορία. Με κόκκινο: τα επονομαζόμενα επιτειχίσματα.

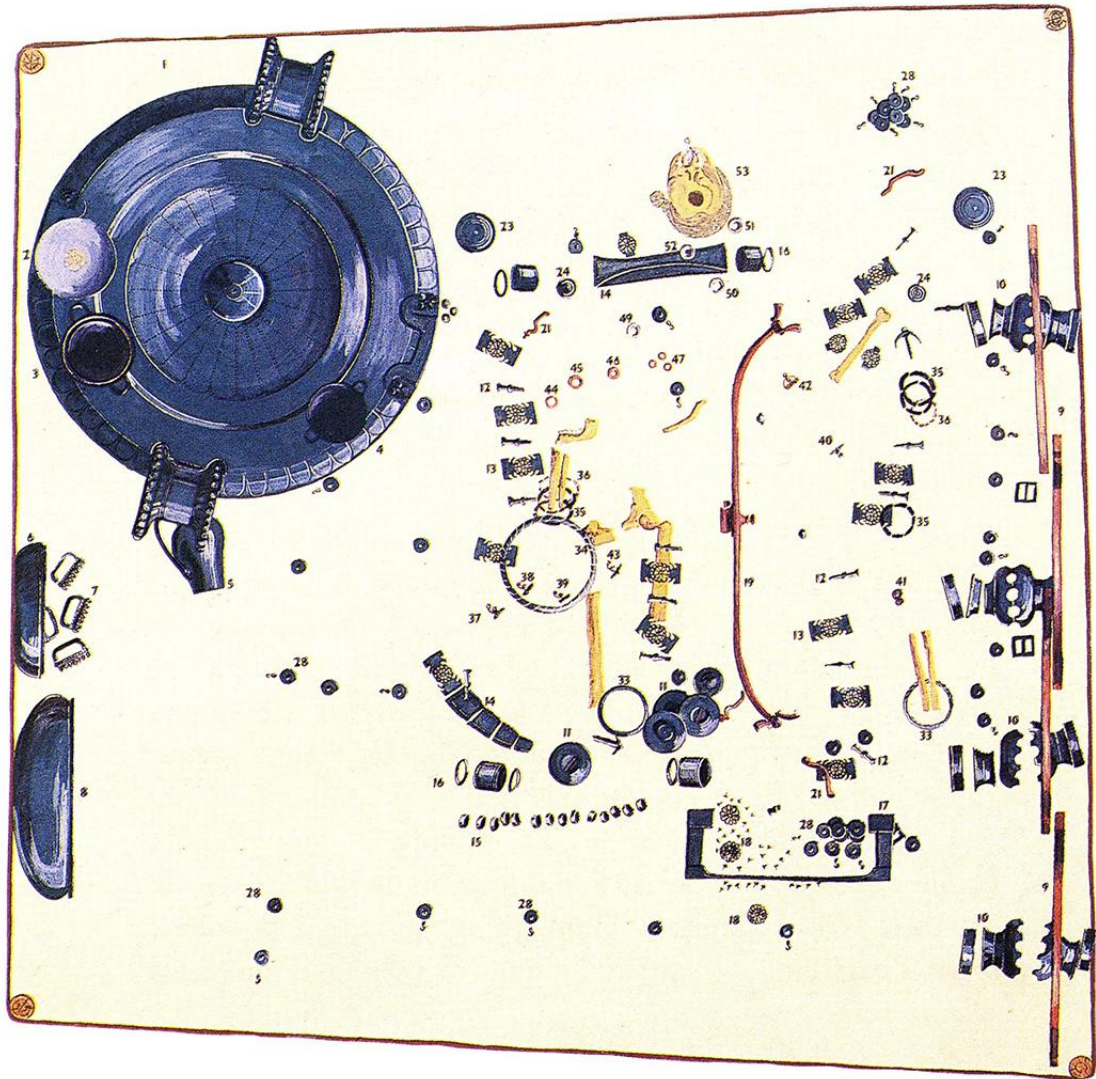
Εικ. 48. Χάρτης με σημαντικές περιοχές και θέσεις της ενδοχώρας της Γαλατίας.

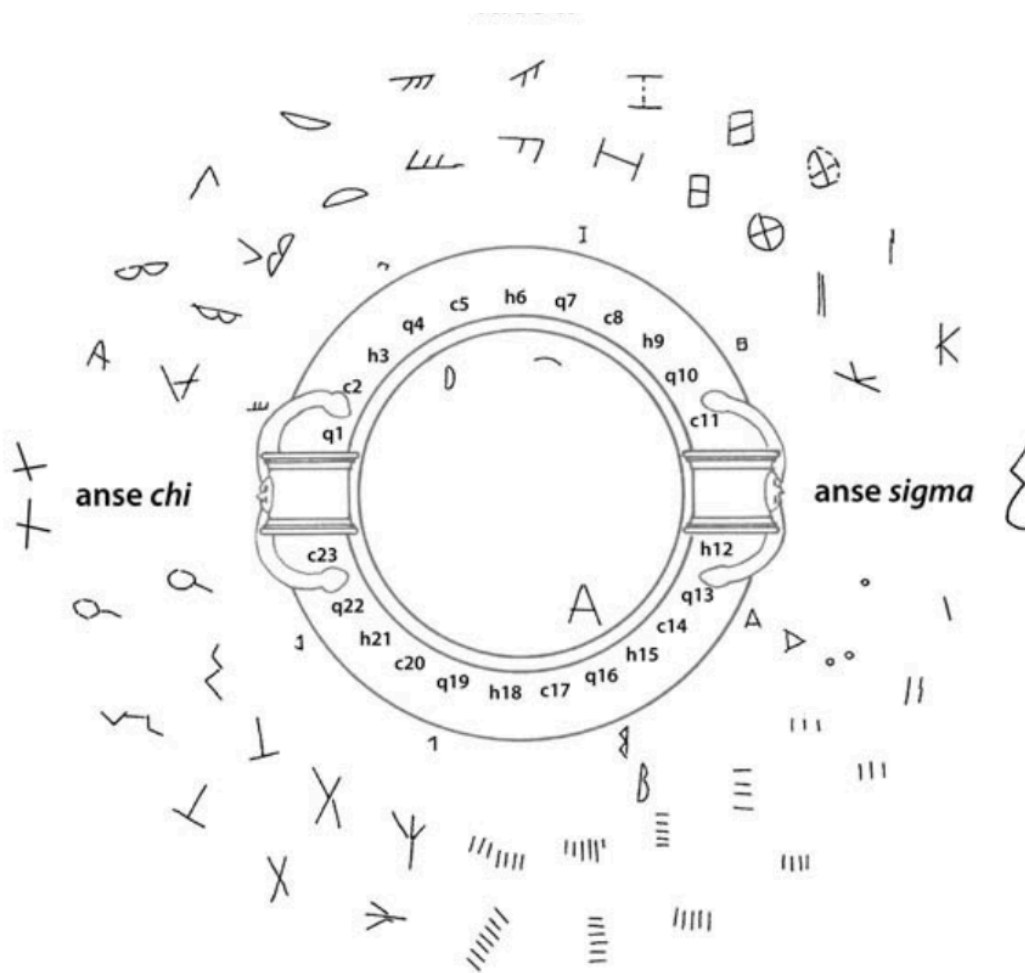
Εικ. 49. Ο ελικοτός κρατήρας του Vix. Τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Εικ. 50. Αττική κύλικα τύπου Droop με παράσταση Αμαζονομαχίας από τον Τάφο του Vix. 520-515 π.Χ.

Εικ. 51. Κάτοψη του Τάφου του Vix με την ακριβή θέση των ευρημάτων.

Εικ. 52. Σχεδιαστική αποτύπωση της διάταξης των ελληνικών γραμμάτων στο σώμα του αγγείου.

Εικ. 53. Λεπτομέρεια από τον ηθμό του αγγείου, στο κέντρο του οποίου δέσποζε το αγαλμάτιο μίας γυναικείας μορφής.

Εικ. 54. Λεπτομέρεια από την απόληξη γοργονείου στις δύο ελικοτές λαβές του αγγείου.

Εικ. 55. Λεπτομέρεια από τις ζώνες γλωσσών, σπειρομαϊάνδρων και οπλιτών και τεθρίπων στον λαιμό του αγγείου.

Εικ. 56. Γενική άποψη από τα βόρεια του περιεχομένου του Τάφου του Lavau in situ.

Εικ. 57. Άποψη από τα χρυσά κοσμήματα που φορούσε ο νεκρός.

Εικ. 58. Ο χάλκινος λέβητας από τον Τάφο του Lavau in situ, διακοσμημένος με λεοντοκεφαλές στο στόμιο του και με κεφαλές του θεού-ποταμού Αχελώου στην απόληξη των τεσσάρων λαβών του.

Εικ. 59. Η αττική μελανόμορφη οinoχόη από τον Τάφο του Lavau in situ, με σκηνή συμποσίου με πρωταγωνιστές τον θεό Διόνυσο, την Αριάδνη και έναν σάτυρο, η οποία εντοπίστηκε εντός του χάλκινου λέβητα. Τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

II. Κατάλογος εικόνων

Εικ. 1. Η περιοχή της Γαλατίας το 58 π.Χ., την παραμονή των Γαλατικών Πολέμων. Wikipedia.

Εικ. 2. Η λεκάνη της Μασσαλίας. Bernard κ.ά. 2014, 72.

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση των δύο φάσεων καταστροφής στο εσωτερικό της Μασσαλίας. Με περίγραμμα: η κατεστραμμένη ζώνη στο πλαίσιο της διάνοιξης της οδού Impériale/République. Με κόκκινο: η κατεστραμμένη περιοχή κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Bouiron 2013, 52.

Εικ. 4. Χάρτης με τις ανασκαμμένες περιοχές στο εσωτερικό της Μασσαλίας. Τα διαφορετικά χρώματα δηλώνουν τις εκάστοτε χρονικές περιόδους πραγματοποίησης των ανασκαφών. Bouiron 2021, 40/41.

Εικ. 5. Ο «Κήπος των Ερειπίων» (Jardin des Vestiges). Προσωπικό αρχείο της Κωνσταντίας Στεργιούλα.

Εικ. 6. Ο χάρτης της περιοχής της Ιωνίας. Με λευκό κύκλο σημειώνονται οι πόλεις-μέλη της Δωδεκάπολης. Crielaard 2009, 38.

Εικ. 7. Χάρτης της Μεσογείου. Με πράσινο: ελλαδικός χώρος και ελληνική εξάπλωση. Με κόκκινο: ετρουσκικά εδάφη. Με καφέ: φοινικικά εδάφη και φοινικική εξάπλωση. Με κύκλο: περιοχές όπου έχουν εντοπιστεί ετρουσκικά προϊόντα. Με βέλος: κατευθύνσεις της ετρουσκικής εξάπλωσης και της διανομής των ετρουσκικών προϊόντων. Camporeale 2015, 68.

Εικ. 8. Χάρτης της Μεσογείου. Με πράσινο: ελληνική εξάπλωση και ελληνικές θέσεις. Με κόκκινο: ετρουσκική εξάπλωση και ετρουσκικές θέσεις. Με κίτρινο: φοινικική εξάπλωση και φοινικικές θέσεις. Greco 2023, 408-409.

Εικ. 9. Χάρτης εξάπλωσης των ετρουσκικών αμφορέων και των εκάστοτε τύπων τους στη νότια Γαλατία. Bats 2012β, 379.

Εικ. 10. Χάρτης με τις νεκροπόλεις αυτόχθονων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (π. 650-575 π.Χ.) μεταξύ των ποταμών Hérault και Aude. Με μαύρα αστέρια: νεκροπόλεις με τάφους, στους οποίους έχουν εντοπιστεί ελληνικά αγγεία. 1: Agde-Peyrou, 2. Agde-Bousquet, 3. Servian-Cartoule, 4. Pézenas-Saint-Julien, 5. Béziers-Courondelle, 6. Mailhac-Grand Bassin I, 7. Puisserguier-Prade. Ugolini & Gomez 2021, 37.

Εικ. 11. Χειροποίητος αμφορέας- απομίμηση ελληνικού πιθανώς από τη Λέσβο από τη νεκρόπολη Agde-Bousquet. 650-625 π.Χ. Ugolini & Gomez 2021, 36.

Εικ. 12. Πρωτοκορινθιακός σκύφος από τη νεκρόπολη Béziers-Courondelle. 650-625 π.Χ. Ugolini & Gomez 2021, 37.

- Εικ. 13.** Χάρτης με τις γαλατικές θέσεις εντοπισμού «λονακιανών» αντικειμένων. Ugolini 2018, 214.
- Εικ. 14.** Α: Σιδερένιο ελληνικό εγχειρίδιο από τη νεκρόπολη Agde-Peyrou. Β: Παρόμοιο εγχειρίδιο από τη Γέλα. Ugolini & Gomez 2021, 40.
- Εικ. 15.** Η θέση της πόλης Béziers. Gomez & Ugolini 2020, 2.
- Εικ. 16.** Θραύσμα πρωτοκορινθιακής οινόχους από τον λόφο Saint-Jacques. 640 π.Χ. Gomez & Ugolini 2020, 3.
- Εικ. 17.** Θεωρητική αναπαράσταση του παράκτιου- ανατολικότερου ορίου της οχύρωσης του πρώτου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ., μεταξύ του λόφου Roquette και της πλατείας Villeneuve-Bargemon. Tréziny 2001β, 50.
- Εικ. 18.** Τα όρια της πόλης των αρχαϊκών χρόνων και η πορεία του οχυρωματικού τείχους. Επισημαίνονται, επίσης, σημαντικά τοπόσημα. Tréziny 2001β, 47.
- Εικ. 19.** Τα όρια της πόλης των κλασικών χρόνων. Hermary κ.ά. 1999, 70.
- Εικ. 20.** Πιθανή κατεύθυνση του οχυρωματικού τείχους της ελληνιστικής περιόδου. Tréziny 2001β, 52.
- Εικ. 21.** Ανασύνθεση της πιθανής θέσης σημαντικών τοπόσημων, όπως της ελληνικής αγοράς, του ελληνικού θεάτρου, του ιερού του Απόλλωνα και των ναών της Αθηνάς και της Άρτεμης. Gantès κ.ά 2001, 206.
- Εικ. 22.** Υστεροαρχαϊκό ιωνικό κιονόκρανο από την περιοχή του λόφου Saint-Laurent. Tréziny 2012β, 95.
- Εικ. 23.** Λίθινο γλυπτό καθήμενης γυναικείας μορφής εντός ναΐσκου από την οδό Négrel. Tréziny 2012β, 96.
- Εικ. 24.** Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρικού συγκροτήματος στην οδό Leca. Tréziny 2012β, 101.
- Εικ. 25.** Κάτοψη των «κελαριών Saint-Sauveur». Tréziny 2001α, 215.
- Εικ. 26.** Αξονομετρική αποκατάσταση των «κελαριών Saint-Sauveur». Tréziny 2001α, 217.
- Εικ. 27.** Χάρτης με τις θέσεις που εντοπίζονται μεμονωμένοι τάφοι- νεκροπόλεις. Τα εκάστοτε χρώματα δηλώνουν τη χρονολόγηση αυτών. Moliner 2013β, 34.
- Εικ. 28.** Κάτοψη της λιμενικής ζώνης της αρχαϊκής περιόδου. Hesnard κ.ά. 2001, 160.
- Εικ. 29.** Κάτοψη της λιμενικής ζώνης της κλασικής περιόδου. Hesnard κ.ά. 2001, 160.
- Εικ. 30.** Κάτοψη της λιμενικής ζώνης της ελληνιστικής περιόδου. Hesnard κ.ά. 2001, 160.
- Εικ. 31.** Θραύσματα αττικού δίνου που αποδίδεται στον Σοφίλο από την περιοχή Bourse. Περί το 575 π.Χ. Hermary κ.ά. 1999, 52.

- Εικ. 32.** Θραύσματα μασσαλιώτικου κιονωτού κρατήρα με απεικόνιση γενειοφόρου άνδρα (Πρωτής;) από την πλατεία Jean- Claude Izzo. 600-575 π.Χ. Gantès & Moliner 2014, 16.
- Εικ. 33.** Αγγείο με τη μορφή φανού με την απεικόνιση πάνθηρα από την πλατεία Pistolet. 6^{ος} αιώνας π.Χ. Gantès & Moliner 2014, 13.
- Εικ. 34.** Θραύσματα μασσαλιώτικου κιονωτού κρατήρα με απεικόνιση κωμαστή από την περιοχή Saint-Blaise. 6^{ος} αιώνας π.Χ. Gantès & Moliner 2014, 16.
- Εικ. 35.** Αρχαϊκός ζωόμορφος ασκός από την πλατεία Villeneuve-Bargemon. Gantès & Moliner 2014, 13.
- Εικ. 36.** Σχεδιαστικές απεικονίσεις ετρουσκικών αμφορέων από την πλατεία Jules-Verne. Bats 2012β, 381.
- Εικ. 37.** Χάρτης με τις κυριότερες θέσεις περιμετρικά της Μασσαλίας. Bernard κ.ά. 2010, 133.
- Εικ. 38.** Αρχαϊκό νόμισμα στον τύπο του Auriol. Εμπροσθότυπος: κεφαλή μορφής με κάλυμμα κεφαλής διακοσμημένου με πέρλες. Οπισθότυπος: έγκοιλο τετράγωνο. Hermary κ.ά. 1999, 60.
- Εικ. 39.** Διπλότυπο υστεροαρχαϊκό νόμισμα από τη Μασσαλία. Στον εμπροσθότυπο (αριστερά): κεφαλή γρύπα. Στον οπισθότυπο (δεξιά): μορφή ενσωματωμένη σε έγκοιλο τετράγωνο. Chevillon 2012, 143.
- Εικ. 40.** Διπλότυπο προκλασικό νόμισμα από τη Μασσαλία με ενεπίγραφο το γράμμα *M* στον εμπροσθότυπο. Chevillon 2014, 125.
- Εικ. 41.** Το αμπελοτεμάχιο του Saint-Jean du Désert ανά τους αιώνες. Boissinot 2010, 148.
- Εικ. 42.** Παραδείγματα χιώτικων αμφορέων. Bertucchi 1992α, 14.
- Εικ. 43.** Σχεδιαστική αποτύπωση κορινθιακού αμφορέα. Bertucchi 1992α, 15.
- Εικ. 44.** Σχεδιαστική αποτύπωση των Τύπων I και 2 (2A και 2B) των μασσαλιώτικων αμφορέων. Hermary κ.ά. 1999, 54.
- Εικ. 45.** Σχεδιαστική απεικόνιση αρχαϊκού νομίσματος στον τύπο του Auriol με την απεικόνιση μασσαλιώτικων αμφορέων. Bertucchi 1992α, 16.
- Εικ. 46.** Διάγραμμα με την εξελικτική πορεία της διάδοσης των ετρουσκικών, ελληνικών, μασσαλιώτικων και καρχηδονιακών αμφορέων στις περιοχές της Μασσαλίας και της Nîmes. Bats 2012β, 384.
- Εικ. 47.** Χάρτης με θέσεις υπό την «επιρροή» της Μασσαλίας. Με μαύρο: μερικά από τα πιθανά μασσαλιώτικα *εμπόρια*. Με κόκκινο: τα επονομαζόμενα *επιτειχίσματα*. Hermary κ.ά. 1999, 88.
- Εικ. 48.** Χάρτης με σημαντικές περιοχές και θέσεις της ενδοχώρας της Γαλατίας. Dietler 1990, 354.
- Εικ. 49.** Ο ελικωτός κρατήρας του Vix. Τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Μουσείο Pays Châtillonnais.

- Εικ. 50.** Αττική κύλικα τύπου Droop με παράσταση Αμαζονομαχίας από τον Τάφο του Vix. 520-515 π.Χ. Μουσείο Pays Châtillonnais.
- Εικ. 51.** Κάτοψη του Τάφου του Vix με την ακριβή θέση των ευρημάτων. Μουσείο Pays Châtillonnais.
- Εικ. 52.** Σχεδιαστική αποτύπωση της διάταξης των ελληνικών γραμμάτων στο σώμα του αγγείου. Verger 2020, 272.
- Εικ. 53.** Λεπτομέρεια από τον ηθμό του αγγείου, στο κέντρο του οποίου δέσποζε το αγαλμάτιο μίας γυναικείας μορφής. Μουσείο Pays Châtillonnais.
- Εικ. 54.** Λεπτομέρεια από την απόληξη γοργονείου στις δύο ελικωτές λαβές του αγγείου. Μουσείο Pays Châtillonnais.
- Εικ. 55.** Λεπτομέρεια από τις ζώνες γλωσσών, σπειρομαιάνδρων και οπλιτών και τεθρίππων στον λαιμό του αγγείου. Μουσείο Pays Châtillonnais.
- Εικ. 56.** Γενική άποψη από τα βόρεια του περιεχομένου του Τάφου του Lavau in situ. Dubuis κ.ά. 2015, 1192.
- Εικ. 57.** Άποψη από τα χρυσά κοσμήματα που φορούσε ο νεκρός. Dubuis κ.ά. 2021, 61.
- Εικ. 58.** Ο χάλκινος λέβητας από τον Τάφο του Lavau in situ, διακοσμημένος με λεοντοκεφαλές στο στόμιο του και με κεφαλές του θεού-ποταμού Αχελώου στην απόληξη των τεσσάρων λαβών του. Dubuis κ.ά. 2021, 62.
- Εικ. 59.** Η αττική μελανόμορφη οινόχοη από τον Τάφο του Lavau in situ, με σκηνή συμποσίου με πρωταγωνιστές τον θεό Διόνυσο, την Αριάδνη και έναν σάτυρο, η οποία εντοπίστηκε εντός του χάλκινου λέβητα. Τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Dubuis κ.ά. 2020, 39.